

**PROFESSIONELE BACHELOR IN HET ONDERWIJS
SECUNDAIR ONDERWIJS**

Bachelorproef

**Byzantijnse rijk
EEN VERRIJKING IN DE KLAS?**

Voorwoord

Na een lange periode van werken aan deze bachelorproef, stel ik u met trots u dit eindproduct voor. Het idee voor dit onderwerp is ontstaan na een verdiepingsopdracht voor geschiedenis in oktober 2017.

In deze bachelorproef is onderzoek verricht in het Nederlandse en Vlaamse onderwijs. Het richtpunt was de integratie van het Byzantijnse rijk als onderdeel van de lesstof. De reden om zowel het Vlaamse als het Nederlandse onderwijs te belichten, komt voort uit het feit dat ik als Nederlandse voornamelijk in Nederland secundair onderwijs heb genoten. Sinds mijn tijd aan Hogeschool PXL heb ik ook het genoeg gehad, kennis te maken met het denken en werken van het Vlaamse secundair onderwijs. Het wekte mijn nieuwsgierigheid, hoe twee verschillende onderwijssystemen omgaan met eenzelfde lesonderwerp.

Geschiedenis in het algemeen verdient de aandacht tijdens het secundair onderwijs. We willen onze leerlingen een basis geven, door hen te leren kijken naar ons verleden. Daarbij draait het niet alleen om kennis. Het draait ook om vaardigheden en de attitude interesse te hebben voor de oorsprong van onze beschaving. De interesse van geschiedenisdocenten in en voor onze tijdsvakken loopt uiteen. Het is ook niet mogelijk om leerlingen alles te leren over de geschiedenis. Het Byzantijnse rijk lijkt een stipje op de tijdlijn, maar in werkelijkheid heeft het Byzantijnse rijk een grote invloed gehad op onze (West-) Europese geschiedenis.

Ik wil graag mijn beide vakdocenten geschiedenis bedanken voor alle geweldige lessen de afgelopen jaren. Dankzij hen was ik 100% zeker: ja ik wil (geschiedenis)docent worden! Een woord van dank aan mijn promotor (en tevens vakdocent) mevr. E. Vinckx voor de prettige samenwerking en ondersteunende begeleiding. Een speciaal woord van dank voor de leerkrachten Jurgen Beckers en Els Luyten van Campus de Helix. Zij hebben mij hun klassen geleend om mijn lesmateriaal uit te testen. Daarnaast wil ik graag dhr. M. Somers, mevr. S. Vrijhoeven, dhr. L. Vrijhoeven, mevr. K. Roebroeks en dhr. F. Roebroeks bedanken voor het nakijken, controleren en extra input geven voor de bachelorproef.

Tot slot wil ik graag mijn partner, mijn ouders, familie en (studie)vrienden bedanken voor hun steun tijdens mijn gehele opleiding. Zonder deze steun was ik niet opnieuw begonnen met studeren en had ik het niet kunnen volhouden.

Na een lange intensieve periode van onderzoeken, uitproberen en bijschaven, stel ik u dan ook met trots mijn bachelorproef aan u voor.

Maastricht, mei 2019

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	3
Inhoudsopgave.....	4
Inleiding.....	6
1 Verkennend onderzoek	8
1.1 Probleemanalyse	8
1.2 Onderzoeksvraag.....	8
1.3 Hoe staan leraren tegenover het Byzantijnse rijk als lesstof?	10
1.3.1 Nederland	10
1.3.2 Vlaanderen.....	13
1.3.3 Nederland en Vlaanderen: verschillen en overeenkomsten	15
1.4 Waarom het Byzantijnse rijk opnemen als onderdeel van de lesstof (volgens leraren)?.....	16
1.5 Hoe belangrijk is het Byzantijnse rijk als onderdeel van ons erfgoed?	17
1.5.1 Politiek	18
1.5.2 Sociaal/cultureel.....	24
1.5.3 Economie	41
1.6 Welke meerwaarde kan het Byzantijnse rijk bieden als lesstof?	45
1.6.1 Diverse maatschappij, diverse klassensamenstelling, diverse lesinhoud.....	45
1.6.2 Vernieuwende eindtermen: causaal redeneren	47
1.6.3 Een meerwaarde voor vaardigheden.....	49
1.6.4 Vernieuwende eindtermen: historisch redeneren.....	53
1.6.5 Vernieuwende eindtermen: multiperspectiviteit.....	53
1.6.6 Vernieuwende eindtermen: differentiatie	54
1.7 Conclusie	55

2	Ontwerponderzoek.....	57
2.1	Uitwerking materialen.....	57
2.2	Overzicht lesmateriaal.....	58
2.3	Resultaten testschool.....	131
2.4	Reflectie en besluit.....	133
2.4.1	Reflectie lesmethode 2: causaal netwerk.....	133
2.4.2	Besluit lesmethode 2: causaal netwerk.....	135
	Besluit.....	136
	Literatuurlijst.....	138
	Geraadpleegde werken.....	145
	Bijlagen.....	147

Inleiding

Tijdens een reguliere opdracht voor geschiedenis, ben ik in aanraking gekomen met het Byzantijnse rijk. Vanaf dat moment bleef dit onderwerp mij boeien en besloot ik om er ook mijn bachelorproef aan te wijden. Het intrigeerde mij hoe zo'n groot rijk, overblijfsel van het Romeinse rijk, zo onzichtbaar is in de geschiedenisboeken. Terwijl ik mij verdiepte in het Byzantijnse rijk als lesonderwerp, viel mij de multiperspectiviteit van het rijk op. Daardoor ben ik het rijk vanuit verschillende invalshoeken gaan bekijken. Het Byzantijnse rijk heeft direct en indirect op Europa invloed gehad. Invloeden zoals de scheiding in het christendom (katholiek en orthodox) en de ontwikkeling van de islam, de invloed op de handel en de verspreiding van de wetenschap. Als uitgangspunt heb ik de volgende onderzoeksvraag genomen: Hoe belangrijk is het Byzantijnse rijk als onderdeel van de lesstof in het derde jaar secundair onderwijs?

De afgelopen jaren van mijn studie heb ik bij het vak geschiedenis diverse werkboeken voor leerlingen bestudeerd. Nadat ik deze voor de bachelorproef opnieuw had bestudeerd, viel het mij op dat het Byzantijnse rijk daar niet of nauwelijks in voor komt. Gedurende een eerdere geschiedenisopdracht, kwam ik erachter dat het Byzantijnse rijk vaak een negatieve connotatie heeft. Byzantijs staat voor een corrupte en ingewikkelde bureaucratie. Hoe meer ik mij verdiepte, hoe meer ik werd bevangen door de rijke geschiedenis van dit rijk en haar even rijke cultuur. Om te kijken hoe dit lesonderwerp leeft onder docenten, heb ik een online enquête verspreid. Dit heeft plaatsgevonden onder Vlaamse en Nederlandse docenten. Ik heb ook gekozen voor Nederlandse docenten, omdat ik zelf vroeger Nederlands secundair onderwijs heb genoten. Op deze manier kon ik van beide onderwijswerelden informatie verkrijgen.

De moeilijkheid met een enquête is de respons. Dat ligt niet zozeer aan de verspreiding, maar meer aan de bereidheid om de enquête in te vullen. Daarom ben ik vroeg begonnen met het opstellen en verspreiden van de bevraging. Ruim een half jaar lang heb ik de enquête onder de aandacht gebracht en de resultaten geanalyseerd. De vragen van de enquête waren gericht op de docenten zelf. Hoe gaan zij om met het Byzantijnse rijk als lesstof? Wat is hun persoonlijke voorkeur? Is er de vrijheid om hier meer aandacht aan te steden? Of is de docent gebonden aan leerplannen of het werkboek? De resultaten zijn niet bindend voor het gehele Nederlandse en Vlaamse onderwijs.

Naast een enquête heb ik ook onderzoek gedaan door middel van een literatuurstudie. Niet alleen ben ik de geschiedenis ingedoken van het Byzantijnse rijk, maar heb ik ook de meerwaarde voor de geschiedenisles onderzocht. Onze maatschappij is aan het veranderen, maar dat wil zeggen dat het onderwijs daar ook op moet anticiperen. De meest recente ontwikkelingen binnen het onderwijs worden meegenomen in het onderzoek. Daarbij wordt onder andere gekeken naar de vernieuwende eindtermen en leerplannen. Alle onderzoeksresultaten staan beschreven in hoofdstuk 1.

Gebaseerd op de onderzoeksresultaten ben ik lesmateriaal gaan ontwikkelen. Het onderwijs is altijd in beweging en ik heb geprobeerd om daarbij aan te sluiten. Recentelijk zijn in Vlaanderen de nieuwe eindtermen gepresenteerd voor de eerste graad. Met mijn lesmateriaal heb ik geprobeerd om de didactische aspecten van multiperspectiviteit, differentiatie en causaal redeneren erin te verweven. Dit heeft geresulteerd in twee lesmethodes. De eerste lesmethode bestaat uit een hoekenwerk, waarbij de leerlingen roteren met hun opdrachten. In elke hoek wordt een ander aspect van het Byzantijnse rijk belicht. De tweede lesmethode bestaat uit het maken van een causaal netwerk. Dit is een netwerk waarbij oorzaak en gevolgen in een schema worden weergegeven. Het materiaal is gericht op het derde jaar geschiedenis. In dit leerjaar valt het Byzantijnse rijk binnen het tijdvak van de middeleeuwen, dat in dit leerjaar aan bod komt. Het lesmateriaal en achtergrondinformatie erover is te vinden in hoofdstuk 2.

Het lesmateriaal van de ontwikkelde lesmethods is in diverse klassen binnen het derde jaar uitgetest. Campus de Helix heeft mij de vrijheid geboden om deze lessen zelf uit te testen. Een zeer leerrijke periode, waarin ik nieuwe inzichten heb gekregen over mijn eigen materiaal. Dit van zowel uit het docentenperspectief als ook vanuit het leerlingenperspectief.

Deze nieuwe inzichten hebben ervoor gezorgd dat ik mijn materiaal kon aanpassen en verbeteren. Het lesmateriaal staat deels in de bachelorproef en deels in de bijlagen. De uitwerkingen zijn ook beschikbaar via de website www.byzantiumindeklas.weebly.com.

Hoofdstuk 1 en 2 worden elk besloten met een conclusie. Een algemene conclusie is te vinden in het 'Besluit' .

1 Verkennend onderzoek

In dit hoofdstuk worden de probleemoriëntering en onderzoeksvragen besproken. Het bevat verder de beantwoording van de onderzoeksvragen en besluit.

1.1 Probleemanalyse

De aard van het onderzoek is verkennend. Dit onderzoek richt zich op het gebruik van de lesstof over het Byzantijnse rijk in de klas. Daarbij wordt het volgende onderzocht:

- Is er de mogelijkheid om les te geven over het Byzantijnse rijk? Hierbij wordt gekeken naar de eindtermen/leerplannen.
- Wordt er les gegeven over het onderwerp?
- Hoe gaan docenten in Vlaanderen en Nederland met dit onderwerp om?
- Hoe kunnen we het Byzantijnse rijk als lesonderwerp, met de evolutie naar het Ottomaanse rijk en de mogelijkheid van multiperspectiviteit, integreren in de lesstof?

Zoals al eerder aangehaald, wordt het onderzoek verricht onder docenten in het Vlaamse en Nederlandse onderwijs. Met behulp van een enquête wordt onderzocht wat de status is van dit lesonderwerp op middelbare scholen.

1.2 Onderzoeksvraag

Het doel van dit onderzoek is om te kijken hoe het Byzantijnse rijk wordt geïntegreerd in de lessen. Maken scholen gebruik om over dit onderwerp les te geven en op welke manier doen ze dit? Naar aanleiding van dit onderzoek is het de bedoeling om een les samen te stellen, die gebruikt kan worden in de klas.

Op basis van de probleemanalyse en het onderzoeksdoel, is de volgende hoofdvraag geformuleerd:

Hoe belangrijk is het Byzantijnse rijk als onderdeel van de lesstof in het derde jaar secundair onderwijs?

De deelvragen die hierbij horen, zijn als volgt geformuleerd:

1. A) Hoe staan leraren tegenover het Byzantijnse rijk als lesstof?
B) Waarom het Byzantijnse rijk opnemen als onderdeel van de lesstof (volgens leraren)?
2. Hoe belangrijk is het Byzantijnse rijk als onderdeel van ons erfgoed?
3. Welke meerwaarde kan het Byzantijnse rijk bieden als lesstof?

De volgende deelvragen worden onderzocht met behulp van een enquête:

1. A) Hoe staan leraren tegenover het Byzantijnse rijk als lesstof?
B) Waarom het Byzantijnse rijk opnemen als onderdeel van de lesstof (volgens leraren)?

De volgende deelvragen worden onderzocht door middel van bronnen- en literatuuronderzoek:

2. Hoe belangrijk is het Byzantijnse rijk als onderdeel van ons erfgoed?
3. Welke meerwaarde kan het Byzantijnse rijk bieden als lesstof?

De uitkomsten van het verkennend onderzoek worden gebruikt om een lespakket samen te stellen rondom het Byzantijnse rijk. Een kant en klaar lespakket dat docenten kunnen gebruiken in hun lessen, zowel in Nederland als in Vlaanderen.

1.3 Hoe staan leraren tegenover het Byzantijnse rijk als lesstof?

Het doel van de enquête is om te achterhalen, hoe docenten staan ten opzichte van het Byzantijnse rijk als (vast) onderdeel van de lesstof. Er is gekozen om het onderzoek te richten op zowel Vlaamse docenten als Nederlandse, om de twee onderwijslanden te kunnen vergelijken. De onderzoeker is zelf Nederlandse en heeft kennis van zowel het Nederlandse als het Vlaamse onderwijs.

Binnen de enquête wordt gebruik gemaakt van voornamelijk gesloten vragen, een enkele keer van een open vraag. De open vragen zijn vaak meningsvragen of geven de gelegenheid om antwoorden toe te lichten. De enquête is op diverse manieren verspreid:

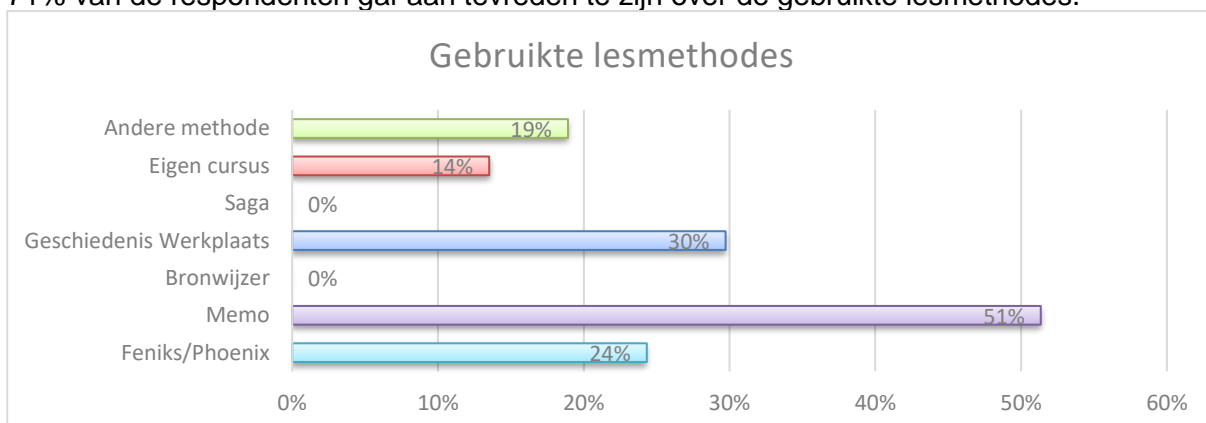
- Online via de sociale media;
- Via medestudenten en hun stagescholen;
- Zelf benadering van docenten in eigen omgeving.

De enquête is gericht op het verkrijgen van inzichten over het Byzantijnse rijk als lesonderwerp. De resultaten geven geen algemeen beeld van geheel Vlaanderen of Nederland.

De onderzoeksresultaten van Nederland en Vlaanderen worden apart besproken en zijn afgerond op hele procenten. De vragen zijn erop gericht om de deelvragen te onderzoeken. Een aantal analyses zullen besproken worden in deze paragraaf. De overige analyses kunt u vinden in bijlage III en bijlage IV.

1.3.1 Nederland

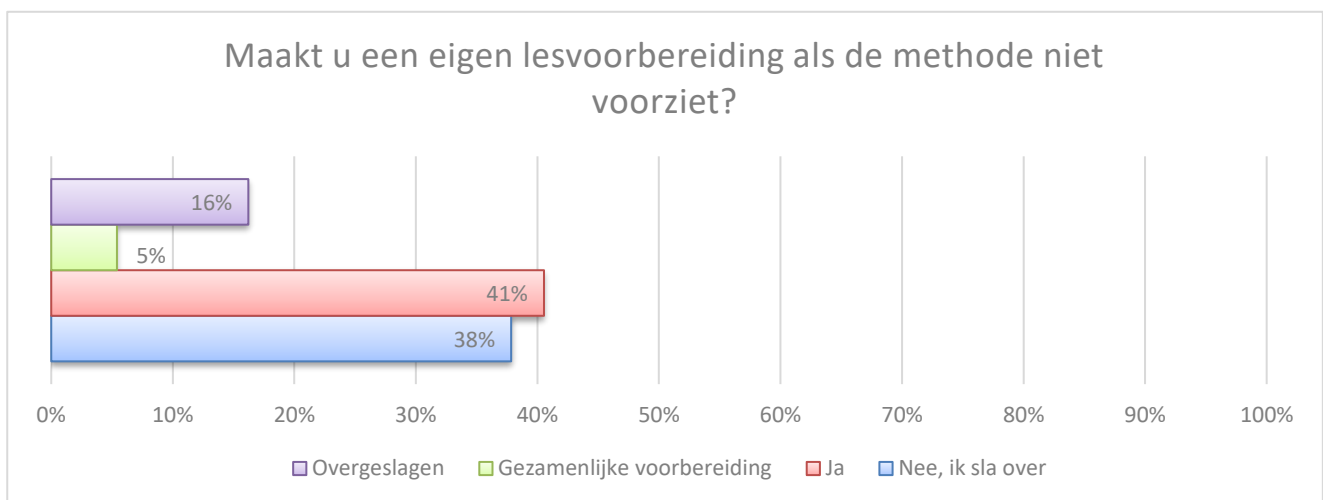
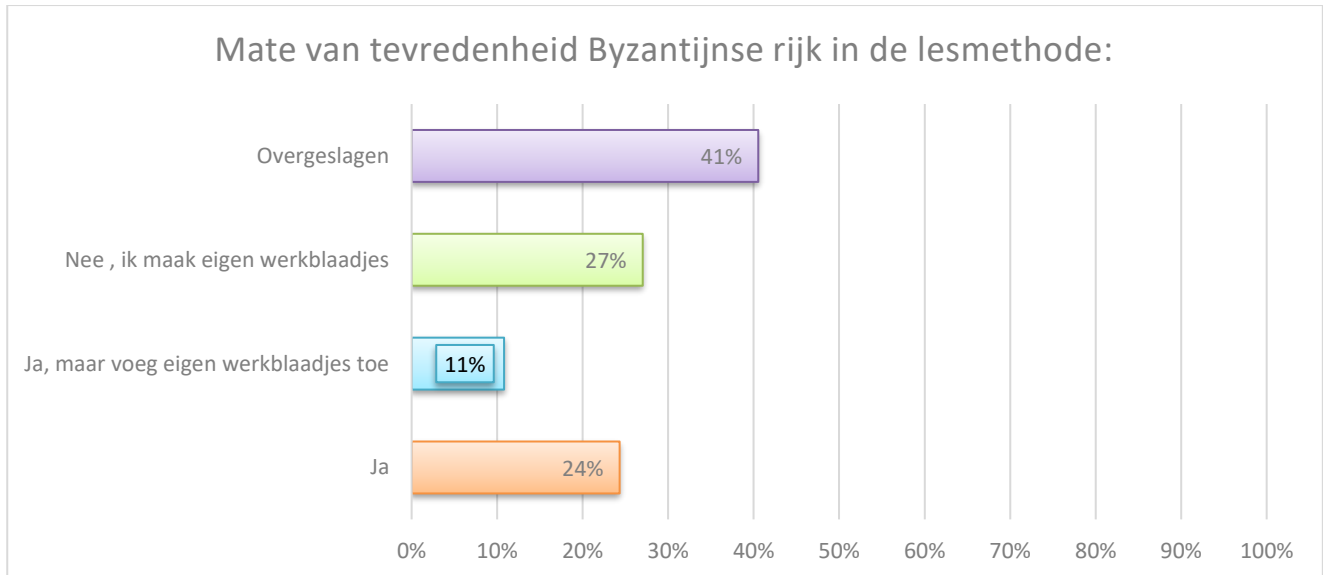
Er is gekeken naar de meest gebruikte methodes en de tevredenheid van deze in het algemeen. In Nederland gebruikten de respondenten het meest de methodes Memo (51%) en Geschiedenis Werkplaats (30%). Memo wordt over het algemeen gebruikt in de onderbouw van havo/vwo en in alle jaren van het vmbo.¹ In de bovenbouw van havo en vwo wordt vaak overgestapt naar Geschiedenis Werkplaats. Tijdens de examenjaren zijn er speciale uitgaves, gericht op het examenonderwerp. 13% gaf aan een eigen cursus te maken en 19% gaf aan gebruik te maken van andere methodes. De respondenten gaven aan, dat het dan gaat om Engelstalige methodes. 71% van de respondenten gaf aan tevreden te zijn over de gebruikte lesmethodes.

63% geeft aan, dat de methodes niet de mogelijkheid bieden les te geven over het Byzantijnse rijk. Bij de methodes waar de mogelijkheid wel bestaat, geeft 24% aan tevreden te zijn over de stof. 27% geeft aan niet tevreden te zijn en maakt dan eigen materiaal.

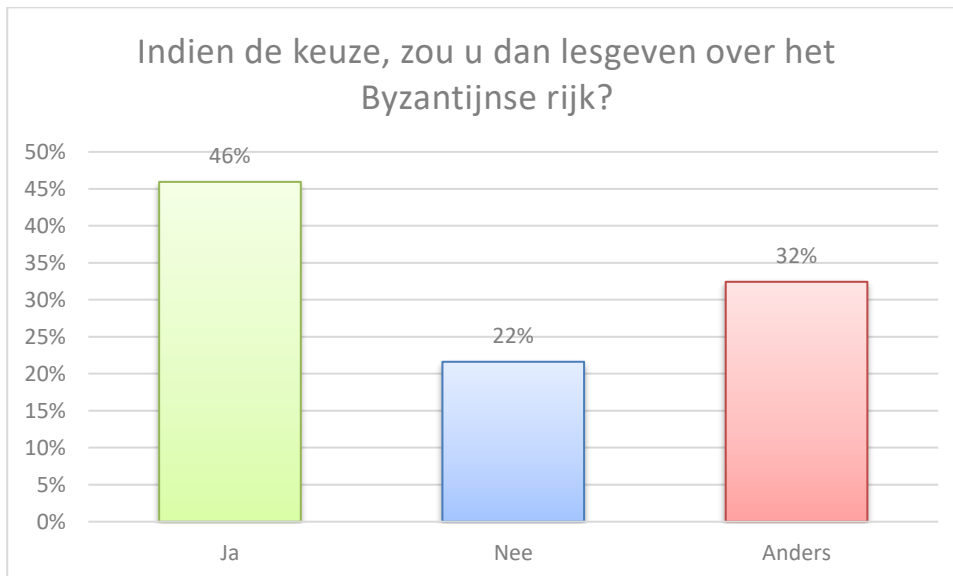
¹ Onderbouw: leerjaar 1 t/m 3 bij havo/vwo en leerjaar 1+2 bij vmbo.
 Bovenbouw: leerjaar 4+5 bij havo, leerjaar 4 t/m 6 bij vwo en leerjaar 3+4 bij vmbo.

Als het niet in de lesmethode staat, dan slaat 41% het onderwerp over terwijl eveneens 41% bereid is om eigen materiaal te maken. De meerderheid onder de respondenten (37%) geeft ook aan, geen les te geven over dit onderwerp. 29% geeft aan dit soms wel en soms niet te doen, 34% geeft aan het Byzantijnse rijk effectief in de lessen te behandelen.

Indien docenten de keuze hadden, dus los van curriculum of methode, dan zou 46% van de respondenten lesgeven over het Byzantijnse rijk. 32% geeft aan slechts bepaalde onderdelen te willen behandelen. De meest genoemde onderdelen van het Byzantijnse rijk:

- Invloed op ontwikkeling Christendom.
- Rol in de wereldeconomie, met invloed op Europa.
- Kunst, met name de mozaïeken.

50% van de respondenten gaf aan het belangrijk te vinden, om les te kunnen geven over het Byzantijnse rijk. 24% vindt het niet belangrijk of is een andere mening toegedaan. Bij de respondenten die een andere mening zijn toegedaan, komt vooral naar voren dat ze het per jaar willen bekijken. Is het relevant op het moment en past het in de rest van de schoolplanning.

In Nederland worden de richtlijnen voor het geschiedenisonderwijs vastgelegd in het curriculum. Stichting Leerplanontwikkeling (SLO) is (mede)verantwoordelijk voor het curriculum. Het is de verbindende schakel tussen alle partijen die een stem hebben in de ontwikkeling van het onderwijs.² De partijen bestaan uit de praktijk, de samenleving, de wetenschap en het (politiek) beleid. Daarnaast is er de geschiedkundige canon van Nederland, waarin de geschiedenis is verdeeld in vijftig tijdsvensers. Deze tijdsvensers komen weer overeen met de tien tijdvakken die het Nederlands geschiedenisonderwijs kent. Voor leerlingen van zowel het lager als het secundair onderwijs, is er de website www.entoen.nu opgericht. Deze website heeft de vijftig tijdsvensers ingericht voor kinderen. De inhoud van de canon en deze website zijn hetzelfde, alleen speciaal voor kinderen makkelijker en visueel aantrekkelijker gemaakt.³

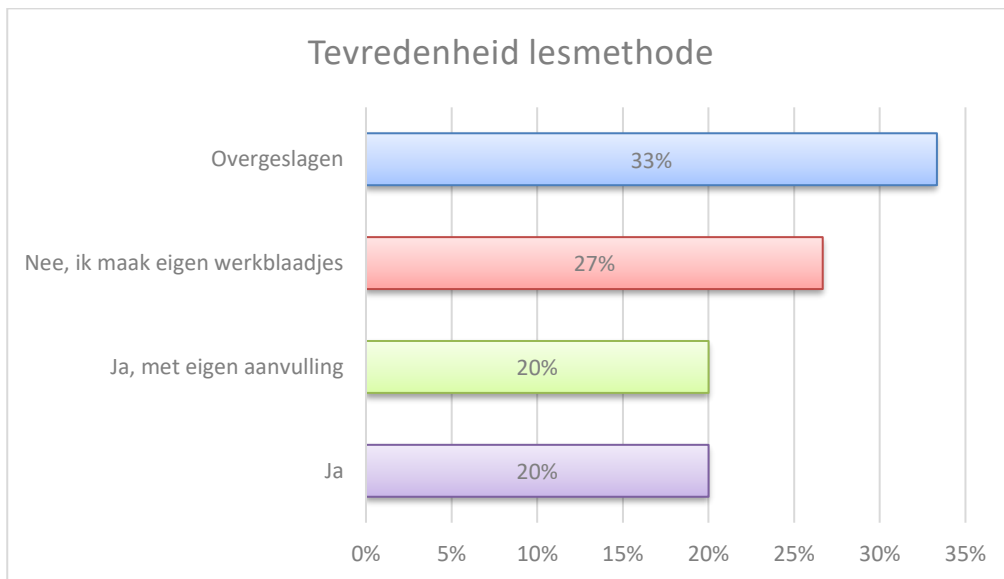
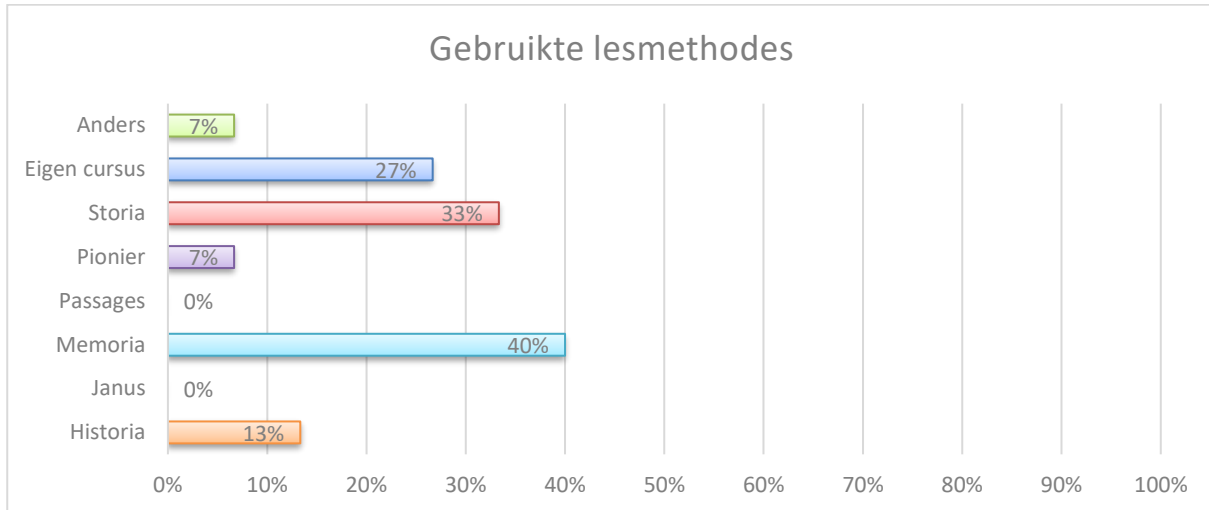
De inhoud van de canon en het curriculum bepalen dus de invulling van het geschiedenisonderwijs. Het Byzantijnse rijk komt daarin echter niet voor, omdat het vooral gericht is op de Nederlandse geschiedenis. Voor meer informatie over de leerplandoelen havo/vwo onder- en bovenbouw van het vak geschiedenis, verwijs ik u naar leerplaninbeeld.slo.nl

² Bron: www.slo.nl

³ Bron: www.canonvannederland.nl

1.3.2 Vlaanderen

In Vlaanderen zijn de meest gebruikte methodes Memoria (40%) en Storia (33%). 27% van respondenten heeft een eigen cursus gemaakt. Van de respondenten die een lesmethode volgen, is 20% tevreden over de lesinhoud met betrekking tot het Byzantijnse rijk. Tevens is 20% wel tevreden, maar maakt ook eigen werkbundels. 27% van de respondenten is niet tevreden over de lesmethode en maakt eigen cursussen en werkbundels.

De lesinhoud is vastgelegd in de eindtermen en leerplannen. De inhoud van deze leerplannen is afhankelijk van de onderwijsnetten en de koepels, die de leerplannen opstellen. Het merendeel van de respondenten (73%) is werkzaam in het VVKSO, gevolgd door 33% in het GO! en 7% in het OVSG. 47% gaf aan de leerplannen te volgen, waarbij het Byzantijnse rijk in de leerplannen is opgenomen. Hierbij dient wel de volgende opmerking te worden gemaakt: in de leerplannen van het GO! wordt het Byzantijnse rijk vaak als uitbreiding opgenomen, terwijl het VVKSO gebruik maakt van een open leerplan. Het is dus aan de keuze van de school om het Byzantijnse rijk wel of niet onderdeel te laten zijn van het leerplan.

27% van de respondenten gaf aan helemaal geen les over het Byzantijnse rijk te geven. Bij de vraag waarom respondenten geen les geven over het Byzantijnse rijk, kwamen de volgende antwoorden het meest naar voren:

- Het staat niet in de leerplannen.
- Geen tijd om in het jaarplan in te passen.
- Andere vreemde culturen krijgen voorrang.

Wanneer gevraagd wordt waarom het Byzantijnse rijk toch belangrijk zou zijn om te geven, geeft 100% van de respondenten aan vanwege de kennis/inzicht. Slechts 33% vindt vaardigheden verwerven met dit onderwerp belangrijk, gevolgd door 13% dat attitude ontwikkeling belangrijk vindt. Bij deze vraag was het mogelijk om meerdere mogelijkheden aan te geven.

1.3.3 Nederland en Vlaanderen: verschillen en overeenkomsten

In zowel Nederland als in Vlaanderen geven de respondenten via de open vragen diverse redenen aan, om het Byzantijnse rijk op te nemen als lesstof. Momenteel wordt het Byzantijnse rijk alleen benoemd bij het einde van het West-Romeinse Rijk en de kruistochten. Dit blijkt ook als er gekeken wordt naar de handboeken. De handboeken die in de bevestigingen werden opgesomd zijn daarvoor bekeken. Het merendeel van de handboeken heeft het over het Byzantijnse rijk als vluchtige opmerkingen bij het einde van het West-Romeinse rijk. Vaak is dit onder de naam Oost-Romeinse rijk. De Byzantijnen keren vervolgens pas terug bij de kruistochten. In sommige handboeken wordt het ook nog kort aangehaald bij de ontwikkeling van de islam. Een enkel handboek (zoals Pionier en Storia) geeft in een apart hoofdstuk aandacht aan het Byzantijnse rijk.

Respondenten gaven aan graag wat meer verdieping te willen geven over het Byzantijnse rijk. Veelal vanwege de invloed op de ontwikkeling van het christendom in Europa en de kunstwerken van mozaïek. De rol in de wereldhandel en de invloed op de Europese economie zijn nog andere aspecten waardoor respondenten meer aandacht hieraan willen besteden.

Los van het Byzantijnse rijk zijn er respondenten die pleiten voor meer lessen, die afwijken van de traditionele lesonderwerpen. Deze respondenten pleiten ook voor een diverse samenstelling van lesinhouden, die aansluiten bij de diversiteiten van hun klassen. In het Vlaamse onderwijs is al opgenomen, dat er een aantal niet-Westerse culturen worden besproken. In Nederland is dit in mindere mate aanwezig. Het Byzantijnse rijk wordt echter onder de Europese/Westerse geschiedenis geschaard, pas vanaf het Ottomaanse rijk valt er te spreken over een niet- Westerse cultuur.

Daar staat tegenover dat er ook respondenten zijn, die minder positief staan tegenover het Byzantijnse rijk als lesstof. Zij vinden het onderwerp niet relevant voor bepaalde graden of niveaus. Anderen geven aan, dat zij andere tijdsperiodes of culturen belangrijker vinden dan het Byzantijnse rijk. In de Vlaamse bevestiging werd ook aangegeven, wanneer het niet is opgenomen in het leerplan zij minder snel geneigd zijn dit onderwerp aan te dragen. De eerder aangedragen opmerking over open leerplannen (VVKSO) en uitbreidingen (GO!) is hier wederom van toepassing.

1.4 Waarom het Byzantijnse rijk opnemen als onderdeel van de lesstof (volgens leraren)?

In dezelfde enquête is ook bevraagd, of leraren het Byzantijnse rijk zouden opnemen als lesstof. Zowel in Vlaanderen als in Nederland zijn docenten afhankelijk van (open/gesloten) leerplannen met uitbreiding of een curriculum. Toch zijn er respondenten die ervoor pleiten om het Byzantijnse rijk op te nemen als onderdeel van de lesstof. Dit kwam naar voren bij de open vraag 'Overige opmerkingen'.

Een greep uit de reacties van de enquête:

Het is een belangrijk deel in de geschiedenis. Je moet het Byzantijnse rijk begrijpen om de volgende delen in de geschiedenis te begrijpen. De val van Constantinopel in 1453 was een belangrijk keerpunt in de geschiedenis.
Het Byzantijnse rijk was een wereldrijk dat een sleutelpositie inneemt in de ontwikkeling van Europa en Klein-Azië. Veel ontwikkelingen in latere eeuwen kunnen enigszins teruggevoerd worden tot de Byzantijnse tijd. Hiernaast zijn er nog heel wat andere redenen om het Byzantijnse rijk te behandelen, denk maar aan hun wetenschappelijke bijdrage, etc.
Niet in de onderbouw; voor de bovenbouw is het een mooi onderwerp om het verleden te kunnen gebruiken om het heden te duiden. Zeker gezien de ontwikkelingen waar Europa zich nu in bevindt.
Ja, dat doe ik al omdat deze kant van de geschiedenis niet tot nauwelijks wordt behandeld terwijl er bij sommige leerlingen behoefte voor en ook al kennis van is.
Ik zou het zeker als verdiepend thema behandelen.
Mooie mozaïeken vergelijken met West- Europese mozaïeken.
Ja, een zo breed mogelijk beeld is beter.
Ja. M.n. cultureel lijkt me dat bijzonder interessant.
Ja, het is een belangrijk onderdeel van de geschiedenis.

Bovenstaande redenen zijn vooral inhoudelijke redenen. Daarnaast zijn er ook een aantal vakdidactische redenen die docenten via de enquête aangaven, om het Byzantijnse rijk op te nemen als onderdeel van de lesstof:

- Multiperspectiviteit;
- Differentiatie;
- Historisch denken/redeneren.

Bovenstaande vakdidactische principes met betrekking tot vaardigheden, worden toegelicht in paragraaf 1.6.

1.5 Hoe belangrijk is het Byzantijnse rijk als onderdeel van ons erfgoed?

Het Byzantijnse rijk (ook wel genoemd Byzantium of Oost – Romeinse rijk) kunnen we situeren tussen 330 en 1453. Begonnen als onderdeel van het Romeinse rijk is het uiteindelijk uitgegroeid tot het laatste grote rijk in de middeleeuwen. Onder Romeinse, Griekse en Oosterse invloed, heeft Byzantium zich weten te ontwikkelen. Byzantium heeft de nodige invloed gehad op het gebied van cultuur, kunst, religie en architectuur in de rest van Europa en Midden-Oosten. Daardoor is het ook onderdeel van ons erfgoed. Aan de hand van de domeinen politiek, sociaal, economisch en cultureel zal deze vraag beantwoord worden.

De reden dat de invloed van Byzantium in Europa voelbaar is, heeft te maken met het grondgebied. Vanaf het moment dat Byzantium van het West- Romeinse Rijk werd afgesplitst, werd het grondgebied uitgebreid. Dit gebeurde vooral onder keizer Justinianus en staat bekend als Mare Nostrum II.⁴

Ter vergelijking, het grondgebied in de 6^e eeuw ten opzichte van 476:

Afbeelding 1 Het Oost-Romeinse rijk in 476.

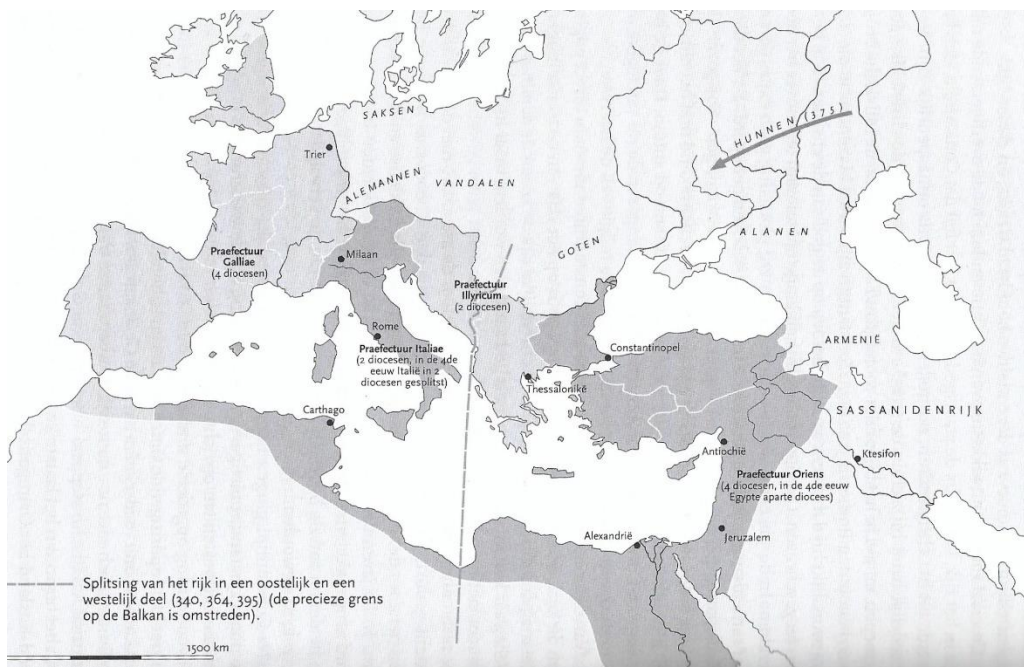
Afbeelding 2 Mare Nostrum onder Justinianus, 6^e eeuw.

⁴ Mare Nostrum I vond plaats onder Julius Caesar, letterlijk: ‘onze zee’. Het is de aanduiding voor de veroveringen rondom de Middellandse Zee.

De Byzantijnse invloed reikte tot Italië, zuiden van Spanje, gebieden in Noord-Afrika, Egypte en de Balkan. In de 6^e eeuw bereikte het Byzantium haar grootste omvang. In de 7^e en 8^e eeuw weet het de opmars van de Arabieren te stoppen. Dat neemt niet weg dat in deze periode het grondgebied inkrimpt. Het verval van het grondgebied zet in de 9^e en 10^e eeuw door. Byzantium krijgt te maken met invallen van de Arabieren, Slaven en andere volkeren. Tussen de 10^e en 12^e eeuw werden de kruistochten georganiseerd. Deze trokken door het Byzantijnse rijk. De Vierde Kruistocht zette het verval nog meer in. Byzantium werd opgesplitst en er bleef nog maar een klein kerngebied over. De doodsteek kwam in 1453, toen de Turken Constantinopel binnenvielen. Het laatste grootste rijk vanuit de klassieke oudheid verdween, maar haar invloed overduidelijk niet.

1.5.1 Politiek

Naerebout (2008, pp. 358 – 363) en De Blois & Van der Spek (2012, pp. 267 – 275) beschrijven hoe het Romeinse rijk al eerder werd verdeeld door keizer Diocletianus. In de 3^e eeuw waren er al de eerste tekenen van verval in het grote Romeinse rijk. Door vergaande hervormingen in te voeren, wist Diocletianus het rijk uit de crisis te halen. Een van zijn hervormingen, was het verdelen van het rijk. Hij deelde het rijk op in vier grote prefecturen: Gallië, Illyricum, Italië en het Oosten.⁵ Om het geheel beter te kunnen besturen en om de opvolging beter te regelen, kwam er een tetrarchie⁶. Naast Diocletianus kwam er nog een medekeizer en twee onderkeizers. De keizers werden aangesproken met de titel Augustus. De onderkeizers kregen de titel Caesar. De onderkeizers zouden de keizers opvolgen en zelf nieuwe onderkeizers aanstellen. De residentie van het keizerschap lag niet meer in Rome, maar verspreid over het rijk. Ze kozen voor vier strategische plaatsen: Nicomedia, Milaan, Sirmium en Trier. Vanuit deze plekken konden ze de grenzen van hun prefect makkelijk bereiken. Daarnaast hoopte Diocletianus met deze constructie machtsgrepen van anderen tegen te gaan. Dat laatste blijkt niet te lukken. In 306 neemt Constantijn de Grote de macht over, na een burgeroorlog. Constantijn werd een Augustus, zonder eerst een Caesar te zijn geweest. Uiteindelijk weet hij te heersen als alleenheerser.

Afbeelding 3 Verdeling van het Romeinse rijk in oost en west

Het merendeel van Diocletianus' hervormingen liet Constantijn intact. Hij voegde echter een hervorming toe: hij introduceerde de gouden solidus. De munt die eeuwenlang een goede reputatie

⁵ Praefectuur: bestuurlijk onderdeel van het rijk, te vergelijken met een provincie.

⁶ Tetrarchie: staatsvorm waarbij de macht wordt gedeeld door vier personen.

wist op te bouwen. Er ontstond een nieuwe orde binnen het Romeinse rijk en Constantijn stichtte een nieuwe hoofdstad. Tussen 324 – 330 bouwde hij het op de plaats van een oude Griekse polis, Buzantion genaamd. De stad lag strategisch aan de Bosporus en werd genoemd naar de keizer: Constantinopel (stad van Constantijn). De stad werd het Nieuwe Rome genoemd en kreeg zelfs een eigen senaat. Het verschilde met het heidense en Latijnse Oude Rome, want Constantinopel was christelijk en Griekssprekend.

De tegenstellingen tussen het westelijke- en oostelijke deel van het rijk, was er altijd al. Het oostelijke deel was rijker dan het westelijke deel. Het bevatte ook rijke provincies, zoals Egypte. Het westelijke deel kon niet zonder het oostelijke deel, maar toch groeiden de tegenstellingen. Dit nam toe na de dood van Constantijn de Grote. Een korte hereniging werd mogelijk gemaakt onder keizer Theodosius de Grote. Het was echter van korte duur. Theodosius besloot dat bij zijn dood, het Romeinse Rijk zou worden opgesplitst. In 395 kwamen zijn zonen als keizers aan de macht in het West-Romeinse Rijk (WRR) en het Oost-Romeinse Rijk (ORR). Het ORR krijgt pas rond de 17^e eeuw de naam Byzantijnse rijk.

Na de val van het WRR in 476, bleef het Byzantijnse rijk bestaan evenals de Romeinse wetgeving. Deze Codex Theodosianus bleef gehandhaafd tot de laatste Romeinse keizer, Justinianus. Lang daarvoor al waren de Byzantijnen bezig met het verbeteren van het Romeins recht.

Er kwamen diverse hervormingen. Rechtscolleges werden ingesteld, die werden voorgezeten door opgeleide rechtelijke ambtenaren. Deze functionarissen kregen een verleend gezag. Daarmee konden ze dagvaardingen uitschrijven, zaken horen en opdracht geven vonnissen ten uitvoer te brengen. In beroep gaan was ook mogelijk. Dit Romeins/Byzantijnse model voor de rechtsgang bestaat nog steeds in alle landen, waar een Burgerlijk Wetboek van kracht is.

Justinianus gaf de opdracht om alle keizerlijke decreten door te nemen, ze te ordenen en waar nodig aan te passen aan de 6^e eeuw. De uitkomsten van deze opdracht werden gebundeld in de Codex Constitutionem. Alle rijks wetten die hier niet in waren opgenomen, kwamen te vervallen. Helaas is deze bundel van verzamelingen niet bewaard gebleven. Er is echter wel een samenvatting overgebleven: het Corpus Iuris Civilis, ofwel het Burgerlijk Wetboek. Deze samenvatting ligt ten grondslag aan het hedendaagse recht in Europa.

Afbeelding 4 Mozaïek van Justinianus (midden) in de San Vitale te Ravenna

De Romeinse invloed is ook zichtbaar aan de benaming die de Byzantijnen aan zichzelf geven: Romaioi. Keizer Justinianus wordt beschouwd als de laatste 'echte' Romeinse keizer. In de 6^e eeuw voert hij de Codex Justinianus in, die tot het einde van het rijk blijft gehandhaafd. In de Codex Justinianus kwam er meer ruimte voor kerkelijke invloeden. Na de regeerperiode van Justinianus krijgen ook andere invloeden een plek in de samenleving. Zo werd aan het hof het Latijn langzaam vervangen door het Grieks in zowel spreek- als schrijftaal. De burgers spraken wel al die tijd Grieks. Enkel Justinianus bleef als een van de weinigen Latijns spreken.

De senaat was ook onderdeel van het politieke systeem in het Byzantijnse rijk: *Senatus Populusque Constantinopolis* (SPQC). Net als in het WRR stond de keizer aan het hoofd, maar er was in Byzantium geen sprake van erfopvolging. Officieel was er geen sprake van erfopvolging, maar in de praktijk waren er zeer machtige dynastieën die hebben geregeerd. Net als in Rome, kregen de keizers in Constantinopel vele eretitels. In de beginperiode van het keizerrijk werden oude Romeinse titels zoals *imperator* nog gebruikt. Later werden de Romeinse titels vervangen door Griekse equivalenten of helemaal weggelaten. Griekse equivalenten waren onder andere *basileus* en *autokrator*.⁷ Ook de keizerin ontving vele eretitels, waarvan de meest gangbare waren:

- *Basilissa* (keizerin)
- *Augusta* (verhevene)
- *Despoina* (meesteres)

In de beginjaren van het keizerrijk werden keizerinnen gekozen door middel van een bruidsshow. Uit het hele rijk werden huwbare meisjes verzameld, uit alle rangen en standen. Zo kon het voor komen dat een keizerin van hoge adel was, maar ook prostituees werden keizerin. Justinianus huwde zijn Theodora, een vrouw waarvan werd gezegd dat zij aan prostitutie deed. Voor Justinianus geen probleem om haar te huwen. Samen werden zij een van de meest aanbeden keizersparen van het rijk. Toch moest de bruid aan een aantal voorwaarden voldoen, de keizer nam zelfs niet de uiteindelijke beslissing. De keizerin-moeder en eventuele zussen van de keizer beslisten wie de nieuwe keizerin werd.

(Dolen van, 2015, pp. 7 – 11)

In principe waren keizerinnen vooral vrouw van, zij hadden maar geringe macht. In uitzonderlijke gevallen kon de keizerin de macht wel overnemen. Bij het overlijden van de keizer had zij twee keuzes:

- Ze werd regentes samen met een minister en nam de macht op zich voor de te jonge keizer.
- Zij huwde opnieuw en haar nieuwe echtgenoot werd keizer.

Driemaal kwam er een vrouw aan de macht: Irene (ca. 752 – 803), Theodora (onbekend) en Zoë (ca. 978 – 1050). De allereerste die de macht greep was Irene. Keizerin Irene nam samen met een eunuuche minister de leiding als regentes. Haar zoon Constantijn was nog te jong om te regeren. Hij eist op 17-jarige leeftijd de troon op. Irene maakt plaats, maar niet voordat zij een keizerin voor haar zoon had uitgekozen. Zij probeerde een huwelijk te regelen met de dochter van Karel de Grote. Op deze manier zou het grootste rijk in het westen een band smeden met het grootste rijk in het oosten. Dit ging uiteindelijk niet door. Irene zocht vervolgens een bruid uit, waarmee Constantijn het helemaal niet mee kon vinden. Ze zorgde ervoor dat Constantijn overspel pleegde. Dit overspel werd uiteraard een groot schandaal. Constantijn VI trad noodgedwongen af. Als straf werden zijn ogen uitgestoken en hij werd verbannen. Als reactie daarop kroonde Irene zichzelf tot *basileus*. Een nieuwe poging om de grote rijken te verenigen werd ondernomen. Deze keer vroeg Karel de Grote zelf keizerin Irene ten huwelijk. Ook dit huwelijk kwam niet tot stand, Irene gaf pas 1,5 jaar later haar antwoord. Voor Karel was dit te laat. Inmiddels werd de positie van Irene als *basileus* onhoudbaar. Ze besloot om af te treden, geheel vrijwillig. Een minister nam haar plaats in. Irene dacht slim te handelen met deze minister. Ze maakte diverse afspraken met de minister en in ruil daarvoor zou zij vertellen waar de schatten lagen. Irene kwam haar deel van de afspraak na, de minister niet. Uiteindelijk werd zij tegen de afspraken in verbannen en haar titels werden haar ontnomen. Ze is echter wel een voorbeeld geworden voor keizerinnen na haar, die weduwe werden en het regentschap op zich namen.

(Dolen van, 2015, pp. 53 – 70)

---

⁷ *Basileus/autokrater*: alleenheerser

Het Byzantijnse rijk had een goed werkend ambtelijk apparaat. In tegenstelling tot in het WRR, was het in Byzantium wel mogelijk om op te klimmen. De Byzantijnse ambtenaren waren goed opgeleid, ze volgden namelijk juridische opleidingen. Daarnaast hadden ze elk hun specialisatie. Als een ambtenaar een hogere functie wilde bekleden, dan was dit mogelijk. De ambtenaar moest dan een zwaar examen afleggen. Bij goed resultaat kreeg de ambtenaar dan zijn nieuwe functie. Wanneer hij het niet haalde, moest hij zijn eigenlijke functie blijven vervullen.

Binnen het ambtelijk apparaat was er een speciale soort ambtenaren: de eunuchen. Eunuchen waren jonge mannen, maar wel gecastreerd. Opvallend is dat castreren in het Byzantijnse rijk verboden was. Daarom werden de jongens vaak over de grens gestuurd, waar het wel mocht. Ondanks dat eunuchen sociaal laag in aanzien stonden, waren ze zeer gewild. Ze hadden zeer hoge posities aan het hof, het leger en het ambtelijk apparaat. Ze werden zelfs opgenomen in de hofhouding van de keizerin. De zorg van de keizerskinderen werd aan hen toevertrouwd. Eunuchen werden veel betrouwbaarder gezien, omdat zij minder testosteron bezaten. Veel belangrijker nog: ze konden niet vreemdgaan met de keizerin en waren uitermate trouw en loyaal.
(Dolen van, 2015, pp.13-15)

Onder andere Van Dolen (2009 en 2015) beschrijft dat politiek vaak wordt bedreven via sport. In Byzantium was dit niet anders. Zeer gekend onder de Byzantijnen was de Hippodroom. Met name rond de 6e eeuw waren hier veel sportactiviteiten. De politieke partijen kwamen voort uit de sportclubs die streden in de Hippodroom. Ook hier weer een verschil met Rome: in de Hippodroom was wagenrennen dé sport ter vermaak. In Rome waren dit de gladiatorenengevechten. Een overeenkomst tussen Rome en Byzantium: de vier sportclubs. Ze waren te herkennen aan de kleur van hun tenue: rood, blauw, groen en wit. De onderlinge rivaliteit was groot en nam alleen maar toe. Het had tot gevolg, dat tegen de 6e eeuw enkel nog de groenen en de blauwen overbleven. De blauwen vertegenwoordigden grootgrondbezitters en de oude aristocratie. De groenen vertegenwoordigden handelaren, industriëlen en ambtenaren. De rivaliteit tussen deze partijen hebben tot grote tegenstellingen en bloederige burgeroorlogen geleid. De confrontatie kende haar hoogtepunt tijdens de regering van Justinianus. In deze periode waren inwoners bang om de straat op te gaan. Het feit dat keizers vaak hun voorkeur overduidelijk lieten merken, droeg ook bij aan de verhoogde rivaliteit. De 6^e -eeuwse geschiedschrijver Prokopios heeft een beschrijving gegeven van deze 'hooligans'. Hij beschrijft de hooligans als zeer fanatieke aanhangers van hun club. De mannen lieten hun baard en snor staan en scheerden aan de voorkant het haar af. Aan de achterkant lieten ze het haar onverzorgd groeien. Tegelijkertijd hulden zij zich in opzichtige gewaden met pofmouwen, kledij die ver boven hun stand was. In het begin droegen zij 's nachts openlijk hun wapens, later deden ze dit ook overdag. Berovingen werden in steegjes beraamd, later ook moorden. De angst onder de bewoners van Constantinopel steeg, niemand durfde 's avonds de straat nog op te gaan. Prokopios verwoordde dit gevoel als volgt:

“Er is geen weerzinwekkende misdaad te bedenken die niet in die tijd werd gepleegd en toch ongestraft bleef. [...] Geen plaats was meer veilig, men was geen ogenblik zeker van zijn leven.”

Keizer Justinianus overwoog om te vluchten, maar zijn vrouw Theodora wist hem over te halen. De opstanden werden uiteindelijk gesmoord, in bloed. (Herrin, 2007, p. 29).

Op politiek-militair vlak heeft het Byzantijnse rijk vele malen te maken gehad met indringers. Ze hebben tegen diverse volkeren gestreden, maar de meest hardnekkige vijanden bleken de Arabieren en later ook de Ottomanen. De Arabieren wisten in de 7^e eeuw tweederde van het Byzantijnse grondgebied te bezetten. Daar bevonden zich ook Jerusalem en Bethlehem onder, twee belangrijke heiligdommen voor de christenen. Ook de provincie Egypte werd verloren aan de Arabieren, voor de Byzantijnen was dit haar rijkste provincie. De Arabieren en hun expansie naar het Westen toe, hadden bijna voor de ondergang van het Byzantijnse rijk gezorgd. Via hun handelscontacten in het Nabije Oosten wisten de Arabieren van het grootste verleden van het Romeinse Rijk. Ze raakten geïnspireerd en wilden een Mare Nostrum III, maar dan onder hun eigen heerschappij. De gebieden die de Arabieren wisten te onderwerpen, zorgden daarmee voor een expansie van de islam. Net zoals eeuwen eerder het christendom het jodendom wist te verdringen. Het Byzantijnse rijk heeft ook een rol gehad bij de verspreiding van de islam. Hadden de Byzantijnen de expansie van de islamitische legermacht geen halt toe geroepen, dan was de kans groot dat wij in Europa overwegend islamitisch in plaats van christen waren geweest. Byzantium heeft als het ware Europa mogelijk gemaakt. Het heeft de versplinterde christelijke legers de tijd gegeven, om op krachten te komen en zich te herenigen. Daarmee werd de basis gelegd voor een Europa, dat Karel de Grote en zijn opvolgers wisten vorm te geven, aldus Herrin (2007, p. xxvii). Het is de Belgische historicus Henri Pirenne die het volgende zei over het verband tussen de Arabische expansie en het ontstaan van Europa:

‘zonder Mohammed was Karel de Grote ondenkbaar’

Pirenne beschouwde Byzantium echter als een schild voor het Westen. Hij onderkende de rol van Byzantium bij het stuiten van de islamitische opmars.
(Herrin, 2007, p. 99)

Na de plunderingen tijdens de Vierde Kruistocht, waarbij Constantinopel helemaal werd leeggeplunderd, ging het snel bergafwaarts met Byzantium. Via Venetiaanse kooplui zijn overblijfselen uit Constantinopel verspreid geraakt over Europa. Constantinopel werd beroofd van zijn culturele rijkdom.

Na de Vierde Kruistocht in 1204, werd het Byzantijnse rijk opgedeeld in diverse onderdelen:

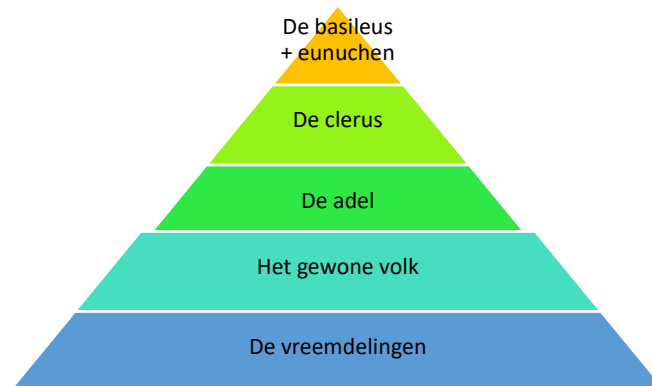
- Latijnse keizerrijk;
- Keizerrijk Nicea;
- Koninkrijk Thessaloniki;
- Epiros;
- Hertogdom Athene;
- Achaia;
- Morea.

Afbeelding 5 Verdeling Byzantijnse rijk na de Vierde kruistocht in 1204

Aan de oostkant van het voormalige Byzantijnse rijk was het sultanaat Rûm gevestigd. Het sultanaat werd geregeerd door de Seltsjoeken. Dit was een tak van de Oghuz-Turken, die afkomstig waren uit Centraal- Azië. Dit rijk bleef tot de 13^e eeuw bestaan, toen het werd overgenomen door de Ottomanen. De Seltsjoeken hebben diverse oorlogen gevoerd met Byzantium, waarbij duidelijk werd dat Byzantium in dit gebied was uitgespeeld. In de jaren dat de Ottomanen aan de macht waren in dit sultanaat, gingen de betrekkingen op en neer. Het was uiteindelijk sultan Mehmet II de Veroveraar die het Byzantijnse rijk de genadeklap gaf. In 1453 besloot hij Constantinopel aan te vallen, na een beleg van vijftig dagen. De stadsmuren bezweken onder het eerste succesvolle gebruik van kanonnen. Keizer Constantijn XI stierf in de strijd. Daarmee stierf ook de laatste Byzantijnse keizer. Mehmet II liet de plunderingen niet lang doorgaan. Zo had hij een nieuwe fundering om er een prachtige stad te maken naar zijn inzicht. Constantinopel werd gespaard om wederom een hoofdstad te worden. De rest van het rijk werd ook overgenomen en vormde het fundament voor een nieuw rijk: het Ottomaanse rijk.

1.5.2 Sociaal/cultureel

Figuur 1 Sociale piramide van de Byzantijnse bevolking

De Byzantijnse bevolking kan als volgt worden ingedeeld:

De vreemdelingen

De vreemdelingen zijn weer op te splitsen in twee groepen: de permanente bewoners en tijdelijke bewoners. In de groep permanente vreemdelingen bevinden zich de joden. Met periodes werden ze vervolgd, dan leefden ze weer in vrede. Totale acceptatie in de Byzantijnse samenleving heeft echter nooit plaatsgevonden. Wanneer er rampspoed was of bij epidemieën kregen de joden al snel de schuld. Ze leefden niet echt gegroepeerd in getto's, maar meestal woonden ze rondom de synagoge.

In de groep tijdelijke bewoners bevinden zich de kooplui, die op doorreis waren en in Byzantium verbleven om te handelen.

Het gewone volk

Hiermee worden niet alleen de armen bedoelt, maar ook de gegoeden. Deze gegoeden waren welgesteld, maar lang niet zo rijk als de adel.

De adel

Ook hier is een onderscheid te maken in ambtsadel en krijgsadel. Machtige en rijke ambtenaren mochten zich tot de adel rekenen. Gardeofficieren kregen als vergoeding vaak een stuk grond. Deze grootgrondbezitters werden vanaf de 11^e eeuw steeds machtiger binnen de samenleving. Verwoede pogingen van de keizers om de groeiende macht tegen te gaan mislukten.

De clerus

Binnen de clerus was er een hiërarchie. Bovenaan stond de patriarch, leider van de kerk. Gevolgd door de hoge geestelijkheid, lage geestelijkheid en kloosterlingen.⁸ De basileus had dan wel veel macht binnen de kerk, het was de patriarch die de leider was van de kerk.

De basileus en de eunuchen

Herrin (2007, pp. 182-183) beschrijft dat bovenaan de keizerlijke familie stond en hun hofhouding. Zoals al eerder beschreven, stonden eunuchen laag in aanzien en toch hadden ze belangrijke functies aan het hof. Ze werden ook gezien als de derde sekse⁹. Overigens was Byzantium niet de enige met eunuchen in dienst. In het oude Egypte was dit ook gebruikelijk, net als in China, het

⁸ Hoge geestelijkheid: bisschoppen en abten
Lage geestelijkheid: parochiepriesters

⁹ Derde sekse: niet mannelijk of vrouwelijk

middeleeuwse Japan en in de islamitische kalifaten. Door hun 'eeuwige' jongensachtige uitstraling, brachten ze een exotisch element aan het rijke hofleven. Naast de eerdergenoemde posities die eunuchen verworven, werden ze als priester of monnik vaak te werk gesteld in vrouwengemeenschappen. In mannenkloosters werden ze vaak niet toegelaten. Eunuchen vormden een bron van seksuele verleiding voor andere monniken, aldus ook Westerse geestelijken. In de vroegere Romeinse maatschappij werd castratie gezien als een weersinwekkende ingreep. Het was vernederend om als man je mannelijkheid te moeten verliezen. Deze houding werd door de vroegere Byzantijnen overgenomen. Om toch aan eunuchen te komen, werden mannen uit niet-Romeinse volkeren eunuch gemaakt. Dit konden krijgsgevangenen zijn, die op deze manier tot slaaf werden gemaakt. Deze werkwijze werd door Justinianus vastgelegd in zijn Codex. Tegelijkertijd werd castratie van eigen volk illegaal verklaard. Zelfs buitenlandse gevangenen werden naar de grens meegenomen voor castratie. Mede door de expansie van de islam, steeg de vraag naar eunuchen. Een ware handel van eunuchen werd opgezet. De paus heeft meerdere malen een bul uitgevaardigd, om een verbod op te leggen in het handelen van eunuchen. Niemand die daar gehoor aan gaf, want het was een lucratieve manier om geld te verdienen. Begin 10e eeuw vaardigde keizer Leo VI twee nieuwe wetten uit, die eunuchen betrof:

- Eunuchen werd het verboden te trouwen met een vrouw. Een huwelijk tussen man en vrouw was gericht op voortplanting, met een eunuch was dit niet mogelijk.
- Eunuchen mochten daarentegen wél adopteren en hen aanwijzen als erfgenaam.

Onder Leo VI werd de positie en de houding ten opzichte van eunuchen verbeterd. Tegelijkertijd werden binnen Byzantium de regels omtrent castratie versoepeld.

(Herrin, 2007, pp. 182 – 193)

Afbeelding 6 Verering van keizers en keizerinnen in de Hagia Sophia. Mozaïek van keizerin Zoë.

Een lijst van Byzantijnse keizers is te vinden in bijlage VI. De keizer en keizerin stonden hoog in aanzien. Kijkend naar de heerschappij van de Byzantijnse keizers, is vast te stellen dat het een absolutistische monarchie was. Het droit devin komt duidelijk naar voren, gezien de verafgoding van de keizer en keizerin (Deun van, 2010, pp.30-34). De keizer werd gezien als een goddelijke persoon, gezonden om tijdelijk het imperium te besturen. Een Byzantijnse keizer had dus veel invloed en macht in de kerk. De kerk wist echter haar invloed terug te winnen. In het begin van het rijk werd de keizer vooral gezien als een militair. Door hem te zalven werd de koning ook een priesterkoning. Naar voorbeeld in het Nabije Oosten en Bijbelse voorbeelden. Daarnaast werd de keizer ook gekroond. De manier waarop de Byzantijnen bovenstaande feiten vormgaven, is een voorbeeld geweest voor de vorstenhuizen in Europa. Karel de Grote is de eerste Europese vorst die werd gekroond. Herrin (2007, p. 34) haalt in haar boek een voorbeeld aan uit de 20^e eeuw. Zelfs toen werd het voorbeeld van de Byzantijnse kroning gevolgd: de kroning van Elizabeth II in 1953.

Juridisch gezien bestond het begrip 'dynastie' niet in het Byzantijnse rijk. Er is nooit een grondwet geweest waarin stond geregeld hoe eventuele erfopvolging verliep. Toch wordt nu gesproken van dertien keizerlijke dynastieën. Het was ook niet vanzelfsprekend dat de oudste zoon zijn vader zou opvolgen. Ook in Byzantium kregen jongens die niet de eerstgeborene waren, voorrang op eerstgeborene dochters. Wanneer er geen zonen waren om op te volgen of bij een vroegtijdig overlijden, dan werd de echtgenoot van de oudste dochter tot keizer benoemd. Deze 'truc' werd meerdere malen uitgevoerd. Daarnaast was er ook vaak sprake van een staatsgreep. Een andere mogelijkheid om een keizer van zijn troon te stoten, was het ongeschikt verklaren van een keizer.

Zo werden keizers bijvoorbeeld ongeschikt verklaard door ze te verminken. (Irene deed het met haar eigen zoon.) Een vredigere oplossing was hen naar het klooster te sturen. Ze kregen een kruinschering, ten teken dat er geen weg terug was naar het keizerschap.

Het feit dat het begrip dynastie juridisch geen betekenis had, neemt niet weg dat keizers hebben geprobeerd een dynastie te stichten. Daar hadden Byzantijnse keizers een handige truc voor bedacht, zodat hun kinderen toch aanspraak konden maken op de troon. Keizerskinderen die na 750 werden geboren in de porphyra, noemde men 'geboren in het purper'. De porphyra was namelijk een kamer in het Grote Paleis bekleed met purperen stenen of behangen met purperen zijde. Keizerinnen gaven voortaan geboorte aan hun kinderen in deze ruimte. Paars werd gezien als de kleur van keizerlijke waardigheid. Bovendien, wie in het purper werd geboren, had deze titel als waarborg voor het dynastieke keizerlijke gezag. Vrouwen binnen de keizerlijke familie werden anders behandeld, in vergelijking met andere hoven. Ze kregen naast handwerk ook een gedegen opleiding. Het bekende voorbeeld van een keizerlijke en goed opgeleide vrouw is Anna Komnene. Zij schreef de *Alexiade*, een geschiedkundig werk over het leven van haar vader Alexios I Komnenos (Komnene). Zusters, dochters of nichtjes werden strategisch uitgehuwelijkt, zoals Theophano. Zij werd de vrouw van de Duitse keizer Otto II. Op haar beurt wilde Theophano haar zoon uithuwelijken aan een andere Byzantijnse prinses: Zoë. Helaas ging deze verbintenis niet door vanwege het overlijden van Otto III. Andersom werden Westerse prinsessen uitgehuwelijkt aan Byzantijnse prinsen. Bij veroveringen werden de veroverde volkeren gestimuleerd te trouwen met een Byzantijnse vrouw.¹⁰

Byzantijnse cultuur of culturen?

'Dé Nederlandse identiteit bestaat niet'. Was getekend: koningin Máxima in 2007 (toen nog prinses).¹¹ Ze vervolgde haar uitspraak met de uitleg dat Nederland te veelzijdig was om in één cliché te kunnen samenvatten. Deze uitspraak had Máxima ook kunnen doen over het Byzantijnse rijk. Dé Byzantijnse cultuur bestaat niet, het is een smeltkroes van verschillende invloeden en expressies. Duits onderzoek heeft aangetoond dat de Byzantijnse cultuur in drie lagen is verdeeld:

- Hofcultuur;
- Kerkelijk-monastiek;
- Volkscultuur.

Het meest gekende is de hofcultuur. De invloed van het hof was in de gehele samenleving voel- en zichtbaar. Bijvoorbeeld in kunst en literatuur. Leden van de keizerlijke familie, inclusief het keizerspaar, wierpen zich op als mecenas. Ze hebben een omvangrijk mecenaat opgericht die kunst en literatuur ondersteunden.

Het is aan de kerkelijk- monastieke laag te danken dat zoveel is gedocumenteerd en bewaard gebleven. De hoeveelheid aan kerken en kloosters heeft hier zeker aan bijgedragen.

De meest onbekende laag is de volkscultuur. Het 'gewone' volk komt nauwelijks aan bod in geschriften of documentatie. Met name de elite wordt beschreven. De documentatie die over het gewone volk gaat, bevat meestal 'magie'. Vloeken, bezweringen, amuletten, geschriften met verklaringen van dromen geven ons een klein inkijkje in het leven van de gewone Byzantijn, aldus Van Deun (2010, pp. 37-38).

¹⁰ Net als Alexander de Grote, die zijn volk ook stimuleerde te trouwen met volkeren uit veroverde gebieden.

¹¹ Bron: Trouw.nl: Máxima: Dé Nederlandse identiteit bestaat niet.

Kunst

Belangrijk onderdeel van de Byzantijnse cultuur is kunst. Byzantijnse kunst wordt bestempeld als christelijke kunst en kent de volgende invloeden:

- Romeinse erfenis;
- Griekse erfenis;
- Oosterse invloeden;
- Christelijke invloeden.

De Romeinse erfenis is vanzelfsprekend te noemen. Het Byzantijnse rijk is namelijk ontsprongen als deel van het eens zo grote Romeinse Rijk. De benaming Byzantijnen is een 17^e -eeuwse term. Zelf bleven de Byzantijnen zich Romeinen noemen vanwege het feit dat zij zich de rechtmatige opvolgers van het grote Romeinse rijk voelden. De Romeinse erfenis kwam vooral tot uiting in de staatsvorm: een keizerrijk en de bijbehorende titels en termen. Ondanks het gelijkwaardig voelen als de Romeinen in het WRR, zijn de fundamenteën voor Byzantium juist van Griekse origine. Niet alleen de Griekse taal wist zich te handhaven, maar ook haar cultuur en opvoeding. Een kleine minderheid bleef volhouden dat de Griekse cultuur een heidense cultuur was. Dankzij de burens (of vijanden zoals ze de Perzen zagen) deed de Oosterse invloed haar intrede in Byzantium. De Byzantijnen hadden een grote liefde voor kleuren en het spelen met licht en schaduw. Deze elementen kwamen ook voor in de Perzische cultuur. Door de eeuwen heen hebben de Byzantijnen zich weten te bekwamen in diverse disciplines:

- Monumentale schilderkunst: mozaïek en fresco's.
- Kleine schilderkunst: icoonschilderkunst.
- Kleinkunst: emailkunst, ivoorsnijkunst, edelsmeedkunst en juwelen, beeldhouwkunst, weef- en borduurkunst.
- Architectuur.

De bekering van Constantijn tot het christendom heeft veel invloed gehad op de ontwikkeling van deze godsdienst in Byzantium. Er was echter al een christelijke kern aanwezig. Het hele rijk was ervan doordrongen. Ongeveer 95% van de Byzantijnse kunst is te bestempelen als christelijke kunst. Kunst en religie zijn dus hecht verweven in Byzantium.

De Byzantijnse kunst is op te delen in drie periodes:

- Vroeg- Byzantijnse periode, begin 4^e eeuw – begin 8^e eeuw;
- Midden- Byzantijnse periode, 8^e eeuw – 1204;
- Laat – Byzantijnse periode, 1204- 1453.

In de Vroeg-Byzantijnse periode kwam de culturele ontwikkeling op gang. De 7^e en 8^e eeuw worden donkere eeuwen genoemd. Dit vanwege het feit dat er weinig gekend is over deze periode. Cultureel gezien was dit ook een mindere periode. Het erfgoed dat al was opgebouwd ging gelukkig niet verloren, maar wist de basis te vormen voor een nieuwe opleving. Tussen 850 en 1050 brak de zogenaamde 'gouden tijd' aan voor kunst en cultuur. Een andere benaming voor dit tijdperk is 'de Macedonische renaissance'. Deze periode is genoemd naar de Macedonische keizers die op dat moment heersten in het rijk. Met name de icoonschilderkunst heeft een aparte plek in de geschiedenis ingenomen. Kunst en religie waren als bijna vanzelfsprekend verweven. De manier waarop zorgde voor een tweestrijd: iconografie en het daarmee gepaarde iconoclasme.¹²

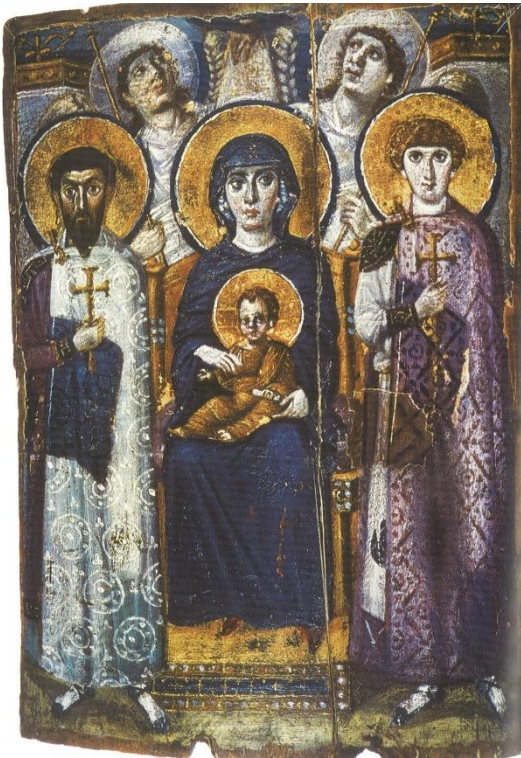
¹² Iconografie: verering van iconen.

Iconoclasme: verbod om afbeeldingen te maken van heiligen en te vereren.

De Laat-Byzantijnse periode was in een tijd waarin het rijk in zwaar weer verkeerde. De ondergang was al ingezet en des te uitzonderlijker is het feit dat kunst en cultuur een hoogtepunt bereikten. Het was voor Byzantijnse kunstenaars echter moeilijk om zich te handhaven. Door een combinatie van factoren weken de Byzantijnse kunstenaars uit naar Italië. Aldaar zetten zij hun werk voort en brachten zij hun kennis over.

Kleine schilderkunst: icoonschilderkunst en iconoclasme

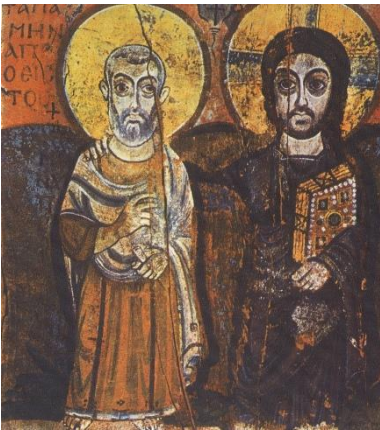
De iconografie werd onderdeel van het culturele (en kunst) leven, net als het iconoclasme. Het vervaardigen van iconen werd een nieuwe vorm van christelijke kunst. Iconen kwamen voor als afbeeldingen of als beeldjes van heiligen. Vaak werd Christus of Maria uitgebeeld. Mensen knielden voor de afbeeldingen en spraken gebeden uit. Byzantijnen lieten bij iconen wierook branden en staken lampen aan. Dit gebruik is ook vandaag de dag nog altijd terug te vinden: het branden van kaarsjes in de kerk of thuis. Voornamelijk vrouwen hielden zich bezig met het vereren van iconen. Dit stamt nog uit de tijd dat heidense goden werden aanbeden. In de loop van tijd hebben Zeus, Apollo en Hera plaatsgemaakt voor Christus, Maria en diverse andere heiligen. Het vereren van de heiligen werd veelal ondersteund door de keizers en hun echtgenotes. Keizersparen haalden vaak relieken naar Constantinopel, wat dan weer voor een nieuwe impuls zorgde. Zo werd door Helena (moeder van Constantijn de Grote) een deel van Christus' kruis naar Constantinopel gebracht.¹³ Er werden kapellen opgericht waar de relieken tentoon werden gesteld. Iconografie kwam in alle kunstdisciplines van Byzantium voor en is kenmerkend voor het rijk. Vanaf Justinianus II werd het een gebruik om Christus, Maria of de heiligen af te beelden op de gouden munten. Byzantijnen smeekten ook via de munten steun en bescherming af. Dat deden ze dan niet alleen bij de afgebeelde Christus, maar ook bij de keizer die op de achterkant was afgebeeld.

Afbeelding 7 Iconenverering: tronende Moeder Gods. Catharinaklooster op de Sinai.

In de 8^e eeuw ontstaat er echter een kantelpunt wat betreft iconenverering. Een tegenstroom was ontstaan: het iconoclasme. Dit kan beschouwd worden als een beeldenstorm die door het Byzantijnse rijk trok. Het iconoclasme is ontstaan onder de keizers en hield in twee periodes stand: van 726/730 tot 787 en van 815 tot 843, zoals beschreven is door Herrin (2007, pp.112- 135), Van Deun (2010, pp.108-117) en Vinckx (zj.)

¹³ Tegenwoordig is dit een onderdeel als een van de drie belangrijke christelijke relikwieën, die zijn ondergebracht in de Notre-Dame van Parijs. Tijdens de brand in de Notre – Dame op 15 april j.l., bleek dat dit relikwie (samen met de doornenkroon en een spijker van het kruis) is gered van het vuur.
Bron: NOS: Restauratie Notre – Dame: ‘Naar welke tijd ga je terug?’

Afbeelding 8 Christus en Menas.
Musée du Louvre, Parijs.

Vrij onverwacht besloot keizer Leo III 'de Syriër' in 726 alle godsdienstige figuratieve kunst te verbieden. Vanaf 730 gaf hij de opdracht aan kerkleiders om iconen te verwijderen. Protesten van de paus en de patriarch van Constantinopel haalden niets uit. Voorstanders van de iconografie (iconodoelen) droegen als argument aan dat Christus een mens was, net als de heiligen. Daarom mochten Christus en de heiligen afgebeeld worden en op deze manier ook worden vereerd. Keizers (zoals Leo III) waren het hier niet mee eens. God en Christus moesten vereerd worden via de eucharistie, niet door afbeeldingen. Er werden vervolgingen ingesteld tegen mensen die aan iconografie deden. De eerste fase van het iconoclasmе komt langzaam ten einde tegen het einde van de 8^e eeuw. De eerste tekenen daarvan zijn zichtbaar in 775, wanneer keizer Leo IV de iconoclastische politiek van zijn vader Constantijn V versoepelt. Leo IV is getrouwd met Irene. Dezelfde Irene die na zijn dood een einde zal maken aan het iconoclasmе.

Tijdens het concilie van Nicea in 787 werd het iconoclasmе veroordeeld. Tevens werd vastgelegd dat christelijke figuratieve kunst voortaan was toegestaan.

In 815 breekt er onder keizer Leo V 'de Armeniër' een tweede iconoclastische periode aan. Hij had twee achtereenvolgende nederlagen geleden. Leo V zag dit als een straf van God voor het verlaten van het iconoclasmе. In deze periode is vervolging van iconodoelen niet langer meer religieus, maar puur gericht op politieke zuiveringen. Met name de monniken moesten het ontgelden: zij zouden moreel en financieel gewin hebben gehaald uit de iconografie. Wederom is het een keizerin die het iconoclasmе in 843 weet af te schaffen: keizerin Theodora. De afschaffing wordt bezegeld in een document getiteld 'Synodikon van de Orthodoxie'. Orthodoxe christenen herdenken deze gebeurtenis nog jaarlijks op de 'Zondag van de Orthodoxie.' (Dolen van, 2015, pp. 68 -69) (Herrin, 2007, p. 128)

Afbeelding 9 Mozaïek in Monreale:
schepping van vogels en vissen.

Monumentale schilderkunst: mozaïekkunst

Volgens Van Deun (2007, pp.117- 134) en Vinckx (p.30) zijn de oudste mozaïeken die gekend zijn uit Byzantium, afkomstig uit de 6^e eeuw. Ze zijn vooral te vinden in het Italiaanse Ravenna. De Byzantijnen hebben de techniek om mozaïeken te maken verfijnd. Zo wordt er eerst een tekening gemaakt. In een natte pleisterlaag worden de steentjes in drie diverse hoeken gedrukt. Door ze niet allemaal in dezelfde richting te plaatsen, zorgt dit voor een diverse inval van licht. Daarna worden de steentjes voorzien van een laag was en werden er gouden lijsten omheen geplaatst.

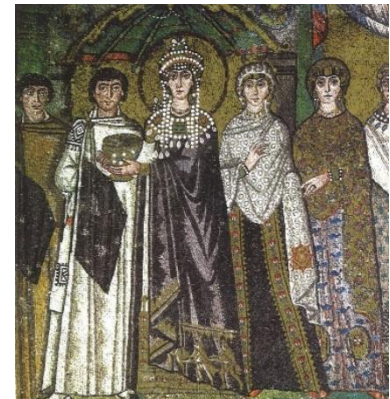
In Griekenland, Sicilië en Venetië zijn er mozaïeken te vinden uit een latere periode, namelijk de 10^e en 11^e eeuw. Rond de 14^e eeuw is de techniek verdwenen, er werden in elk geval geen nieuwe mozaïeken ontdekt uit deze periode. In het kerngebied van Byzantium is weinig tot niets bewaard gebleven. De Ottomanen (Turken) hebben de mozaïeken overgekalkt, vernietigd of ze zijn geroofd.

In het westen zijn enkele mozaïeken bewaard gebleven. Een voorbeeld hiervan, is het mozaïekkunstwerk van keizerin Theodora. Dit kunstwerk is nog altijd te bezichtigen in de San Vitale te Ravenna.

De Byzantijnse mozaïekkunst heeft een tweede leven gekregen in andere landen. Het leeft voort in de kunst van de Russen, Bulgaren, Oekraïners, Wit-Russen, Serviërs en Roemenen.

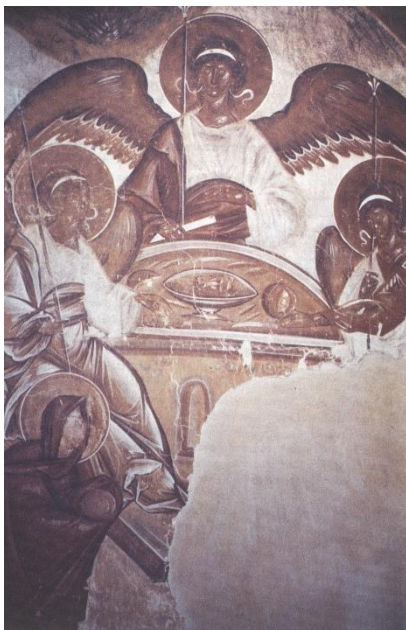
Monumentale schilderkunst: fresco's

Fresco's deden vrij laat hun intrede in Byzantium, pas vanaf halverwege 11^e eeuw. Ze stonden lager in aanzien dan mozaïeken. Ze kregen geen keizerlijk mecenaat en waren goedkoper dan de mozaïeken. Frescokunst wist wel te profiteren van een trend binnen de mozaïekkunst. Daar werden al experimenten uitgevoerd met verhalende kunstwerken. Fresco's bleken zich uitstekend te lenen voor verhalende kunst. Fresco's worden gemaakt op een verse vochtige pleister, die als ondergrond fungeert. Met de gladgestreken pleisterlaag weet de verf zich te mengen. De verf dringt in het pleister, waardoor een chemische reactie ontstaat. Bij een fresco is het niet mogelijk laag voor laag te schilderen of om iets te wijzigen. De schilder moet snel en voorzichtig te werk gaan zolang het pleister nog vochtig is. Helaas zijn de Byzantijnse fresco's alleen nog te bewonderen in de kerken waarin ze zijn aangebracht, die vooral in steden in de provincie te vinden zijn.

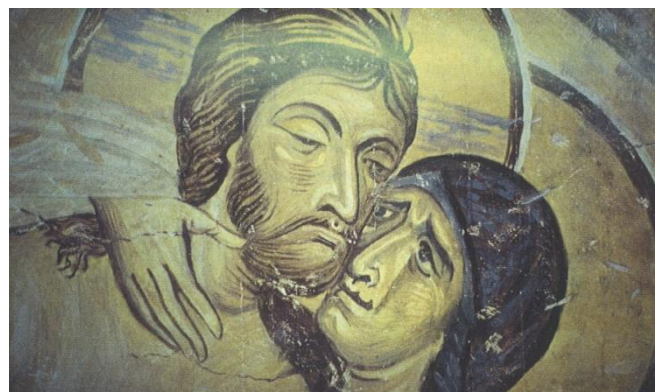

Afbeelding 10 Mozaïek van Theodora (midden) in de San Vitale te Ravenna.

Wie nu Byzantijnse fresco's wil bewonderen, kan het best een bezoek brengen aan bijvoorbeeld Macedonië en Rusland aldus Van Deun (2010, pp. 134-138).

Afbeelding 11 Transfiguratiekerk te Novgorod: fresco met de Philoxenia

Afbeelding 12 Pantaleimonkerk te Nerezi: detail van het fresco Bewening van Christus

Kleinkunst: van emailkunst tot weef- en borduurkunst

De kleinkunst komt echt tot bloei in de midden-Byzantijnse tijd. Dat is niet verwonderlijk, want het is immers de tijd van grote rijkdom. De kleinkunst houdt zich niet meer bezig met grote productie, maar met kleine verfijnde kunstwerken. Binnen de kleinkunst valt er te spreken van kruisbestuiving: ze probeerden zoveel mogelijk elementen in één kunstwerk te bundelen. Een breuk met het verleden van de Byzantijnse kunst en duidelijk de oosterse invloed in te herkennen. Het is een uiting van luxe waarin het Byzantijnse rijk zich destijds in bevond.

Binnen de emailkunst is sprake van twee soorten email: *émail cloisonné* en *émail champlevé*.¹⁴ De Byzantijnen gebruikten *émail cloisonné*, wat zij als superieur beschouwden. Het is een zeer verfijnde techniek om voorwerpen van email te maken. Op een gouden plaat worden figuren van geplet gouddraad gesoldeerd, met de smalle kant naar boven. De afstand van de draden onderling mag niet te groot zijn en daarom wordt het gehele vlak gevuld. De tussenruimten worden opgevuld met verschillende kleuren email. Elke kleur wordt opgesloten in een eigen door cel, omdat het gouddraad overvloeien voorkomt.

Er werden juwelen van gemaakt, maar ook voorwerpen van godsdienstige aard. Van de emailjuwelen is niet veel bewaard gebleven. Een aantal voorwerpen bevindt zich in het Museo Byzantinou Politismou in Thessalonica en in de Hermitage in St. Petersburg. Kerkelijke voorwerpen van email zijn in verhouding veel meer bewaard gebleven. Kelken, hostieschalen, schrijnen, boekbanden etc. werden voorzien van email en andere materialen. In de Schatkamer van de San Marco is de grootste collectie van email kerkelijke voorwerpen te vinden. Te danken aan de Venetianen die tijdens de plunderingen van 1204, de edelsmeedkunstwerken opeisten als buit. (Deun van, 2010, pp. 195 – 205)

Veel dichterbij huis zijn ook Byzantijnse kunstwerken te bewonderen. In de schatkamer van de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek in Maastricht hebben zich Byzantijnse voorwerpen bevonden. Helaas is door de eeuwen heen een deel van de schatkamer verloren gegaan. Onder andere aan de Fransen revolutionaire troepen, die in 1794 Maastricht veroverden. In de 19^e eeuw is een Byzantijns kruis geschonken aan de paus, waardoor het nu in de schatkamer van de St. Pieterbasiliek ligt. De Maastrichtse schatkamer heeft nog een Byzantijns reliekdoosje in bezit. (Deun van, 2010, p. 200)

De edelsmeedkunst en juweelkunst is nauw verweven met de emailkunst. Deze elementen werden vaak in één kunstwerk gecombineerd. De edelsmeedkunst is een zeer luxueus onderdeel van de kleinkunst. In de vroeg-Byzantijnse tijd werd puur edelsmeedkunst gebruikt. Ze maakten maar van één soort materiaal gebruikt. Uit deze tijd zijn veel voorwerpen teruggevonden. Zoals al eerder opgemerkt, veranderen de technieken vanaf de midden-Byzantijnse tijd en worden meerdere materialen gecombineerd.

(Deun van, 2010, pp. 218 - 221)

Afbeelding 13 Emailkunst: kelk van keizer Romanus. Te zien in de schatkamer van de San Marco in Venetië.

¹⁴ *Émail champlevé*: op een roodkoperen, zilveren of bronzen plaat worden met een steker holtes uitgestoken. Deze holtes worden vervolgens opgevuld met email.

Ivoor viel onder het staatsmonopolie, net als purperen zijden weefsels. Dit betekende dat het uitsluitend bestemd was voor het Byzantijnse rijk zelf. Ivoor werd ingevoerd vanuit het oosten en was een hard, maar vooral duur materiaal. Ivoorproducten golden dan ook als luxevoorwerpen en werden verwerkt in de keizerlijke ateliers. Byzantijnse kunstenaars hielden zich vooral bezig met het maken van ivoren reliëfs. De keizer stond vaak in het middelpunt van de ivoorkunst. Veelal waren dit tweeluiken, keizerlijke diptieken genoemd. Elk luik bestaat dan weer uit vijf compartimenten. De Byzantijnen wisten hun technieken in de midden-Byzantijnse tijd nog meer te verbeteren, waardoor er nog meer verfijndere ivoren reliëfs werden gemaakt. In heel Europa zijn in diverse musea deze kunstwerken te bewonderen. De ivoorkunst ging eind 12^e eeuw min of meer verloren. Ivoor was niet meer te verkrijgen en men ging over op steatiet (ook wel speksteen genoemd). Dit is beter te bewerken dan ivoor en heeft een lichtgroene kleur. Deze producten mochten wel geëxporteerd worden. Helaas is niet veel bewaard gebleven, maar in de Wapenzaal van het Kremlin in Moskou bevindt zich een steatiet kunstwerk. (Deun van, 2010, pp. 205 – 218)

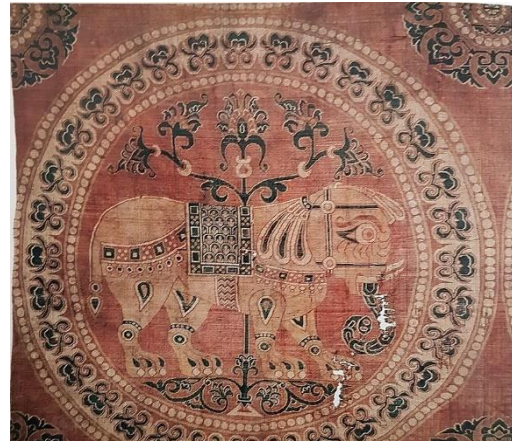

Afbeelding 14 Tweeluik van ivoor: Christus (links) en Maria (rechts).
Museum für Byzantinische Kunst, Berlijn.

De Byzantijnse beeldhouwkunst bleef beperkt tot het maken van kleine reliëfsculpturen, zoals cameeën. Beelden zoals wij in het westen kennen die aan kerken werden toegevoegd, zijn in Byzantium niet te vinden. Op het moment dat Byzantijnse kunst in opkomst was, was laat-Romeinse kunst van grote beelden in verval. Het werd maar zeer zelden beoefend. (Deun van, 2010, p. 221)

De Byzantijnse weefkunst is met name beroemd geworden vanwege de purperen zijden stoffen, uitsluitend bestemd voor de keizer en zijn familie. Daarnaast werden kostbare weefsels ook gebruikt in erediensden, meestal als wandkleed of als deurafsluiting. Weefsels uit de vroege- en midden-Byzantijnse tijd voor liturgisch gebruik zijn niet bewaard gebleven, maar wel beschikken we over documentatie uit de laat- Byzantijnse periode. In de late tijd kwam ook het borduurwerk tot bloei. Byzantijnen borduurden met zilver- of gouddraad op een roden of purperen achtergrond. De borduursels werden aangebracht op kleden voor liturgisch gebruik. Naderhand werden de borduursels in de 14^e en 15^e eeuw toegepast op kazuifels en stola's. Van de borduurwerken is gelukkig veel meer bewaard gebleven in diverse Europese musea, maar ook in de orthodoxe schatkamers in Griekenland of de Balkan en in de Domschatzkammer in Aken, aldus Van Deun (2010, pp.195 – 223).

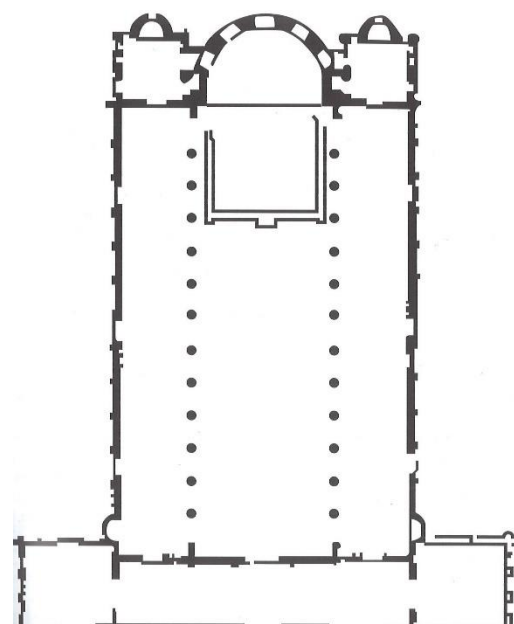
Afbeelding 15 Tapijt met olifant. Domschatzkammer, Aachen.

Architectuur

Volgens Van Deun (2010, pp.47 – 90) en Vinckx (zj., pp. 26 -29) is de architectuur naast de mozaïekkunst een van de best bewaarde overblijfselen van het Byzantijnse rijk. Met name de kerken zijn het best bewaard gebleven. Ook hier wordt verwezen naar de kerk van Ravenna, maar ook in het kerngebied van het Byzantijnse rijk is nog een imposant overblijfsel te bewonderen. De belangrijkste centra van de Byzantijnse bouwkunst zijn:

- Griekenland en het huidige Turkije. Istanbul (de huidige benaming van Constantinopel) vormt daarin het centrum.
- Noord- Italië met Ravenna en Venetië.
- Sicilië, vooral Céfalu en Monreale.

De Byzantijnen bouwden hun kerken naar Romeins voorbeeld, maar kenden ook Oosterse invloeden. De longitudinaalbouw¹⁵ of basilicale bouw is overgenomen van de Romeinen. Het vormt de overgangperiode van laat-Romeins naar vroeg- Byzantijns. Bij de Romeinen speelden de basilica's geen religieuze rol, eerder een politieke. Er werden voornamelijk politieke bijeenkomsten georganiseerd. De Byzantijnen gaan de basilica's wel gebruiken voor religieuze doeleinden. Longitudinale kerken zijn langwerpig, waarbij de blik van de bezoeker gelijk naar het apsis¹⁶ wordt getrokken. In de eeuwen daarna wordt gespeeld met diverse variaties op deze longitudinaalbouw. Een van de oudste basilieken van Constantinopel is de kerk

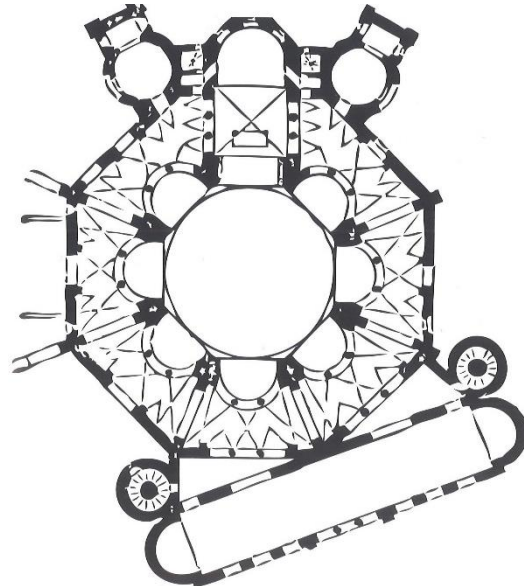
Afbeelding 16 Grondplan San Apollinare in Classe te Ravenna

¹⁵ Longitudinaalbouw: bouwen in de lengterichting.

¹⁶ Apsis: een halfronde of veelhoekige nisvormige ruimte.

van het Stoudiosklooster, gelegen in de buurt van de Gouden Poort. De ruïnes zijn nog altijd te bezoeken. In Ravenna bouwden de Byzantijnen ook kerken van dit type, zoals de San Apollinare in Classe. Kenmerkend is dat longitudinaalbouw vooral in de vroege periode van het Byzantijnse rijk werden gebouwd.

Centraalbouw bestond al vrij lang in het Oosten en deed ook in Byzantium zijn intrede. Bij centraalbouw is sprake dat elk onderdeel zich op gelijke wijze verhoudt ten op zichte van een verticale as. Het maakt hierbij niet uit of het dan gaat om een cirkel, octagoon, een vierkant of een uitbouw in een van deze vormen. Kloosterkerken werden vooral volgens dit principe gebouwd. Het zicht werd naar de hemel en daarmee naar God getrokken. Een van de eerste kerken in deze stijl, werd in de 6^e eeuw gesticht door keizer Justinianus I. De San Vitale in Ravenna is niet voor niets aan de keizer en zijn vrouw Theodora gewijd.

Afbeelding 17 Grondplan San Vitale te Ravenna

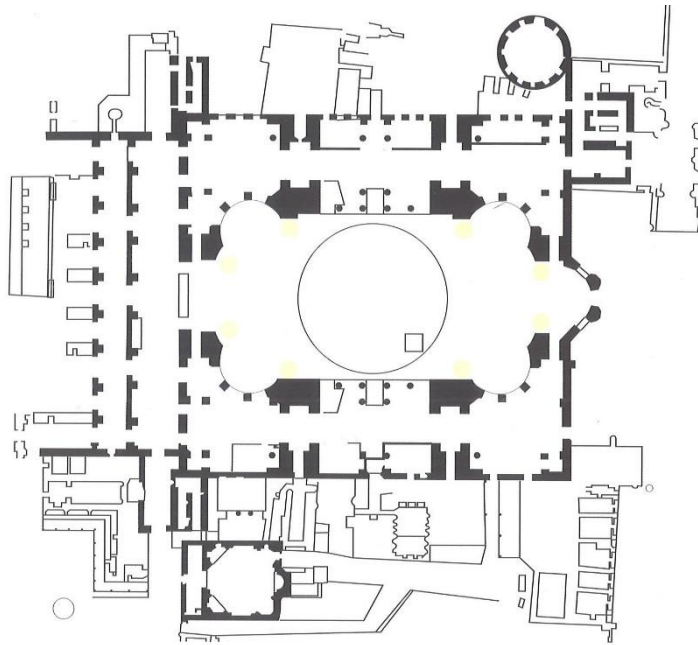
Keizers, keizerinnen en ieder die het zich kon verlossen liet kerken en kloosters bouwen. Een groot aantal is verdwenen, onder meer door geldgebrek voor onderhoud, maar met name op de Balkan en Rusland zijn veel kerken te vinden naar Byzantijns model:

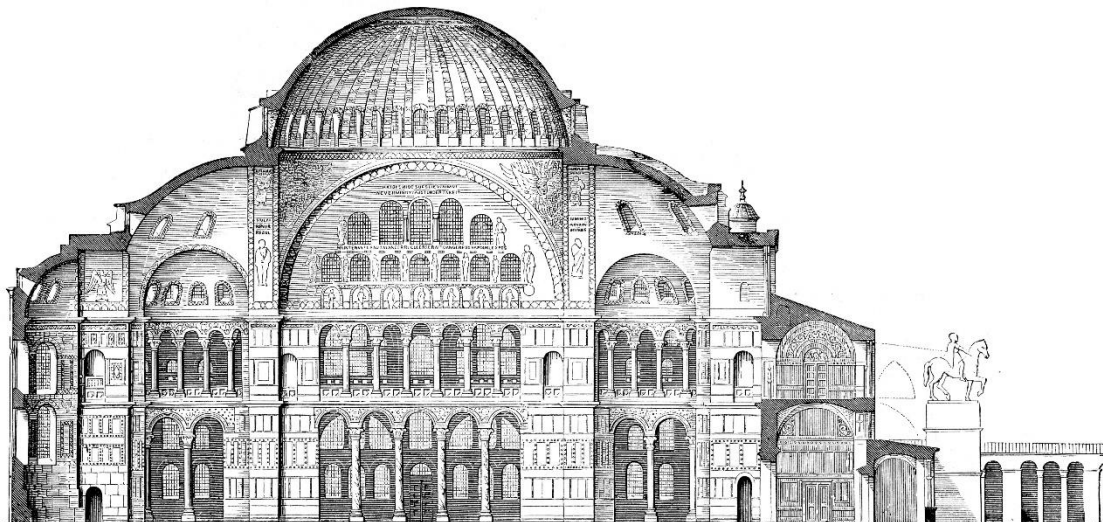
Afbeelding 18 Reconstructie Hagia Sophia in Kiev

Deze twee bovengenoemde smolten uiteindelijk samen in een nieuw soort kerk: de koepelbasiliek. In Constantinopel (nu: Istanbul) is een van de mooiste koepelbasilieken te bewonderen: de Hagia Sophia. De kerk wordt al gewijd in 360, maar na een verwoestende brand in 532 laat Justinianus I ze opnieuw oprichten. In 537 werd ze opnieuw ingewijd. De Hagia Sophia is het schoolvoorbeeld geworden voor kleinere Byzantijnse en Slavische kerkgebouwen. Na de verovering van de Ottomanen in 1453, werd de Hagia Sophia een moskee.

Vanaf de 20^e eeuw is het een museum geworden. De Hagia Sophia is ook het voorbeeld voor het bouwen van moskeeën geworden. De Ottomanen hebben bijvoorbeeld de Hagia Sophia proberen na te bootsen met de Blauwe Moskee. Ook in Jeruzalem is de Rotskoepel gebaseerd op de Byzantijnse bouwkunst en hebben de Byzantijnen zelfs geholpen met de bouw.

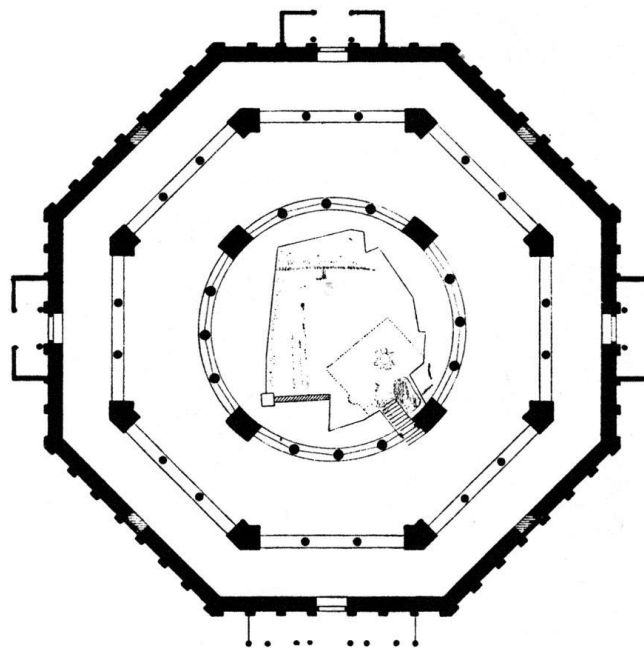
Afbeelding 19 Grondplan Hagia Sophia te Constanstinopel.

Afbeelding 20 Vooraanzicht Hagia Sophia, Constantinopel.

Afbeelding 21 Buitenaanzicht van de Rotskoepel, Jeruzalem

Afbeelding 22 Grondplan van de Rotskoepel te Jeruzalem

Afbeelding 24 Interieur van de Hagia Sophia (deels).

Afbeelding 23 Zicht op de Aya Sofia, zoals de kerk werd genoemd nadat het een moskee werd. De minaretten zijn door de Ottomanen toegevoegd.

Tot slot staat er nog een prachtig staaltje Byzantijnse architectuur in Venetië. De San Marco is ook een koepelkerk, maar heeft een Grieks kruis als grondvlak. Daarmee werd het voorbeeld van de Hagia Sophia langzaam losgelaten. Tijdens de plunderingen van 1204, zijn vier bronzen paarden meegenomen uit Constantinopel. Replica's van deze bronzen paarden sieren de buitenkant van de San Marco.

Afbeelding 25 Detail van de bronzen paarden aan de buitenkant van de San Marco.

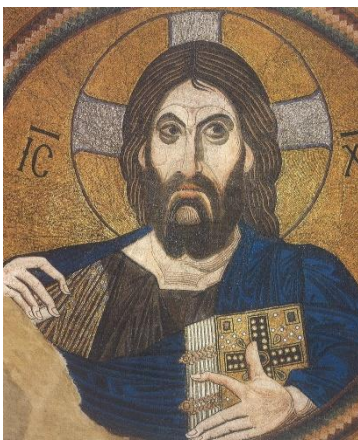
Afbeelding 26 San Marco in Venetië.

Religie

De kerk had een grote invloed op het dagelijkse leven van de Byzantijnen. Daar was één uitzondering op: de kerk had geen invloed op de sport die werd beoefend in de Hippodroom. De keizer werd gezien als de 'stadhouder Gods op aarde'. Daarmee had ook de keizer een grote invloed op gebeurtenissen binnen de kerk. Zo organiseerde hij:

- De bekering van heidense volkeren;
- Concilies om ketterijen binnen de kerk te bestrijden;
- Bij kerkelijke conflicten koos de keizer partij.

Indien nodig nam de keizer actief deel aan de strijd en waar nodig deed hij ze eindigen. Keizers en keizerinnen van het Byzantijnse rijk hebben zelf ook de nodige kloosters, kerken en abdijen gesticht. Oorspronkelijk werd de anachoretische levenswijze gevolgd, later ging dit over naar vooral een cenobitische levenswijze.¹⁷

Afbeelding 27 Christus staat vaak op deze wijze afgebeeld, meestal Pantokrator genoemd.

Binnen Byzantium hebben altijd verschillende geloofsgroepen gewoond, waaronder ook diverse stromingen binnen het christendom: Monotheïsten, Monofysieten, Nestorianen, Arianen en volgers van de leer van Athanasius. Afhankelijk de regerende keizer konden zij genieten van hun geloofsvrijheid. Keizer Constantinus II (337- 361) steunde de Arianen, maar Justinianus' vrouw Theodora steunde openlijk de Monofysieten. Over het algemeen waren de Byzantijnen christelijk, met een duidelijke Griekse invloed. Deze vorm van het christendom wordt ook wel orthodox genoemd, de overige stromingen worden heterodoxie¹⁸ genoemd. (Blockmans & Hoppermans, 2016, pp. 91 -93).

Herrin (2007, pp. 37 -56 en pp.339 – 351) en Van Dolen (2009, pp. 97 – 100) merken op dat het Byzantijnse rijk ook een patriarch had in Constantinopel. Het was een van de patriarchen die deel uitmaakte van de katholieke kerk. De andere patriarchaten waren gevestigd in Rome, Alexandrië, Antiochië en Jerusalem. Deze vijf centra vormden

samen de pentarchie, ookwel "Heerschappij van Vijf" genoemd. Zij hadden de verantwoordelijkheid om het juiste geloof in stand te houden. Daarnaast bewaakten zij ook de kerkelijke discipline. Er bestond echter ook onderlinge vijandigheid tussen deze vijf centra. Door de heterodoxieën ontstonden er binnen de kerken afscheidingen. De vijandigheden kwamen naar voren tijdens het bewind van Constantijn IX Monomachos (1042-1055). Met de term 'het Nieuwe Rome' werd gerefereerd aan Constantinopel, met 'het Oude Rome' werd Rome zelf aangeduid. De contacten die er waren tussen de twee steden vestigden vooral de aandacht op de verschillen in kerkelijke gebruiken.

Een aantal verschillen werden als fundamenteel gezien, zoals:

- De formulering van de geloofsbelijdenis;
- Zuurdesembrood in het Oosten en ongedesemd brood in het Westen bij de eucharistie;
- Het celibaat in het Westen, lagere orden in het Oosten mochten wel trouwen;
- Het primaat van de bisschop van Rome.

Er waren nog veel meer verschillen tussen het Oosten en het Westen, maar die speelden geen rol bij de grotere tegenstrijdigheden. Een scheuring binnen de katholieke kerk bleef dan ook niet uit. Daar waren diverse redenen die aan de grondslag lagen van de scheuring:

¹⁷ Anachoretische levenswijze: monniken die als kluisenaar leven, gescheiden van de bewoonde wereld.

Cenobetische levenswijze: monniken die in een klooster georganiseerd samenleven.

¹⁸ Orthodox: rechtzinnig, niet afwijkend van de oorspronkelijke leer.
Heterodoxie: dwaalleer, afwijkend van de oorspronkelijke leer.

- Er was een verschil ontstaan in het belijden van het geloof. Het Westen had een regel toegevoegd aan de geloofsbelijdenis. Volgens de orthodoxe leer stonden de Zoon en de Heilige Geest niet in dezelfde verhouding tot de Vader. In het katholieke Westen werd de formulering als volgt: de H. Geest gaat uit van de Vader én de Zoon. Deze formulering kwam er in de 9e eeuw, maar werd pas geaccepteerd door Rome in de 11e eeuw. Daarmee werd een nieuwe interpretatie van de Heilige Drie-eenheid erkend, maar niet door het Oosten.

Katholieke versie:

Ik geloof in God, de almachtige Vader,
Schepper van hemel en aarde.
En in Jezus Christus, zijn enige Zoon,
onze Heer,
die ontvangen is van de heilige Geest,
geboren uit de maagd Maria
die geleden heeft onder Pontius Pilatus,
is gekruisigd, gestorven en begraven,
die nedergedaald is ter helle,
de derde dag verrezen uit de doden,
die opgestegen is ten hemel,
zit aan de rechterhand van God, de
almachtige Vader,
vandaar zal Hij komen oordelen
de levenden en de doden.
Ik geloof in de heilige Geest;
de heilige katholieke kerk;
de gemeenschap van de heiligen;
de vergeving van de zonden;
de verrijzenis van het lichaam;
en het eeuwig leven.

Amen.

Orthodoxe versie:

Ik geloof in één God: de almachtige Vader,
Schepper van hemel en aarde,
van al het zichtbare en onzichtbare.
En in één Heer, Jezus Christus,
de eniggeboren Zoon van God,
geboren uit de Vader,
vóór alle eeuwen.
Licht uit Licht, ware God uit de ware God.
Geboren, niet geschapen,
één in wezen met de Vader en door Wie
alles geworden is.
Die om ons mensen en om onze verlossing
uit de hemel is nedergedaald en vlees heeft
aangenomen door de Heilige Geest uit de
Maagd Maria en mens geworden is.
Die voor ons onder Pontius Pilatus
gekruisigd is, geleden heeft en begraven is;
Die opgestaan is op de derde dag volgens
de schriften;
Die opgevaren is ten hemel en zetelt aan de
rechterhand van de Vader;
Die zal wederkomen in heerlijkheid om
levenden en doden te oordelen en aan
Wiens Rijk geen einde zal zijn.
En in de heilige Geest, Heer en
Levendmaker, Die uitgaat van de Vader,
Die aanbeden en verheerlijkt wordt tezamen
met de Vader en de Zoon
Die door de profeten gesproken heeft.
In één heilige, katholieke en apostolische
Kerk.
Ik belijd één doop tot vergeving van zonden.
Ik verwacht de opstanding van de doden,
En het leven van de kom
ende eeuwigheid. Amen.

(KRO, 2018)

- In het Westen nam het katholieke geloof toe, in het Oosten nam het juist af door de invloed van de islam.
- De taal van de kerk: in het Westen Latijns, in het Oosten sprak men Grieks.
- De periode van het iconoclasme. De keizers Leo III en Constantijn V waren het niet eens met de manier waarop God en Christus werden vereerd. In het Westen wist men beter de afbeelding en de afgebeelde persoon te onderscheiden. De afgebeelde persoon werd niet persoonlijk vereerd, enkel zijn afbeelding. De Byzantijnen volgden echter het voorbeeld zoals dit ook geldt binnen de islam. Het is verboden om heiligen (of zoals bij de islam Mohammed) af te beelden.

In 1054 werd een afvaardiging van de paus uitgenodigd voor een overleg over de mogelijkheid een bondgenootschap te vormen met de Byzantijnen. Zowel de paus als de Byzantijnse keizer hadden te maken met de Normandiërs in het zuiden van Italië. Een van de afgevaardigden, kardinaal Humbertus van Silva Candida, kwam in aanvaring met de patriarch Michaël Keroularios. De kardinaal plaatste een bul op het altaar in de Hagia Sophia met de excommunicatie van de patriarch. De Byzantijnse patriarch betaalde de kardinaal met gelijke munt terug, door ook een excommunicatie uit te voeren. De situatie werd bemoeilijkt door het overlijden van paus Leo IX. De status van de bul werd daarmee onzeker, aangezien de positie van bisschop van Rome niet werd vervuld. De uiteindelijke scheuring binnen de kerk staat bekend als het Oosters (of Groot) schisma.

Diverse malen is geprobeerd om de Oosterse en Westerse kerk te herenigen. Toen het einde naderde voor Byzantium was men zelfs bereid om een unie aan te gaan met de kerk van Rome. De gebeurtenissen van de kruistochten indachtig, waren de Byzantijnen wantrouwig om een unie aan te gaan. Tijdens de Eerste kruistocht vroeg de Byzantijnse keizer de paus om hulp. Met de Vierde kruistocht in 1204 werd Constantinopel geplunderd. Voor de Byzantijnen voelde het als verraad. Herrin (2007, p. 339) citeerde een Byzantijnse grootadmiraal, Loukas Notaras (1444 – 1453), die het als volgt heeft verwoord:

“Liever de tulband van de Turk, dan de tiara van de paus.”

De scheuring werd definitief toen het Byzantijnse rijk in 1453 ten val kwam. In 1965 kwam er alsnog een excuus van de paus en de patriarch voor de scheuring binnen de kerk.

1.5.3 Economie

De economie binnen het Byzantijnse rijk dreef op landbouw en handel. De nijverheid was over het algemeen verbonden met de productie van luxegoederen. Elke ambachtsman verzorgde een deel van het productieproces, waarvan de producten een zeer hoge kwaliteit genoten. Productiecentra waren over het hele grondgebied van Byzantium verdeelt, de echte topstukken werden in de keizerlijke ateliers vervaardigd (Herrin, 2007, pp. 171 – 181).

Landbouw

Byzantium nam het landbouwsysteem van de Romeinen over. Het grootste gedeelte van de grond was in handen van de grootgrondbezitters. Adellijken, de kerken en kloosters konden beschikken over een flinke lap grond. Een kleiner deel was in bezit van kleine zelfstandige boeren. Vanaf de 7^e eeuw werd er een nieuw systeem ingesteld. Soldaten kregen bij hun pensioen een stuk landbouwgrond buiten de stad. Nazaten van de soldaat konden dit stuk grond erven en gebruiken, met als voorwaarde dat de familie wel een soldaat voor het leger bleef leveren. Samen met de oorspronkelijke boeren vormden de boeren-soldaten 400 jaar lang de ruggengraat van de Byzantijnse landbouw. De vruchtbaarste gronden van het rijk lagen in het Aziatische deel. In gebieden waar het te droog was, pasten ze irrigatie toe. Daarnaast werd het platteland verdeeld in themen.¹⁹ Zo kon het Byzantijnse rijk per theme de belasting innen. Die belastingen per district bestonden uit:

1. Grondbelasting
2. Inkomstenbelasting
3. Overige verplichtingen

De belasting op gronden leverde de staat verreweg het meeste op. Ze vormden een stabiele bron van inkomsten en van oudsher investeerde de elite in gronden. De inkomsten werden gebruikt om de staatsuitgaven voor het leger, het keizerlijk hof, bevoorrading van de hoofdstad (en andere belangrijke steden) en de productie van luxegoederen mee te bekostigen. In de 9^e en 10^e eeuw kwamen er nieuwe regelingen om de eenheid binnen plattelandsgemeenschappen te behouden. Er was een kloof ontstaan tussen de rijken en de armen, waarbij de rijken steeds dominanter werden. Bovendien kochten ze landerijen op van boeren in andere dorpen. Als reactie daarop werd regelgeving ingevoerd waarbij het verboden werd voor buitenstaanders om grond te kopen in een ander dorp.

De opkomst van deze grootgrondbezitters vormde een dreiging voor de sociale structuur. Armere boeren die hun land gedwongen verkochten, kwamen in dienst van de nieuwe landheer. Het middeleeuwse principe van horigen die gebonden waren aan land deed zijn intrede in het Byzantijnse rijk. Hier wordt langzaam de transitie zichtbaar van een rijk uit de klassieke oudheid, naar een rijk in de middeleeuwen.

Keizers probeerden de macht van deze rijken in te beperken door de rechten van de dorpingen te beschermen. Bovendien werd het stichten van nieuwe kloosters verboden als er al een klooster aanwezig was. Als dat in verval verkeerde, moest het bestaande klooster worden opgeknapt.

---

¹⁹ Themen: districten

Aan de andere kant zorgden de grootgrondbezitters er wel voor dat meer braakliggend land gebruikt ging worden voor landbouw. Het aantal gewassen dat ze verbouwden werd uitgebreid, onder meer met olijven. Er werd niet nagelaten om te investeren in technologische verbeteringen. De wetten ter bescherming van de kleinere boeren hebben helaas niet veel uitgehaald. De elite dreef zijn eigen wil door en ging van de 11^e eeuw machtige posities binnen het rijk bekleden. Door het gestage grondverlies van het Byzantijnse rijk, liepen ook de inkomsten uit grondbelasting terug. Geleidelijk aan steeg de verarming van het rijk. (Herrin, 2007, pp. 169-181) (Vinckx, pp. 7 – 9).

Handel

Herrin (2007, pp. 169-181) en Vinckx (pp. 9 – 10) stellen dat de Byzantijnen, net als de Romeinen afkeurend stonden tegenover handel. Met de rijke traditie van grootgrondbezitters werd er neergekeken op vrije mannen die als handelaren hun brood verdienden. Toen keizer Theophilos vanuit zijn paleis een bijzonder fraai handelsschip in de haven zag liggen, liet hij navraag doen naar de eigenaar. Dienaren vertelden hem dat het schip aan zijn vrouw, Theodora, toe behoorde. Van Dolen (2015, p.78) citeert Genesios, 53 en riep de keizer het volgende uit:

“Wat nu! Heeft mijn vrouw mij, de keizer, tot een koopman gemaakt? Nog nooit heeft iemand gezien dat een Byzantijnse keizer zich verlaagd heeft tot handeldrijven!”

Als reactie liet hij het schip met alle lading in brand te steken. Ook de keizerlijke elite keek neer op het drijven van handel.

Documenten over Byzantijnse handel zijn dan ook zeer uitzonderlijk. Byzantijnse kroniekschrijvers schonken er geen tot weinig aandacht aan. Op verkochte goederen ruste een belasting van 10%, de zogenaamde kommerkion. Deze belasting werd in het gehele rijk geïnd door de kommerkiarioi²⁰. Zijn taak was dus het innen van handelsbelasting van de passanten van zijn tolkantoor. Hij bevestigde een loden zegel aan de koopwaar, ten teken dat de belasting was afgedragen. (Herrin, 2007, p. 170)

Daarnaast hielden de Byzantijnen vast aan vrij traditionele opvattingen over handel. Alle producten die van wezenlijk belang voor de staat waren, mochten absoluut niet worden verhandeld als exportproduct. Eerder werd al aangehaald dat purperen zijde en ivoor op deze lijst stonden. Evenmin mochten producten die de vijand kon aanwenden in zijn voordeel, zoals Grieks vuur²¹, hout en ijzer verhandeld worden.

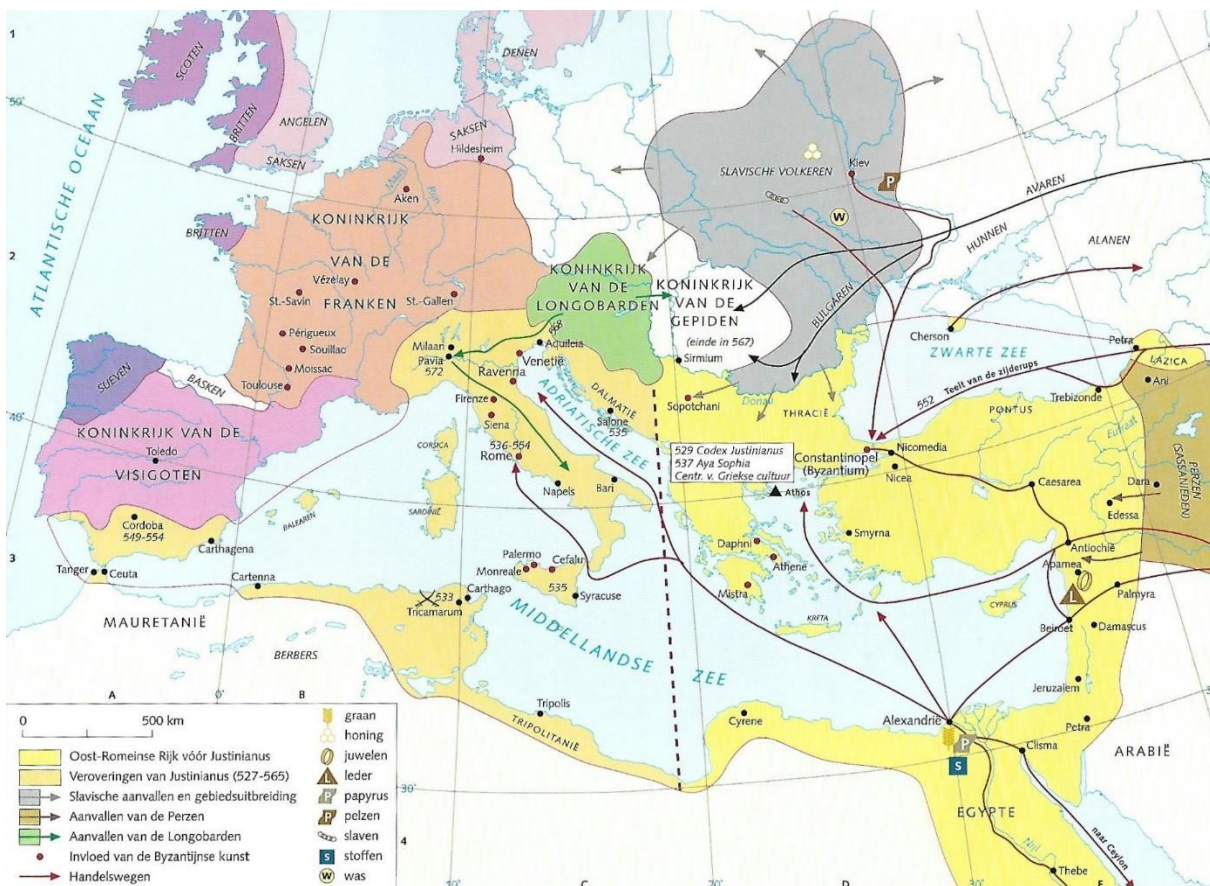
Handelaren stonden onder streng toezicht. Ze waren verplicht lid te zijn van een gilde en hadden een onderlinge meldingsplicht. Handelaren werden gecontroleerd door een eparch²² en zijn ambtenaren. De economie was een door de staat geleide centrale economie. Zo moesten alle herbergiers om 20.00u sluiten en waren bakkers verplicht vaste prijzen voor hun brood te rekenen.

²⁰ Kommerkiarioi: handelsagenten

²¹ Grieks vuur: Byzantijns wapen, een soort brandende vloeistof

²² Eparch: leidinggevende van ambtenaren, die een bepaald gebied binnen het rijk controleerde

Buitenlandse kooplui kregen een vergunning van drie maanden. Bij vertrek uit Byzantium werden hun bagages grondig gecontroleerd op verboden goederen. Het Byzantijnse rijk beheerste zowel de handelsroutes over land als over zee. Van alle buitenlandse handelspartners, namen de Venetianen een bijzondere plek in. Venetië maakte deel uit van Byzantium, maar had een andere kijk op handeldrijven. Venetië is van oorsprong een vluchtelingenkolonie, uitgegroeid tot een stadstaat. Venetianen zagen handel als een bron van macht en welvaart. De handel richtte zich vooral op de zee: overzeese handelsmissies, scheepsbouw, visserij en koopvaardij. De Venetiaanse koopvaardij schepen werden beschermd door gewapende schepen die met hen mee voeren. (Herrin, 2007, pp. 180 -181)

Afbeelding 28 Byzantijnse handelsroutes in de 6e eeuw. De rode pijlen geven de handelsroutes aan.

Byzantium werd het centrum voor de wereldhandel. Concurrentie van christelijke steden waren er niet of nauwelijks. Wie richting het Oosten wilde om te handelen, moest Constantinopel passeren. Door de opkomst van andere machten (waaronder de Arabieren) en de ontdekking van andere zeeroutes naar het Oosten (door de Zweedse Vikingen), verloor Byzantium haar centrale positie op het economische wereldtoneel. Er vonden verschuivingen plaats, waardoor de Arabieren nu een centrale sleutelpositie verkregen. Daarnaast verschoof ook een deel van de handelsactiviteiten richting Noord- West- Europa. (Paragon Books, 2017)

Een sterke munt

Herrin (2007, pp. 172 – 175 + p. 252) haalt aan, dat in tegenstelling tot het Westen²³, er in het Byzantijnse rijk betaald werd met munten. Door de eeuwen heen werden de munten in goud geslagen. In de latere eeuwen van het rijk kwamen daar ook zilveren en koperen munten bij. De gouden munten werden solidus of nomisma genoemd. Door zijn gewicht van 4,5 gram en hoge goudgehalte van 24-karaat, werd de solidus ook internationaal gebruikt.

Vanaf het allereerste moment dat de munten werden geslagen, tot aan de jaren twintig van de 11^e eeuw, bleef een vaste gouden standaard gehandhaafd. Dat de munt ook kon worden ingezet voor propagandadoeleinden was een bijkomstigheid. De primaire functie van de munten was om de belastingen makkelijker te kunnen innen. Op deze manier keerde het goud, dat was uitgekeerd aan bijvoorbeeld de soldaten, weer terug in (het economische) centrum in de vorm van belastinggeld.

Alle keizers lieten hun eigen munten slaan. Aan de ene zijde werden zichzelf afgebeeld, aan de andere zijde heiligen, zoals Christus of Maria. Een uitzondering was keizerin Irene, zij liet zich aan beide zijden afbeelden. In de 11^e eeuw werd gebroken met de traditie om de munten van 24-karaat goud te maken. Alexios I Komnenos voerde hervormingen in betreffende de solidus. De munten werden nu licht gebogen en er kwamen zilveren munten in omloop: de trachy. Koperen munten werden follis genoemd. Na ruim 700 jaar kwam er een einde aan de gouden status van de solidus. Er werd steeds meer zilver of koper aan de gouden munten toegevoegd. Dit leidde ertoe dat veel mensen niet met deze munten wilden betalen. Ze waren minder waard en minder betrouwbaar dan de 24-karaats solidus. Desondanks heeft het Byzantijnse rijk met tussenpozen de internationale waarde en aanzien van hun muntgeld weten te behouden. Tijdens de kruistochten werd het Byzantijnse muntgeld in West-Europa bekend als de byzant.

13 Munten geslagen in de munt van Konstantinopel.

13a Justinianus II (685-695): solidus met op de voorzijde een afbeelding van Christus met baard en lang haar (links), en op de achterzijde de keizer, staand met een kruis in de hand (rechts).

13b Justinianus II (tweede bewindsperiode, 705-711): solidus met op de voorzijde een afbeelding van Christus met korte krullen (links), en op de achterzijde de keizer en zijn jonge zoon Tiberius met kruis in de hand (rechts).

13c Keizerin Irene (797-802): solidus met op zowel voor- als achterzijde een afbeelding van haarzelf, een opmerkelijk verschil met de gebruikelijke keizerlijke munten.

13d Konstantijn VII (945-959): solidus met op de voorzijde een afbeelding van Christus (links) en op de achterzijde de keizer met rijksappel en kruis in de hand (rechts).

Afbeelding 29 Overzicht van een aantal byzanten.

²³ Omdat geld nog niet bestond in het Westen, werd daar aan ruilhandel gedaan.

1.6 Welke meerwaarde kan het Byzantijnse rijk bieden als lesstof?

Binnen deze onderzoeksvraag scheidden we de meerwaarde van het Byzantijnse rijk. In deze paragraaf komt onder andere onze samenleving, de vernieuwende eindtermen en didactische principes aan bod.

1.6.1 Diverse maatschappij, diverse klassensamenstelling, diverse lesinhoud

Een school is de afspiegeling van de maatschappij. John Dewey hield zich met dit fenomeen bezig eind 19^e, begin 20^e eeuw. Het idee van de maatschappij dat zich weerspiegelt in school, is ontstaan in zijn lagere school. Hij noemde dit Lab School. Dewey nam diverse aspecten uit de maatschappij en implementeerde deze in de school. Er werd verder gekeken dan rekensommen en kennis. Participatie was en is daarbij het sleutelwoord. Dewey heeft in diverse boeken geschreven over de school, de samenleving en democratie. Deze aspecten komen samen in de school als mini-maatschappij. (Berding & Miedema, 2007)

Onze maatschappijen, in zowel België als in Nederland, zijn diverser geworden. Het christendom is niet meer de overheersende religie. Onze culturen, onze waarden en normen, onze maatschappij wordt beïnvloed door verschillende (nieuwe) bevolkingsgroepen. De school en haar klassen zijn daarmee ook diverser geworden: multicultureel. Dit is echter niet altijd terug te vinden in de lesmethodes. Waarom wel leren over het christendom, maar weinig over de islam? Lesgeven is leerlingen weten te boeien, met inhoud die beurtelings de achtergrond van de leerlingen belicht.

Bij het geven van een les geschiedenis, richt een docent zich op het heden en de gebeurtenissen van toen. Alleen is kijken naar het verleden niet genoeg. Kijken naar het verleden en welk heden daar is voortgekomen is evengoed belangrijk. Het Byzantijnse rijk is daar zelf tweeledig een voorbeeld van. Het is ontstaan als onderdeel van het Romeinse Rijk en vandaaruit heeft het zich verder weten te ontwikkelen. Het werd een imperium dat de overgang wist te maken naar de middeleeuwen. De invloed van de Byzantijnen ging verder dan hun landsgrenzen. Zelfs toen deze grenzen werden teruggedrongen en uiteindelijk ophielden te bestaan. Op de oude gronden van het Byzantijnse rijk ontsprong een nieuw imperium: het Ottomaanse Rijk. Op deze manier kijken naar geschiedenis kan gezegd worden, dat het Byzantijnse rijk niet alleen een Europese geschiedenis is, maar ook een Turkse en van de islam.

De Nederlandse bevolking is tussen 2008 en 2018 met 4,7% gegroeid. Van 16,4 miljoen naar 17,1 miljoen. In 2008 had 80,4% van de bevolking een Nederlandse achtergrond. In 2018 is dat aandeel gedaald met 4,4% naar een totaalaandeel van 76,9%. Het aandeel van migranten was in 2008 in totaal 19,6%.²⁴ Dit aandeel is met 17,9% gestegen in 2018, waar het totaalaandeel van migranten 23,1% is.²⁵ (CBS, 2018). Migratie is in Nederland geen vreemd verschijnsel. Door de eeuwen heen heeft Nederland vluchtelingen en migranten opgevangen. Al in eerdere eeuwen stond Nederland bekend als een tolerant land. De aard van migratie is echter wel veranderd sinds de Tweede Wereldoorlog. Die verandering zit in de herkomst van de migranten. Traditioneel nam Nederland veel vluchtelingen/migrantengroepen uit Duitsland op. Vanaf de jaren 60' waren dit vooral mensen uit Spanje en Griekenland, later ook uit niet- Europese landen (Marokko en Turkije). Door de dekolonisatie kwamen er ook veel migrantengroepen uit de voormalige kolonies naar Nederland. Sinds de oorlog tegen terreur in Irak en Afghanistan, groeide hun aantal in Nederland. Meest recent zijn de grote vluchtelingstromen uit het Midden -Oosten en Afrika.

In Nederland wordt vaak gesproken van de tweede en derde generatie.²⁶ Een zeer diverse samenstelling van de maatschappij, maar dit weerspiegelt zich niet in elke school. In Amsterdam

²⁴ Het CBS splitst dit verder uit naar westerse achtergrond (8,8%) en niet-westerse achtergrond (10,8%) in 2008.

²⁵ Het CBS splitst dit verder uit naar westerse achtergrond (10,1%) en niet- westerse achtergrond (13%) in 2018.

²⁶ Dit zijn generaties die geboren zijn in Nederland, maar waarvan de (groot)ouders allochtoon zijn.

en Rotterdam zijn 'witte' en 'zwarte' scholen een normaal gegeven.²⁷ Je zou je kunnen afvragen of integratie dan wel geslaagd is. (Geerts & Van Kralingen, 2016, pp. 349 – 353) (Koster, 2018). Michael Walzer stelde in 1983 dat de school een brugfunctie heeft tussen gezin, kind en maatschappij. De vraag is echter of een school deze functie wel kan vervullen. Het is afhankelijk van een aantal factoren:

- De bevolkingssamenstelling;
- Contact met leerlingen en hun ouders;
- Eventueel buurtwerkers en maatschappelijke werkers.

Walzer stelt dat de school niet het enige instituut is, dat kan zorgen voor de brugfunctie met de maatschappij. Ook buurthuizen, sportclubs, kerken en moskeeën kunnen in samenwerking met de school een brugfunctie vervullen. (Geerts & Van Kralingen, 2016, p. 371).

Tussen 2008 en 2018 is de Belgische bevolking 6,6% gegroeid. Van 10,6 miljoen naar 11,3 miljoen. Van de totale bevolking was er in 2008 90,9% met de Belgische nationaliteit, tegenover 9,1% vreemdelingen. In 2018 is het aantal mensen met de Belgische nationaliteit gedaald met 3,1% naar een totaalaandeel van 88,1%. Het aandeel van de vreemdelingen is gestegen met 30,8%, naar een totaalaandeel van 11,9%. (StatBel, 2018).

In 2018 is er in België voor het eerst een onderzoek gedaan naar de diversiteit binnen het onderwijs. In opdracht van Unia hebben onderzoekers van UGent en KU Leuven – HIVA-onderzoek gedaan naar de diversiteit in het onderwijs. Het onderzoek richtte zich onder meer op diversiteit betreffende gehandicapten, seksuele geaardheid en migratie achtergronden. Eerdere cijfers uit 2011 hebben laten zien dat kinderen in België tussen 12 en 17 jaar, 81.3% Belgische roots hebben. 6% heeft een West-Europese achtergrond, 2.8% een Oost-Europese, 2.8% een Turkse, 3.2% een Marokkaanse achtergrond en 4% heeft roots uit andere landen. (Vantieghem & Van Avermaet, 2018, p.14.)

Kijkend naar Nederland en België is te concluderen, dat beide landen een zeer diverse samengestelde samenleving hebben. Een samenleving die in de toekomst alleen maar diverser zal worden. Een goede integratie van de samenleving begint onder andere op school. De manier waarop wij met elkaar (leren) omgaan, begint in de schoolbanken. Hoe docenten met leerlingen omgaan en leerlingen met elkaar.

---

²⁷ Witte school: waar vooral witte kinderen onderwijs genieten.

Zwarte school: waar het grote deel van de leerlingen een migratieachtergrond heeft.

Vrij recentelijk kwam in het Nederlandse nieuws, de oproep van VNG Kleio om meer aandacht te besteden voor migranten in het geschiedenisonderwijs.²⁸ Volgens voorzitter Ton van der Schans kijken leerlingen naar geschiedenis, vanuit hun eigen achtergrond. Enkel geschiedenisonderwijs aanbieden vanuit Nederlands perspectief is niet meer genoeg. De focus moet komen te liggen op de geschiedkundige verhoudingen tussen Nederland, Europa en de rest van de wereld. Het is niet de bedoeling dat het curriculum volledig aangepast wordt aan elke nieuwe migrantengroep.

Het Byzantijnse rijk is een mooi voorbeeld van een multiculturele lesinhoud. Het behandelt de achtergrond van leerlingen uit de huidige regio's die het Byzantijnse rijk bevatte. Denk daarbij aan Turkije, Griekenland, de Balkan, Rusland en Arabische landen. Het spreekt leerlingen aan die Westers of juist Oost-Europees gericht zijn. Bovendien betreft het leerlingen met een islamitische achtergrond. Het aanspreken van achtergronden is niet de enige reden wat het Byzantijnse rijk geschikt maakt. Leerlingen komen zo ook in contact met elkaars achtergronden, leren begrip te krijgen voor elkaar en elkaars standpunten.

1.6.2 Vernieuwende eindtermen: causaal redeneren

Een andere meest recentere ontwikkeling is het causaal redeneren. Deze ontwikkelingen zijn in de nieuwe eindtermen opgenomen voor de eerste graad en zullen zich doorzetten naar de tweede en derde graad. De ontwikkelingen staan opgenomen onder de eindtermen:

- 8.2: De leerlingen onderscheiden voor elk van de drie bestudeerde historische periodes kenmerken van samenlevingen evenals gelijkenissen en verschillen in kenmerken tussen samenlevingen uit elk van de verschillende periodes.
- 8.6: De leerlingen vullen aan de hand van historische bronnen en vanuit een retorische vraag op beargumenteerde wijze historische beeldvorming aan.
- 8.7: De leerlingen beoordelen een historische redenering met behulp van de dimensies van het referentiekader.

Bij eindterm 8.2 wordt de multiculturele samenleving benoemd onder 'Feitenkennis' en 'Conceptuele kennis', cultureel. Inzicht van multiculturele dimensies van Europese samenlevingen, is tevens opgenomen onder 'Burgerschapscapaciteit'. Dit is een van de Europese sleutelcompetenties. Deze Europese sleutelcompetenties verwijzen naar het belang van inzicht van mensen in hun eigen tijd en in hun plaats in de samenleving. Juist om dit inzicht te kunnen verwerven, is het belangrijk dat naar het verleden wordt gekeken. Het verleden kleurt het heden.

Bij de overige eindtermen maakt causaal redeneren uit van 'Procedurele kennis', waarbij het gebruikt kan worden om de wijze van historisch redeneren in te oefenen. Bovenstaande ontwikkelingen worden binnen het hoger onderwijs en specifiek binnen de opleiding geschiedenis al toegepast. In het Nederlandse middelbaar onderwijs is multiperspectiviteit en causaal redeneren ook al langer geïmplementeerd.

Historisch en causaal redeneren zijn nauw aan elkaar verbonden. Historisch redeneren wordt al enkele jaren toegepast in het middelbaar onderwijs. Causaal redeneren is een stapje verder. Leerlingen gaan nu niet alleen onderscheid maken tussen de eigen tijd en voorbije tijden, maar leren nu ook causale verbanden te leggen. (Claassen & Groot, 2016, p. 12 – 44) In het kader van het NRO-project 'De feiten voorbij' zijn er een zestiental lessen ontwikkeld, die causaal redeneren toepassen.

Causaal redeneren is niets anders dan verbanden leggen tussen oorzaken en gevolgen. Voor een volledig overzicht van de lessen van het project 'De feiten voorbij' verwijs ik u graag naar de website: <http://www.expertisecentrum-geschiedenis.nl/de-feiten-voorbij/intro/>.

---

²⁸ Bron: www.nos.nl

Voor het causaal netwerk tijdens de lessen over het Byzantijnse rijk, wordt gebruik gemaakt van een gecombineerde variant. De leerlingen delen de informatie eerst op in de vier domeinen: politiek, sociaal, cultureel en economisch. Sommige oorzaken kunnen geplaatst worden in meerdere domeinen. De leerlingen gebruiken gekleurde kaartjes, waarop ze informatie of gebeurtenissen vastleggen. Elke kleur staat voor een van de domeinen, bv. blauwe kaartjes staan voor politiek. Vervolgens leggen de leerlingen de kaartjes in een schematische vorm. Zo vormt het uiteindelijk een causaal netwerk. Het is dus ook toegestaan dat leerlingen eigen afbeeldingen toevoegen. Afbeeldingen, tabellen, kaarten dienen wel in functie te staan van het onderwerp en ter aanvulling van het causaal netwerk.

Een voorbeeld:

Figuur 2 Voorbeeld van een causaal netwerk

Het gebruik van een causaal netwerk als opdracht heeft een aantal voordelen:

1. Causaal redeneren wordt steeds vaker tijdens lessen gebruikt. Leerlingen leren uit informatie oorzaken en verbanden te herkennen en ze te koppelen. Causaal redeneren kan op verschillende manieren: op zichzelf staande vorm of in gecombineerde vormen.
2. Het is een prima manier om leerlingen te laten samenwerken in groepjes. Bovendien vormt het een prima voorbereiding op het hoger en universitaire onderwijs, waar veelal gebruik wordt gemaakt van groepswerken.
3. Leerlingen leren van verschillende perspectieven de geschiedenis te benaderen: multiperspectiviteit.
4. Het biedt de mogelijkheid om te differentiëren.

Het leent zich prima voor een andere benadering van geschiedkundige onderwerpen en het aanleren van geschiedkundige vaardigheden.

1.6.3 Een meerwaarde voor vaardigheden

Het Byzantijnse rijk leent zich ook om de vaardigheden die nodig zijn bij geschiedenis, te ontwikkelen en te verdiepen. Daarvoor zijn de volgende werkvormen onderzocht:

- Mindmapping
- Hoekenwerk

In deze subparagraaf wordt op deze werkvormen dieper ingegaan. Deze werkvormen zijn niet specifiek gebonden aan het Byzantijnse rijk als lesonderwerp. Het kan zeker ook bij andere lesonderwerpen worden toegepast. Daarnaast sluit het ook mooi aan bij multiperspectiviteit, differentiatie en historisch denken/redeneren. Deze drie aspecten komen gecombineerd of zelfstandig voor in de werkvormen. Daarmee wordt ook tegenmoet gekomen aan de nieuwe eindtermen, waarbij bovenstaande aspecten in zijn opgenomen. De nadruk komt steeds meer te liggen bij vaardigheden, dan alleen bij kennis. Leerlingen hebben vaardigheden nodig, om de kennis te kunnen toepassen.

Mindmapping

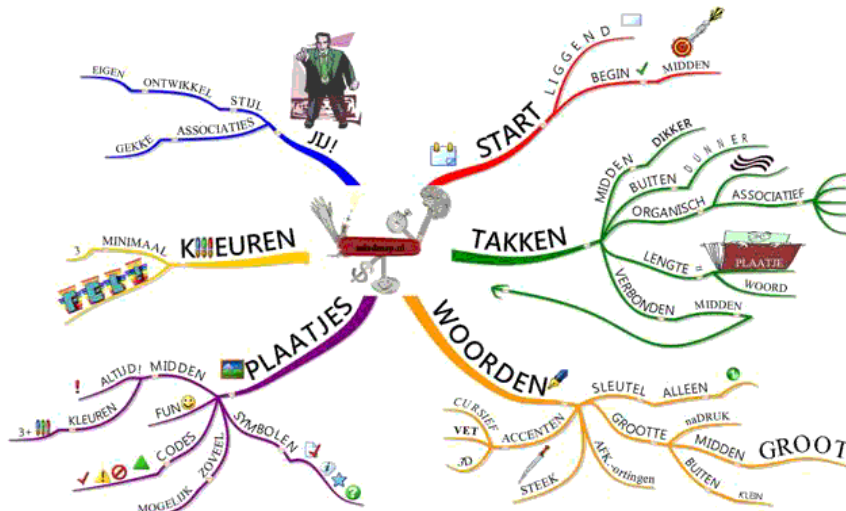
Een mindmap is een samenvatting in de vorm van een diagram. Het is opgebouwd uit begrippen, teksten, plaatjes of relaties met in het midden een centraal thema. Het zorgt ervoor dat de les overzichtelijk is samengevat. Er zijn verschillende manieren om een mindmap vorm te geven. De uitleg van deze manieren van mindmapping komen uit het boek *Mind the map* van Tommy Opgenhaffen (2015, p. 82-92 en p. 127- 134). Voor meer informatie of tips, verwijs ik u graag naar dit boek.

Bij het maken van een mindmap leren leerlingen de belangrijkste informatie te scheiden van de rest. Het zorgt ervoor dat ze een gestructureerde en overzichtelijke samenvatting hebben. Overigens werkt een mindmap voor iedereen, maar voor leerlingen die visueel ingesteld zijn kan dit een goede manier zijn.

Voor een les geschiedenis zijn de volgende vormen een mogelijkheid:

1. Mindmapping
2. Concept mapping

Mindmap: De traditionele mindmap. Het opstellen van een mindmap is een van de bekendste manieren om informatie te visualiseren. Via een netwerk van takken, sleutelwoorden en/of symbolen wordt informatie gestructureerd en in kaart gebracht. Een ander woord voor de mindmap is spinschema. Bij een mindmap is er sprake van één centraal thema, bijvoorbeeld het Byzantijnse rijk. Vanuit dit centrale thema vertakt zich een netwerk met hoofdideeën. Via vertakkingen op verschillende niveaus, wordt de mindmap uitgewerkt. Om relaties of begrippen te verduidelijken, worden vaak felle kleuren, pijlen of symbolen gebruikt.

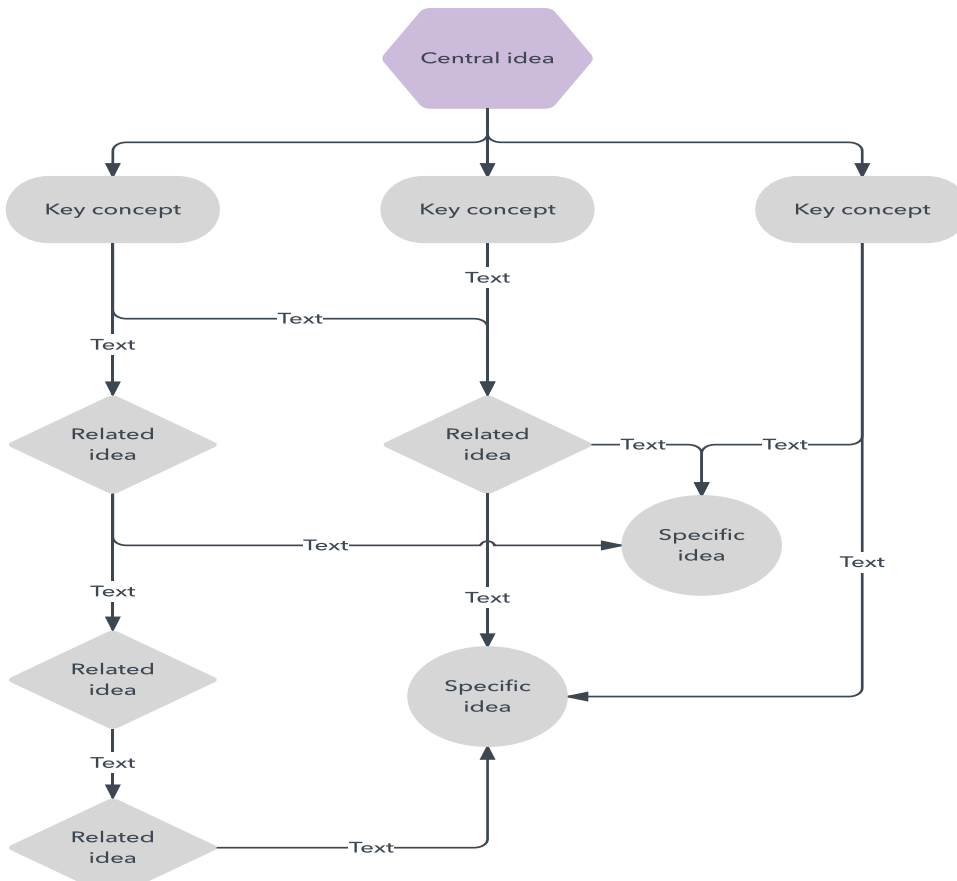
Figuur 3 Voorbeeld mindmap.

Een goede mindmap kan dienen als synthese van de lesstof. Een docent kan ervoor kiezen:

- De mindmap klassikaal maken.
- De leerlingen individueel een mindmap laten maken.
- De docent maakt een mindmap, die dient als synthese.

Een mindmap werkt voor iedereen, maar niet iedereen is even goed in het maken van een mindmap. De docent kan zelf het beste inschatten of de leerlingen zelf een mindmap kunnen maken of begeleiding nodig hebben.

Concept mapping: Voor de docent die eens een andere mindmap methode wil uitproberen. Bij concept mapping wordt gebruikt gemaakt van een strategie om kennis te organiseren en grafisch weer te geven. Soms wordt dit principe ook een begrippenkaart genoemd. Een concept map geeft het antwoord samengevat op de onderzoeksvraag c.q. probleemstelling. Concepten die met elkaar gerelateerd zijn, worden via begrippen met elkaar verbonden.

Figuur 4 Voorbeeld conceptmap.

Concept mapping is niet alleen te gebruiken voor een schematische samenvatting. Het kan ook voor de volgende doelen tijdens de les worden ingezet:

- (Voor)kennis in kaart brengen van leerlingen.
- Als hulpmiddel bij brainstormsessies of klasdiscussies.
- Voor het presenteren van informatie.

Concept mapping wordt aangeraden toe te passen in sterke klassen. Voor minder sterke klassen is de manier waarop het tot stand komt ingewikkeld. Daarnaast is er de keuze om leerlingen zelf te laten mindmappen of deze al aan te reiken. In deze lesmethode is de mindmap aan de leerlingen aangeboden als synthese.

Toepassing multiperspectiviteit: de verschillende perspectieven kunnen de leerlingen in gevisualiseerde vorm weergeven. Zo wordt het multiperspectief ook visueel zichtbaar en niet alleen in bijvoorbeeld tekstvorm.

Toepassing differentiatie: wanneer de docent ervoor kiest om de leerlingen zelf een mindmap te laten maken, kunnen ze een mindmap op maat maken. De ene leerling heeft meer behoefte aan visualisering dan de ander. Weer een andere leerling heeft liever meer begrippen in de mindmap verwerkt. Als de docent ervoor kiest een kant en klare mindmap te verstrekken aan de leerlingen, kan dit een steuntje in de rug zijn voor leerlingen die niet goed zijn in samenvatten.

Toepassing historisch denken/redeneren: dit principe komt iets minder terug bij het maken van een mindmap. Het is vooral gericht op de kennis van de leerlingen, die ze later kunnen gebruiken bij het toepassen.

Hoekenwerk

De theorie van hoekenwerk is in eerste instantie uitgewerkt voor het lager onderwijs. Hooijmaaijers (1998, pp. 19 – 27) schreef voor de pabo²⁹ een handleiding over hoe te werken in hoeken in het lager onderwijs. De praktijk leert echter, dat deze werkvorm steeds vaker ook in het secundair onderwijs wordt toegepast. De manier waarop het wordt toegepast is natuurlijk anders dan in het lager onderwijs. Dit vanwege de manier waarop het lager onderwijs anders is ingedeeld dan het secundair onderwijs.

Hoewel op een aantal punten anders, blijft de kern van hoekenwerk hetzelfde: leren is een actief en constructief proces. Wat een hoekenwerk dan hieraan kan bijdragen:

- Leren in hoeken is motiverender en uitdagender.
- Leren in hoeken zorgt voor meer activatie van de leerlingen.
- Leren in hoeken speelt in op de verschillen tussen de leerlingen: differentiatie.

Leerlingen leren in een hoekenwerk gebruik te maken van elkaars zwakten en sterktes. Er zit een competitief element in (wie is als eerste klaar met alle hoeken of wie heeft de meeste hoeken). In groep 8 van het Nederlandse basisonderwijs heb ik een hoekenwerk met het thema Europa in 2018 uitgetoetst. De leerlingen wisten de lesstof beter te herproduceren tijdens een toets. Ze werkten efficiënt samen om zoveel mogelijk te doen. De taken werden soms verdeeld en soms werd alles samen gedaan.

Toepassing multiperspectiviteit: letterlijk een lesonderwerp bekijken vanuit diverse hoeken. De docent is vrij om zelf de hoeken samen te stellen. Daar kan bijvoorbeeld worden uitgegaan van het socio-politiek, socio-cultureel of socio-economisch perspectief, aangevuld met een algemeen kennisdeel. Een andere manier is, om deelonderwerpen van het lesonderwerp te nemen als aparte hoek. Bijvoorbeeld het lesonderwerp is de middeleeuwse stad. Dan kunnen mogelijke hoeken zijn: het bestuur in de stad, de ambachten/gilden, het ontstaan van de stad en de standenmaatschappij binnen de stadsmuren.

---

²⁹ De pabo is in Nederland de opleiding voor leerkrachten lager onderwijs.

Toepassing differentiatie: door vier verschillende hoeken te gebruiken, kan de docent ook diverse oefeningen gebruiken. De ene hoek kan iets moeilijker en uitdagender worden gemaakt en de andere iets toegankelijker. Zo kan aan de behoefte van leerlingen op verwerkingsniveau worden voldaan. Het hoeven namelijk niet enkel teksten met vragen te zijn. De docent kan verschillende soorten bronnen gebruiken, analyserende vragen, contextualiseren, actualiseren en historiseren. Op deze manier kan ook worden voldaan aan de taxonomie van Bloom, waarbij het hoger en lager denken worden gestimuleerd. (Geerts en Van Kralingen, 2016, pp 191 - 192.) Zie bijlage V voor de taxonomie van Bloom.

Toepassing historisch denken/redeneren: een aantal elementen werd al aangehaald bij toepassing van differentiatie. Een hoekenwerk geeft de docent de gelegenheid om aan een aantal vaardigheden tegelijkertijd te werken. Dat hoeven niet per se alle zes de vaardigheden te zijn, de docent kan ook een selectie maken. Ze kunnen elk in een hoek verwerkt worden, waarbij er ook diversiteit aan vragen ontstaat.

1.6.4 Vernieuwende eindtermen: historisch redeneren

Historisch denken en redeneren is al wat langer bekend in het onderwijs³⁰. Leerlingen moeten de vaardigheid hebben, om het verleden te kunnen interpreteren. Onder deze noemer zijn een zestal vaardigheden samengevat:

- Stellen van historische vragen.
- Het gebruik van bronnen.
- Contextualiseren.
- Actualiseren.
- Het gebruik van historische begrippen.
- Het gebruik van structuurbegrippen.

Door deze vaardigheden aan te leren, kunnen leerlingen de geschiedenis structureren. Tijdens een les geschiedenis kan er op een alternatieve manier worden voldaan aan historisch redeneren. Door af te wijken van een regulier gevormde les (lesteksten en vragen) en de les op een creatieve manier aan te pakken. Leerlingen worden tevens meer uitgedaagd en komen los uit een vast patroon. In de vernieuwende eindtermen is historisch redeneren opgenomen onder:

- 8.1: De leerlingen onderbouwen een historisch referentiekader met structuurbegrippen, scharnierpunten en kenmerken van een periode.
- 8.7: De leerlingen beoordelen een historische redenering met behulp van de dimensies van het referentiekader.

1.6.5 Vernieuwende eindtermen: multiperspectiviteit

Multiperspectiviteit integreren in het geschiedenisonderwijs is nog een vrij jong vakdidactisch principe. Bij de meest recentere ontwikkelingen van de nieuwe eindtermen in Vlaanderen, is multiperspectiviteit daarbij opgenomen. Dit begrip is op komen zetten na het verdwijnen van het IJzeren Gordijn. In het geschiedenisonderwijs ontstond de vraag naar een benadering vanuit meerdere perspectieven en niet meer vanuit enkel het communistisch perspectief. Multiperspectiviteit is het besef van meerdere perspectieven op een historische gebeurtenis of ontwikkeling, die leiden tot verschillende interpretaties.

Waarom is multiperspectiviteit al zo lang gekend, maar zo weinig toegepast in het geschiedenisonderwijs? Waarschijnlijk omdat klassen tegenwoordig veel meer diversiteit bevatten, dan pakweg twintig jaar geleden. 'Onze' Westerse geschiedenis is niet meer zo vanzelfsprekend, want er zijn meerdere niet-Westerse culturen aanwezig. Om deze kinderen enthousiast te maken

³⁰ Bron: GeschiedenisVandaag: Historisch denken en redeneren.

voor het vak geschiedenis en hun interesse te verkrijgen, is multiperspectiviteit belangrijk. Probeer gebeurtenissen zoveel mogelijk uit diverse perspectieven te bekijken, zodat meerdere kinderen betrokken raken. Dit principe toepassend op het Byzantijnse rijk, dan worden meerdere culturen betrokken in de geschiedenisles:

- Turkse cultuur;
- Islamitische cultuur;
- Griekse cultuur;
- Balkan cultuur;
- Russische cultuur;
- West-Europese cultuur.

Behalve het binden van kinderen aan het vak geschiedenis, zijn er meerdere belangen om multiperspectiviteit toe te passen:

- Herkennen van verschillende perspectieven vergroot het besef dat er andere mensen zijn (geweest) met andere opvattingen (sociaal argument).
- Bevordert zelfreflectie (persoonlijkheidsontwikkeling).
- Identificeren en verwoorden van verschillende perspectieven verdiept kennis en inzichten (epistemologisch argument).³¹
- Inzicht in complexe werkelijkheid (anti-determinisme).

Bovenstaande belangen zijn toegelicht tijdens een presentatie Expertmeeting Erfgoedonderwijs in juni 2016 (Grever, 2016)

In de vernieuwende eindtermen heeft multiperspectiviteit een plaats gekregen in de procedurele kennis van eindterm 8.6 en 8.7, welke al eerder zijn toegelicht.

1.6.6 Vernieuwende eindtermen: differentiatie

Eveneens nog niet lang aanwezig in het onderwijs is differentiatie. Volgens de meeste docenten het modewoord van de afgelopen jaren. Differentiatie is bewust en planmatig omgaan met de verschillen tussen leerlingen in de klas. Deze verschillen berusten op niveau, maar ook op achtergrond. Als een docent differentieert in de klas, geeft deze niet enkel meer tijd voor langzamere leerlingen. In de ideale wereld weet de docent de verschillen tussen zijn leerlingen te overbruggen. Mede door de diversiteit in de klassen, is het min of meer steeds vaker noodzakelijk om differentiatie toe te passen.

Differentiatie toepassen in een klas, kost veel tijd. Tijd die er niet altijd is. Dit is een veelgehoorde 'klacht' tijdens mijn ervaringen op stagescholen. Tijdsgebrek is de meest gehoorde reden om niet te differentiëren. In combinatie met multiperspectiviteit is differentiatie binnen de les over het Byzantijnse rijk haalbaar. Vandaar uit kan dit principe ook worden toegepast op andere vrij brede lesonderwerpen.

Differentiatie is niet officieel opgenomen als een eindterm, maar van docenten wordt wel verwacht dit principe in hun lessen toe te passen.

---

³¹ Epistemologisch: tak binnen de filosofie, waarin de aard en voorwaarden voor kennis worden behandeld. Het wordt daarom ook wel kennisleer of kennistheorie genoemd.

1.7 Conclusie

Voor de onderzoeksvraag **“Hoe belangrijk is het Byzantijnse rijk als onderdeel van de lesstof in het derde jaar secundair onderwijs?”** kan er het volgende geconcludeerd worden.

Uit de enquête, gehouden onder Vlaamse en Nederlandse docenten, kwamen een aantal zaken naar voren betreffende het Byzantijnse rijk als lesstof. De respondenten hebben uiteraard allemaal hun eigen visie, over hoe zij het vak geschiedenis geven en welke tijdsvakken zij belangrijk vinden. Daarnaast zijn de docenten gebonden aan eindtermen en leerplannen (Vlaanderen) of aan het curriculum (Nederland). Opmerkelijk is het te noemen dat toch een deel van de respondenten, in zowel Nederland als Vlaanderen, graag het Byzantijnse rijk meer aandacht willen geven. De meesten opereren niet zo zeer specifiek het Byzantijnse rijk op te nemen, maar pleiten in het algemeen voor een diverse samenstelling van de geschiedkundige lesinhouden. Hier doelen ze op niet-Europese en onderbelichte Europese culturen. Net als de geschiedenis, die zeer divers is, zijn ook de klassen steeds diverser geworden. Kort samengevat zijn er gemengde reacties om het Byzantijnse rijk op te nemen als lesstof.

Waarom er dan toch docenten zijn, die pleiten om het Byzantijnse rijk als lesstof op te nemen? Juist vanwege het feit dat het aansluit bij de roep voor een diversiteit aan lesinhoud. Behalve inhoudelijke redenen op het gebied van cultuur, politiek etc., worden ook vakdidactische redenen aangehaald. Multiculturaliteit, differentiatie en historisch denken/redeneren, worden door de respondenten aangehaald. De eerste twee vakdidactische principes zijn nog vrij nieuw in het onderwijs, maar hebben inmiddels ook hun plek verworven binnen de eindtermen. Het Byzantijnse rijk is een mooi voorbeeld, waarbij alle drie genoemde vakdidactische principes inhoud gegeven kan worden. Daarnaast spelen in Vlaanderen de nieuwe eindtermen een rol, waarbij de nadruk meer op de vaardigheden wordt gelegd. Nieuw daarbij is het causaal redeneren, waarbij leerlingen verbanden leren te leggen. Ook in Nederland wordt gewerkt aan een vernieuwing van het onderwijs, met meer aandacht voor vaardigheden.

Terug naar de inhoud van het Byzantijnse rijk. Het Byzantijnse rijk heeft een rijke geschiedenis gekend en beslaat twee tijdperiodes. De lesstof is daarmee zeer uitgebreid te noemen. Het is aan docenten om te bepalen welke ‘highlights’ zij willen belichten. Gezien de samenstellingen van klassen, en daarmee ook onze samenleving, is het Byzantijnse rijk onterecht in een verdomhoekje gezet. Het Byzantijnse rijk heeft een negatieve connotatie ontwikkeld, waarbij het staat voor corruptie en zware bureaucratie. Pas sinds de vorige eeuw ontdekken historici vaker de rijkdom en het belang van het rijk. Het Byzantijnse rijk maakt wel degelijk uit van ons erfgoed, neem bijvoorbeeld de invloed op religie, architectuur of kunst. Bovendien heeft het bijgedragen tot de ontwikkeling van het gebied, dat we nu Turkije noemen.

Ons geschiedenisonderwijs is voornamelijk gericht op West-Europa, als afspiegeling van de maatschappij. Jarenlang waren mensen met West-Europese roots in eigen land in de meerderheid. De wereld en de samenstelling is echter na de WOII drastisch aan het veranderen en daarmee ook onze samenleving. John Dewey stelde dat de school functioneert als een mini-maatschappij: het is er een afspiegeling van. Door enkel West-Europese geschiedenis te doceren, betrekken we niet meer alle leerlingen binnen een klas bij deze lessen.

Het aantal migranten binnen onze maatschappij zal alleen maar toenemen en daarmee ook de diversiteit binnen het onderwijs. Het geschiedenisonderwijs zal op zoek moeten naar de balans binnen deze diversiteit en het behoud van de (culturele) geschiedenis. Het begint echter bij het aanpassen van eindtermen en curricula, om het geschiedenisonderwijs aan te passen. Misschien begint het nog wel eerder bij de docenten.

Iedere docent heeft binnen de geschiedenis zijn eigen interesses. Als gevraagd wordt wat er in het geschiedenisonderwijs ontbreekt, zal ieder zijn eigen interesse aandragen. Voor het Byzantijnse rijk zal dat niet anders zijn. Toch zijn hier ook andere kanttekeningen te plaatsen. Het sluit bijvoorbeeld aan bij de toenemende diversiteit binnen de klassen, daarmee ook bij de leefwereld van meer jongeren en bij de vernieuwende didactische principes. Het kan een bijdrage leveren bij het ontwikkelen van de vaardigheden. Het staat in elk geval vast, dat docenten het geschiedenisonderwijs anders zullen moeten benaderen. Het Byzantijnse rijk (althans delen ervan) is daarmee wel een verrijking voor het geschiedenisonderwijs te noemen.

2 Ontwerponderzoek

Naar aanleiding van de conclusies uit het beschrijvend onderzoek, is de volgende stap het uitwerken van lesmateriaal. Bij het ontwikkelen van het lesmateriaal is gekeken naar wat er beter of anders kan. Daarbij is er ook gekeken naar recente ontwikkelingen binnen het secundair onderwijs en naar de mogelijkheden deze te implementeren in het nieuwe lesmateriaal.

2.1 Uitwerking materialen

Op basis van de uitkomsten van de enquête, zijn er twee varianten in het lesmateriaal opgesteld: een lesmethode met hoekenwerk en een lesmethode met causaal redeneren. Beide zijn te gebruiken in zowel het Nederlands als in het Vlaams onderwijs. De uitleg voor beide lesmethodes is vastgelegd in een docentenbundel, die docenten kunnen raadplegen voor alle achterliggende informatie.

De eerste lesmethode bevat een hoekenwerk. De leerlingen gaan zelf op onderzoek uit naar het Byzantijnse rijk aan de hand van een viertal deelvragen en het historisch referentiekader. Ze worden in groepjes verdeeld, waarbij elk groepje de vragen maakt uit een van de domeinen. De groepjes komen tot stand met behulp van een begrippenspel. Elke leerling krijgt een begrip over het Byzantijnse rijk. Door elkaar op te zoeken met de juiste begrippen, vormen ze zelf een groepje.

De leerlingen kijken zelf hun vragen na met een verbetersleutel. Daarna gaan ze verder met de volgende deelvraag en domein. In totaal is voor het gehele hoekenwerk twintig minuten tijd voorzien. De deelvragen worden klassikaal overlopen, waarbij ook de hoofdvraag wordt beantwoord. Daarna krijgen de leerlingen een mindmap als synthese. Deze lesmethode kan ingezet worden voor klassen die minder sterk zijn. Het kan eventueel verspreid worden over twee lessen.

Bij de tweede lesmethode draait het om causaal redeneren. De leerlingen krijgen als opdracht het maken van een causaal netwerk in groepsverband. Eerst krijgen de leerlingen een inleiding over het Byzantijnse rijk en de uitleg over het causaal netwerk. Elke groep krijgt een thema om te onderzoeken. De informatie delen ze op in de vier domeinen en leggen verbanden tussen oorzaken en gevolgen. In de volgende les krijgen de leerlingen de kans om aan het causaal netwerk te werken met ondersteuning van de docent. De docent kan ervoor kiezen om de leerlingen een cijfer te geven. Dit cijfer is gebaseerd op het causaal netwerk zelf en de samenwerking tussen de leerlingen. Ze beoordelen elkaar door middel van een peer-assessment. Het is aan de docent om te kijken hoeveel uren er in de klas worden besteed aan de ondersteuning van het causaal netwerk.

Optioneel zijn lessen waarbij het causaal netwerk wordt gepresenteerd. Tijdens de presentaties beoordelen de leerlingen elkaar, maar dit telt niet mee voor een eventueel cijfer. De docent kan bepalen of de presentatie ook een cijfer krijgt. Dit cijfer wordt dan meegenomen samen met de cijfers voor de uitvoering en het groepswerk.

Vanwege de grote similariteit tussen de lespakketten voor Nederland en Vlaanderen en de minieme tijd, is er gekozen om enkel in Vlaanderen het lespakket uit te testen. De testfase zal plaats vinden in de periode november/december 2018 en januari/februari 2019. In paragraaf 2.4 wordt er ingegaan op de resultaten en ervaringen van de leerlingen.

Door de grote hoeveelheid aan lesmateriaal is er een website opgericht, waar docenten al het materiaal kunnen downloaden:

www.byzantiumindeklas.weebly.com

2.2 Overzicht lesmateriaal

In deze paragraaf wordt er een overzicht gegeven van het lesmateriaal per lesmethode.

Lesmethode 1: hoekenwerk

Deze lesmethode bevat het volgende materiaal:

- Een docentenbundel. In deze bundel staat extra achtergrondinformatie voor docenten over deze lesmethode, bijlage VIII.
- Een lesvoorbereiding. Dit kunnen docenten gebruiken als leidraad voor de lessen. De Nederlandse versie staat in bijlage IX.
- PowerPointpresentatie. Een presentatie met onder andere de antwoorden van het hoekenwerk. De Nederlandse versie staat in bijlage X.
- Werkbundel hoekenwerk. Dit is de bundel waar de leerlingen mee aan de slag gaan tijdens de les. De Nederlandse versie staat in bijlage XI.
- Correctiesleutel hoekenwerk. De leerlingen kunnen de correctiesleutel gebruiken om het hoekenwerk te controleren. De Nederlandse versie staat in bijlage XII.
- Mindmap. Dit is een kant en klare mindmap met de synthese van de les. Docenten kunnen deze eventueel uitdelen aan de leerlingen.
- Begrippenkaartjes voor de instapoefening. Met deze instapoefening wordt de voorkennis getest en worden tevens de groepjes voor het hoekenwerk gemaakt. Zie bijlage XIII.
- Woordzoeker en de oplossing. Dit kan eventueel ter afsluiting van de les gebruikt worden. Zie bijlage XIV en XV.

Van de lesvoorbereiding, de PowerPointpresentatie en de werkbundel met correctiesleutel, zijn twee versies gemaakt. In grote lijnen komt de lesstof overeen. Het gaat om een paar details, door het verschil tussen het Vlaamse en Nederlandse (geschiedkundig)onderwijs.

In deze paragraaf is ook een deel van het uitgewerkte lesmateriaal opgenomen. Waar nodig is het nog voorzien van extra uitleg.

In deze volgorde wordt het volgende lesmateriaal weergegeven:

- Lesvoorbereiding, Vlaamse versie.
- PowerPointpresentatie, Vlaamse versie.
- Werkbundel hoekenwerk, Vlaamse versie.
- Correctiesleutel hoekenwerk, Vlaamse versie.
- Mindmap.

LESVOORBEREIDINGSFORMULIER

Situering in het leerplan

Leerplannummer: GO ASO
2012/010
Geschiedenis Tweede Graad

Leerplandoelstelling(en) en leerinhoud(en):

Nr. 2 De leerlingen kunnen minstens 1 probleemstelling per bestudeerde leerinhoud van de westerse samenleving tussen 375 en 750 uitwerken. (ET 10)

Nr. 3 De leerlingen kunnen door de leraar aangereikte of zelf gevonden informatie over de westerse samenleving tussen 375 en 750 aan de hand van vragen of een afgebakende opdracht kritisch analyseren, hoofd- en bijzaken erin van elkaar onderscheiden en er de nodige gegevens uit halen om een probleemstelling te beantwoorden. (ET 15, 17, 18, 19)

Nr. 5 De leerlingen kunnen aan de hand van gerichte vragen, historische documenten over de westerse samenleving tussen 375 en 750 met elkaar vergelijken en hieruit een gefundeerd besluit trekken. (ET 21)

Nr. 7 De leerlingen kunnen minstens één kenmerk per maatschappelijk domein van de westerse samenleving tussen 375 en 750 uitleggen en beoordelen als vernieuwend of behoudend. (ET 4)

Nr. 8 De leerlingen kunnen mogelijke onderlinge verbanden en wisselwerkingen binnen en tussen de maatschappelijke domeinen van de westerse samenleving tussen 375 en 750 aantonen. (ET 6)

Nr. 9 De leerlingen kunnen minstens 1 aspect van de westerse samenleving tussen 375 en 750 historiseren en/of actualiseren: positie van de kerk. (ET 13)

Nr. 10 De leerlingen kunnen aantonen dat bepaalde aspecten van de Romeinse cultuur en samenleving voortleven in de vroegmiddeleeuwse samenleving. (ET 7)

Eindtermen

Nr. 4 De leerlingen omschrijven per ontwikkelingsfase van de westerse samenleving enkele fundamentele kenmerken uit verschillende maatschappelijke domeinen en beoordelen deze als vernieuwend of behoudend.

Nr. 6 De leerlingen formuleren per ontwikkelingsfase van de westerse samenleving een samenhangend beeld, met aandacht voor verbanden tussen en wisselwerkingen binnen maatschappelijke domeinen.

Nr. 7 De leerlingen duiden de maatschappelijke evoluties in de ontwikkelingsfasen van de westerse samenleving vanuit continuïteit-discontinuïteit, langzame verandering-breuk, evolutie-revolutie.

Nr. 10 De leerlingen formuleren verklaringselementen voor éénzelfde fundamentele maatschappelijke probleemstelling voor elk van de ontwikkelingsfasen van het historisch referentiekader.

Nr. 13 De leerlingen lichten uit de bestudeerde samenlevingen enkele elementen toe die in latere samenlevingen of vandaag invloed uitoefenen.

Nr. 15 De leerlingen tekstuele, auditieve, visuele, audiovisuele en multimediale informatie ordenen op basis van de criteria historische bron of historiografisch materiaal, met vermelding van de referentie.

Nr. 17 De leerlingen aan de hand van vragen en op hun niveau geformuleerde opdrachten, de nodige gegevens voor het beantwoorden van een historische probleemstelling halen uit informatiemateriaal zoals tekeningen, schema's, tabellen, diagrammen, kaarten, cartoons, dagboekfragmenten, brieven, reisverslagen, memoires.

Nr. 18 De leerlingen in historische informatie hoofd- van bijzaken onderscheiden in een duidelijk op hun niveau omschreven probleem.

Nr. 19 De leerlingen aan de hand van vragen en op hun niveau omschreven opdrachten, informatie interpreteren en mogelijke betekenislagen achterhalen.

Nr. 21 De leerlingen aan de hand van vragen op hun niveau geformuleerde opdrachten, historische documenten met elkaar te vergelijken, uit die vergelijking de draagwijdte van die informatie te bepalen en een besluit te formuleren.

VOET

Stam:

Nr. 18 De leerlingen gedragen zich respectvol.

Nr. 19 De leerlingen dragen actief bij tot het realiseren van gemeenschappelijke doelen.

Nr. 25 De leerlingen stellen kwaliteitseisen aan hun eigen werk en aan dat van anderen.

Verwachte knelpunten (!) en differentiatie

- 1 Groepswork, ik verwacht een rommelige klas op het moment dat de groepen elkaar gaan vormen. De leraar maakt de groepen, ze mogen niet zelf kiezen bij wie ze in de groep komen.
- 2 De samenwerking in de groepjes. De leerlingen zullen allemaal de opdrachten gezamenlijk moeten maken, gezien de hoeveelheid aan opdrachten.
- 3 De hoeveelheid opdrachten en de tijd. Tijdsbewaking is belangrijk om de opdrachten af te krijgen.

Differentiatie

Opdrachten: er is variatie in de opdrachten. Er wordt gebruik gemaakt van kaarten en teksten, diverse vragen.

Omvang: vanwege de omvang van de les, wordt de les gesplitst in vier domeinen.

Organisatorisch: De klas wordt opgedeeld in vier groepen, die elk rolerend werken aan een van de domeinen.

Analyse van de leerinhoud:

Feiten:

- Constantijn de Grote stichtte in 330 de stad Constantinopel in de Griekse kolonie Byzantios.
- Theodosius de Grote bepaalde dat bij zijn overlijden het Romeinse Rijk werd gesplitst in een westelijk en oostelijk deel. In 395 vond deze splitsing plaats, het Oost-Romeinse Rijk kreeg zijn eigen keizer.
- In 476 viel het West-Romeinse Rijk terwijl het Oost-Romeinse Rijk bleef bestaan. Het Oost-Romeinse Rijk staat ook bekend als Byzantium of Byzantijnse rijk.
- Onder Justinianus I in de 6^e eeuw werd Mare Nostrum II gestart. Het rijk wist zijn omvang enorm uit te breiden.
- In de 7^e en 8^e eeuw wist het Byzantijnse rijk de opmars van de Arabieren te stoppen.
- In dezelfde periode vond het iconoclasme plaats. Het iconoclasme is op te delen in twee periodes: 726/730 – 787 en 815 -843.
- De Byzantijnen spraken Grieks. Aan het hof werd lang nog Latijns gesproken, later ging men hier ook over op het Grieks.

- Aan het hoofd van het Byzantijnse rijk stond de keizer. Er was geen sprake van erfopvolging, de keizer wees zijn opvolger aan.
- Het christendom was de meest voorkomende religie in het Byzantijnse rijk. Constantinopel was een van de vijf patriarchaten samen met Rome, Alexandrië, Jerusalem en Antiochië.
- Het christendom in het Oosten maakte een andere ontwikkeling door dan in het Westen. Dit heeft er onder andere toe geleid dat de christelijke kerk zich in 1054 heeft gesplitst. Deze gebeurtenis staat ook bekend als het Oosters of Grote Schisma.
- Het Byzantijnse rijk is beroemd om haar kunst, met name mozaïekkunst.
- Over de Byzantijnse economie is maar weinig bekend. Er werd betaald met gouden munten, nomisma of solidus genoemd. Buiten het Byzantijnse rijk werd deze munt de (gouden) byzant genoemd. Het Byzantijnse rijk was een van de eerste rijken waar belasting met muntgeld werd betaald.
- Tussen 1096 en 1204 was Constantinopel de doorgang voor de kruistochten. In 1204 wordt tijdens de Vierde kruistocht Constantinopel door de kruisvaarders geplunderd.
- Na 1204 valt het Byzantijnse rijk uiteen in kleinere delen. Na een beleg van 50 dagen door de Ottomanen, valt in 1453 het doek definitief voor Constantinopel en het Byzantijnse rijk.

Begrippen:

Erfopvolging: de regeling dat wanneer de vorst overlijdt of aftreedt, de oudste zoon of dochter de opvolger is.

Iconoclasme: beeldenstorm tegen verering van heiligen via afbeeldingen.

Mare Nostrum: letterlijk 'onze zee'. Het veroverde gebied rondom de Middellandse Zee door de Romeinen en Byzantijnen.

Patriarch: geestelijke leider

Patriarchaat: een gebied dat onder bescherming staat van de patriarch en hoort bij de kerk.

Schisma: scheuring binnen de christelijke kerk tussen orthodoxe christenen en de rooms-katholieke kerk.

Relaties:

In 330 stichtte de Romeinse keizer Constantijn de Grote de stad Constantinopel: stad van Constantijn. Deze stad lag in de Griekse kolonie Byzantios. Constantijn trok steeds vaker naar de stad die zijn naam droeg. In 395 werd Constantinopel de hoofdstad van het Oost-Romeinse Rijk. De Romeinse keizer Theodosius de Grote had besloten, dat bij zijn dood het Romeinse Rijk gesplitst zou worden. Zijn zonen zouden dan keizers van het Westelijke en Oostelijke Romeinse Rijk worden. In de beginnende eeuwen van het rijk is de Romeinse invloed goed voelbaar. Terwijl in 476 het West-Romeinse Rijk ten ondergaat, komt het Oost-Romeinse Rijk juist ten bloei. Dit deel van het Romeinse Rijk is ook bekend onder de namen Byzantium of Byzantijnse rijk.

De laatste Romeinse keizer was Justinianus I. Hij droomde ervan de oude Romeinse glorie te herstellen. Daarom startte hij met veroveringen rondom de Mediterrane Zee, net zoals de Romeinen eerder hadden gedaan. Dit staat bekend als Mare Nostrum II. De expansie van het Byzantijnse grondgebied omvatte zuidelijk Europa, het noorden van Afrika en wat wij tegenwoordig de Balkan noemen.

Justinianus is een invloedrijke keizer geweest. Zijn Codex Justinianus bleef tot het einde van het Byzantijnse rijk van kracht. Hij legde de basis voor een rechtssysteem dat vandaag de dag nog in vele landen actief is: het Burgerlijk Wetboek. Daarnaast zorgde Justinianus ervoor dat de kerk ook meer invloed kreeg. Het christendom was de vooraanstaande religie binnen het Byzantijnse rijk. Constantinopel was, samen met Rome, Jerusalem, Alexandrië en Antiochië, een van de patriarchaten van het christendom. Zij bewaakten de tradities en regels van het christendom. Door diverse invloeden heeft het christendom zich anders ontwikkeld in het Byzantijnse rijk, dan in het Westen. Regelmatig kwam het tot botsingen tussen Rome en Constantinopel. Beide hadden een eigen visie op het christendom, waarbij de Byzantijnen zichzelf beschouwden als de enige echte oprechte volgelingen van de leer. Zodoende werden de Byzantijnen als orthodox beschouwd. Door de groeiende verschillen, kwam het uiteindelijk tot een scheiding van de christelijke kerk. Deze

gebeurtenis staat bekend als het Oosters of Grote Schisma en vond plaats in 1054. Nadien is nog geprobeerd om de kerken terug te herenigen. Met de val van het Byzantijnse rijk in 1453 kwam hier een definitief einde aan. In de jaren 60' van de vorige eeuw kwam er zowel van de paus als van de patriarch een excuus voor de scheuring.

Religie en de diverse keizers hebben hun stempel gedrukt op de Byzantijnse kunst. Keizers richtten mecenenaten op om bepaalde kunstrichtingen te bevorderen of te beschermen. Het meest gekend zijn de mozaïeken, die nu nog op diverse plekken in Europa te bewonderen zijn. Daarnaast zijn ze ook invloedrijk geweest op het gebied van architectuur, met als bekendste voorbeeld de Hagia Sophia.

Over de Byzantijnse economie is weinig bekend. Net als de Romeinen, keken de Byzantijnen neer op het drijven van handel. Het Byzantijnse rijk was de eerste die belastingen instelden betaald met munten. De gouden munten werden nomisma of solidus genoemd. Een aantal eeuwen was dit de meest betrouwbare munt binnen Europa. Het had een hoge status en stond bekend om zijn consistente waarde. Buiten het Byzantijnse rijk werd de munt Byzant genoemd.

Door groeiende problemen met onder andere vijanden (de Ottomanen), was de Byzantijnse keizer genoodzaakt de paus om hulp te vragen. De kruistochten die werden ondernomen, trokken door het Byzantijnse rijk. Tijdens de Vierde kruistocht gaat het niet helemaal volgens plan. Constantinopel wordt in 1204 geplunderd en een verdeeld rijk. In 1453 valt na een beleg van 50 dagen, Constantinopel in de handen van de Ottomanen. Sultan Mehmet II besluit de stad te sparen en haar te gebruiken als de nieuwe hoofdstad van zijn imperium. Constantinopel wordt Istanboel, het Byzantijnse rijk wordt het Ottomaanse Rijk.

Structuren:

Historische kaarten en kaarten uit de Atlas.

Tijdsband.

Oorzaak- gevolg.

Continuïteit – discontinuïteit.

Doelstellingen

Kennis (K):

+ verwijzing naar nummer van leerplandoel en eventueel VOET

K1: De leerlingen leggen in eigen woorden één kenmerk per domein uit. (LP 7)

K2: De leerlingen verklaren onderlinge verbanden tussen de domeinen in eigen woorden. (LP 8)

Vaardigheden (V):

+ verwijzing naar nummer van leerplandoel en eventueel VOET

V1: De leerlingen kunnen bronnen analyseren en besluiten formuleren. (LP 5)

V2: De leerlingen kunnen per domein een aspect actualiseren/historiseren. (LP 9)

V3: De leerlingen kunnen aantonen dat het Byzantijnse rijk een voortzetting is van het Romeinse rijk in de vroege middeleeuwen. (LP 10)

Attitudes (A):

+ verwijzing naar nummer van leerplandoel en eventueel VOET

A1: De leerlingen zijn bereid om met respect waarden en normen uit het heden, verleden en andere culturen vanuit de historische en actuele context te benaderen. (VOET stam 18.)

A2: De leerlingen zijn bereid om kritische zelfreflectie toe te passen op eigen werk, maar ook bij anderen. (VOET stam 25.)

A3: De leerlingen zijn bereid samen te werken om gemeenschappelijke doelen te halen. (VOET stam 19.)

Leermiddelen

Leerlingen: werkbundels.

Leraar: PPT, docentenbundel, ingevulde versie werkbundel.

Geraadpleegde bronnen

Adams, X. & Cuppens, L. (2005a). *Anno 3 handboek*, p.14 – p.15 . Lier: Van In

Adams, X. & Cuppens, L. (2005b). *Anno 3 leerboek*, pp. 26 – pp.29 . Lier: Van In

Adams, X. & Cuppens, L. (2005c). *Anno 3 werkboek*, p.14 – p.15 . Lier: Van In

Berings, G. e.a. (2016a). *Memoria 3 handboek*, pp. 35 – 41. Kalmthout: Pelckmans

Berings, G. e.a. (2016a). *Memoria 3 leerboek*, pp. 8 – 16. Kalmthout: Pelckmans

Berings, G. e.a. (2016a). *Memoria 3 werkboek*, pp. 10 – 17. Kalmthout: Pelckmans

Blockmans, W. en Hoppenbrouwers, P. (2016). *Eeuwen des onderscheids: een geschiedenis van middeleeuws Europa*. Amsterdam: Bert Bakker.

Deun van, P. (2010). *Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw- 1453*). Leuven: Davidsfonds

Goris, G. e.a. (2014). *Storia classic 3 ASO leerboek*, pp. 58 – pp. 61. Wommelgem: Van In

Goris, G. e.a. (2014). *Storia classic 3 ASO werkboek*, pp. 46 – pp. 50. Wommelgem: Van In

Herrin, J. (2007). *Byzantium: het verrassende leven van een middeleeuws rijk*. Amsterdam: Bulaaq.

Knack. (2016). *Knack Wereldgeschiedenis: Boek 2 200 v.C. – 1300*. Roeselare: Roularta Books BV

Merckx, K. e.a. (2006). *Storia 3 ASO handleiding*, pp. 43 – 46. Wommelgem: Van In

National Geographic (2017). *De wereld van de middeleeuwen*. Vianen: Habo DaCosta.

Speet, B. (2007). *De tijd van monniken en ridders: 500-1000*. Zwolle: Waanders Uitgevers

Vinckx, E. e.a. (2012). *Pionier leerwerkboek*, pp. 53 – pp. 63. Berchem: de Boeck

Wever de, F. e.a. (2012a). *Historia 3, Infoboek*, pp. 64+65. Kalmthout: Pelckmans.

Wever de, F. e.a. (2012b). *Historia 3, Werkboek*, pp. 60+61. Kalmthout: Pelckmans.

Wever de, F. e.a. (2012b). *Historia 3, Handleiding*, pp. 271+277. Kalmthout: Pelckmans.

Afbeeldingen

National Geographic (2017). *De wereld van de middeleeuwen*, p. 39. Vianen: Habo DaCosta.

National Geographic (2017). *De wereld van de middeleeuwen*, p.49. Vianen: Habo DaCosta.

National Geographic (2017). *De wereld van de middeleeuwen*, p. 59. Vianen: Habo DaCosta.

National Geographic (2017). *De wereld van de middeleeuwen*, p. 69. Vianen: Habo DaCosta.

LESUITWERKING				
Doelstellingen	Tijd	Didactische principes Werkvormen <u>Materiaal</u>	Activiteit leraar Vragen, bijvragen leraar • Activiteit leerlingen	!
Motivatiefase				
A1	00:00 00:10	Belangstellings- principe Begrippenspel <u>Begrippen- kaartjes</u> <u>PPT dia 1+2</u>	<p>Leerkracht deelt willekeurig de begrippenkaartjes uit.</p> <p>Jullie hebben allemaal een begrip gekregen. De bedoeling is, dat jullie de juiste begrippen bij elkaar vinden. Als je denkt dat je groep met begrippen compleet is, ga je samen in een groep aan tafel zitten. De groep die als eerste juist is gevormd, heeft een voordeel bij de opdracht van vandaag.</p> <ul style="list-style-type: none"> • De leerlingen zoeken elkaar op en vormen een groep. <p>De leerkracht controleert of de groepen juist zijn gevormd.</p> <p>Met welk rijk hebben deze begrippen te maken?</p> <ul style="list-style-type: none"> • Mogelijke antwoorden: Oost-Romeinse Rijk, Byzantijnse rijk, weet ik niet. <p>Deze begrippen hebben inderdaad te maken met het Oost-Romeinse Rijk, ook bekend als het Byzantijnse rijk. Vandaag gaan we in de les onderzoek doen naar dit rijk: Welke invloed had het Byzantijnse rijk op Europa?</p>	
Uitvoeringsfase				
K1, K2, V1, V2, V3, A1, A2, A3	00:10	Activerings- principe Groepswerk <u>Werkbundels</u> <u>Antwoordvellen</u> <u>PPT dia 3+4</u>	<p>Jullie gaan vandaag per groep samenwerken om opdrachten te maken over het Byzantijnse rijk. Jullie kunnen kiezen uit deelvragen over het sociaal, cultureel, economisch of politieke domein. De groep die zojuist heeft gewonnen, mag zelf kiezen. De rest krijgt een domein toegewezen. Jullie krijgen 20 minuten om de opdrachten te maken, daarna gaan we klassikaal nakijken. Is jullie domein af, dan maak je de opdrachten van het volgende domein in jullie bundel. Zorg dat je een antwoord kunt formuleren op de deelvraag. Iedereen start met het algemene deel. Bij vragen steek je een hand op, dan kom ik bij jullie langs.</p> <p>Leerkracht deelt de werkbundels uit. In de werkbundels is aangegeven met welk domein het groepje begint.</p>	

	00:30		<ul style="list-style-type: none"> • Leerlingen werken in groep aan de opdrachten. • Indien een groep binnen de tijd klaar is, komt een groepslid een antwoordvel halen om na te kijken. • Indien een groep klaar is met nakijken, gaan ze verder met het volgende domein in de werkbundel. 																																																																	
	00:30	<p>Activerings-principe Klassikaal nakijken <u>Bord/whiteboard</u> <u>PPT dia 5 t/m 10</u> <u>Mindmap</u></p>	<p>Leerkracht loopt rond en helpt daar waar nodig. Indien alle groepen binnen de tijd hun domeinopdrachten af hebben, kan er eventueel eerder gestart worden met nakijken. De deelvragen worden nagekeken. De antwoorden van de opdrachten hebben de leerlingen zelf kunnen nakijken en worden niet meer overlopen.</p> <p><i>Algemene deel</i> Tijdperiode: klassieke oudheid en middeleeuwen, 330 - 1453 Grondgebied:</p> <table border="1" data-bbox="786 772 1995 1383"> <thead> <tr> <th>6^e eeuw</th> <th>ca. 800</th> <th>ca. 1100</th> <th>ca. 1400</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Midden- en Noord-Spanje</td> <td>Midden- en Noord-Spanje</td> <td>Midden- en Noord-Spanje</td> <td>Midden- en Noord-Spanje</td> </tr> <tr> <td>Zuid-Spanje</td> <td>Zuid-Spanje</td> <td>Zuid-Spanje</td> <td>Zuid-Spanje</td> </tr> <tr> <td>Noord- en Midden-Italië</td> <td>Noord- en Midden-Italië</td> <td>Noord- en Midden-Italië</td> <td>Noord- en Midden-Italië</td> </tr> <tr> <td>Zuid- Italië</td> <td>Zuid- Italië</td> <td>Zuid- Italië</td> <td>Zuid- Italië</td> </tr> <tr> <td>Bosnië- Herzegovina</td> <td>Bosnië- Herzegovina</td> <td>Bosnië- Herzegovina</td> <td>Bosnië- Herzegovina</td> </tr> <tr> <td>Servië</td> <td>Servië</td> <td>Servië</td> <td>Servië</td> </tr> <tr> <td>Kroatië</td> <td>Kroatië</td> <td>Kroatië</td> <td>Kroatië</td> </tr> <tr> <td>Griekenland</td> <td>Griekenland</td> <td>Griekenland</td> <td>Griekenland</td> </tr> <tr> <td>West-Turkije</td> <td>West-Turkije</td> <td>West-Turkije</td> <td>West-Turkije</td> </tr> <tr> <td>Midden- Turkije</td> <td>Midden- Turkije</td> <td>Midden- Turkije</td> <td>Midden- Turkije</td> </tr> <tr> <td>Oost-Turkije</td> <td>Oost-Turkije</td> <td>Oost-Turkije</td> <td>Oost-Turkije</td> </tr> <tr> <td>Syrië</td> <td>Syrië</td> <td>Syrië</td> <td>Syrië</td> </tr> <tr> <td>Israël-Palestina</td> <td>Israël-Palestina</td> <td>Israël-Palestina</td> <td>Israël-Palestina</td> </tr> <tr> <td>Libanon</td> <td>Libanon</td> <td>Libanon</td> <td>Libanon</td> </tr> <tr> <td>Egypte</td> <td>Egypte</td> <td>Egypte</td> <td>Egypte</td> </tr> </tbody> </table>	6 ^e eeuw	ca. 800	ca. 1100	ca. 1400	Midden- en Noord-Spanje	Midden- en Noord-Spanje	Midden- en Noord-Spanje	Midden- en Noord-Spanje	Zuid-Spanje	Zuid-Spanje	Zuid-Spanje	Zuid-Spanje	Noord- en Midden-Italië	Noord- en Midden-Italië	Noord- en Midden-Italië	Noord- en Midden-Italië	Zuid- Italië	Zuid- Italië	Zuid- Italië	Zuid- Italië	Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina	Servië	Servië	Servië	Servië	Kroatië	Kroatië	Kroatië	Kroatië	Griekenland	Griekenland	Griekenland	Griekenland	West-Turkije	West-Turkije	West-Turkije	West-Turkije	Midden- Turkije	Midden- Turkije	Midden- Turkije	Midden- Turkije	Oost-Turkije	Oost-Turkije	Oost-Turkije	Oost-Turkije	Syrië	Syrië	Syrië	Syrië	Israël-Palestina	Israël-Palestina	Israël-Palestina	Israël-Palestina	Libanon	Libanon	Libanon	Libanon	Egypte	Egypte	Egypte	Egypte	
6 ^e eeuw	ca. 800	ca. 1100	ca. 1400																																																																	
Midden- en Noord-Spanje	Midden- en Noord-Spanje	Midden- en Noord-Spanje	Midden- en Noord-Spanje																																																																	
Zuid-Spanje	Zuid-Spanje	Zuid-Spanje	Zuid-Spanje																																																																	
Noord- en Midden-Italië	Noord- en Midden-Italië	Noord- en Midden-Italië	Noord- en Midden-Italië																																																																	
Zuid- Italië	Zuid- Italië	Zuid- Italië	Zuid- Italië																																																																	
Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina																																																																	
Servië	Servië	Servië	Servië																																																																	
Kroatië	Kroatië	Kroatië	Kroatië																																																																	
Griekenland	Griekenland	Griekenland	Griekenland																																																																	
West-Turkije	West-Turkije	West-Turkije	West-Turkije																																																																	
Midden- Turkije	Midden- Turkije	Midden- Turkije	Midden- Turkije																																																																	
Oost-Turkije	Oost-Turkije	Oost-Turkije	Oost-Turkije																																																																	
Syrië	Syrië	Syrië	Syrië																																																																	
Israël-Palestina	Israël-Palestina	Israël-Palestina	Israël-Palestina																																																																	
Libanon	Libanon	Libanon	Libanon																																																																	
Egypte	Egypte	Egypte	Egypte																																																																	

	00:40	Herhalings-principe Klassikaal <u>Mindmap</u> <u>Dia 11</u>	<div style="border: 1px solid black; display: flex; justify-content: space-between;"> Noord-Afrika (van Marokko tot Libië) Noord-Afrika (van Marokko tot Libië) Noord-Afrika (van Marokko tot Libië) Noord-Afrika (van Marokko tot Libië) </div> <p><i>Socio-Politiek:</i> Hoe zag de politiek uit binnen het Byzantijnse rijk?</p> <p><i>Socio – Cultureel:</i> Hoe zag de cultuur uit binnen het Byzantijnse rijk?</p> <p><i>Socio – Economisch:</i> Hoe zag de economie uit binnen het Byzantijnse rijk?</p> <p><i>Hoe zag het Byzantijnse rijk ut?</i> Klassikaal antwoorden formuleren.</p> <p>De leerkracht deelt de mindmap uit en overloopt deze met de leerlingen.</p>	
Afrondingsfase				
	00:45 00:50	Herhalings-principe Woordzoeker Dia 12 +13	<p>Ter afsluiting keuze uit twee opties:</p> <ul style="list-style-type: none"> - De leerlingen maken een woordzoeker. - Vragen naar de ervaringen van de leerlingen tijdens deze les. 	

BORDSCHEMA

<p><i>Socio- Politiek:</i> Hoe zag de politiek uit binnen het Byzantijnse rijk?</p> <p><i>Socio – Cultureel:</i> Hoe zag de cultuur uit binnen het Byzantijnse rijk?</p> <p><i>Socio – Economisch:</i> Hoe zag de economie uit binnen het Byzantijnse rijk?</p> <p><i>Hoe zag het Byzantijnse rijk uit?</i> Klassikaal antwoord formuleren.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Maak de opdrachten in het domein cultureel, sociaal, economisch of politiek • Winnaars begrippenspel: keuze in domein • Begin met het algemene deel, dat is voor iedereen! • 20 minuten de tijd om aan de opdrachten te werken. <u>Zorg dat de deelvraag beantwoord wordt!</u> • Klaar binnen de tijd? 1 groepslid komt een antwoordveld halen. • Klaar met nakijken? Ga verder met het volgende domein in de werkbundel. <p>PPT met de antwoorden op het algemene deel.</p>	
---	--	--

PowerPointpresentatie lesmethode 1, Vlaamse versie

Dia 1

Dia 2

BEGRIPPENSPEL

- Zoek de juiste begrippen bij elkaar.
- Jullie begrippengroep compleet? Ga bij elkaar zitten en steek je hand op.
- De winnaars hebben een voordeel bij de lesopdracht.

Dia 3

LESOPDRACHT

- Maak de opdrachten in het domein cultureel, sociaal, economisch of politiek
- Winnaars begrippenspel: keuze in domein
- **Begin** met het algemene deel, dat is voor **iedereen!**
- 20 minuten de tijd om aan de opdrachten te werken. **Zorg dat de deelvraag beantwoord wordt!**
- Klaar binnen de tijd? 1 groepslid komt een antwoordveld halen.
- Klaar met nakijken? Ga verder met het volgende domein in de werkbundel.

Dia 4

HOE ZAG HET BYZANTIJNSE RIJK ER UIT?

Deelvragen:

- *Sociaal – Politiek*: Hoe zag de politiek uit binnen het Byzantijnse rijk?
- *Sociaal – Cultureel*: Hoe zag de cultuur uit binnen het Byzantijnse rijk?
- *Sociaal – Economisch*: Hoe zag de economie uit binnen het Byzantijnse rijk?

Dia 5

ALGEMEEN DEEL - ANTWOORDEN

**Opdracht A1. In welk(e) tijdvak/vakken kunnen we het Byzantijnse rijk situeren?
Vul de lege vakken in en zet de juiste jaartallen erbij.**

The diagram shows a horizontal timeline with seven boxes representing historical periods: prehistorie, oude nabije oosten, klassieke oudheid, middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd, and eigen tijd. Below the 'klassieke oudheid' box, an arrow points to the year 330, with a star symbol below it. Below the 'middeleeuwen' box, an arrow points to the year 1453.

Dia 6

ALGEMEEN DEEL - ANTWOORDEN

6 ^e eeuw	ca. 800	ca. 1100	ca. 1400
Midden- en Noord- Spanje	Midden- en Noord- Spanje	Midden- en Noord- Spanje	Midden- en Noord- Spanje
Zuid- Spanje	Zuid- Spanje	Zuid- Spanje	Zuid- Spanje
Noord- en Midden- Italië	Noord- en Midden- Italië	Noord- en Midden- Italië	Noord- en Midden- Italië
Zuid- Italië	Zuid- Italië	Zuid- Italië	Zuid- Italië
Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina
Servië	Servië	Servië	Servië
Kroatië	Kroatië	Kroatië	Kroatië
Griekenland	Griekenland	Griekenland	Griekenland
West- Turkije	West- Turkije	West- Turkije	West- Turkije
Midden- Turkije	Midden- Turkije	Midden- Turkije	Midden- Turkije
Oost- Turkije	Oost- Turkije	Oost- Turkije	Oost- Turkije
Syrië	Syrië	Syrië	Syrië
Israël- Palestina	Israël- Palestina	Israël- Palestina	Israël- Palestina
Libanon	Libanon	Libanon	Libanon
Egypte	Egypte	Egypte	Egypte
Noord- Afrika (van Marokko tot Libië)	Noord- Afrika (van Marokko tot Libië)	Noord- Afrika (van Marokko tot Libië)	Noord- Afrika (van Marokko tot Libië)

Dia 7

*SOCIO – POLITIEK: HOE ZAG DE POLITIEK UIT
BINNEN HET BYZANTIJNSE RIJK?*

Dia 8

*SOCIO - CULTUREEL: HOE ZAG DE CULTUUR
BINNEN HET BYZANTIJNSE RIJK UIT?*

Dia 9

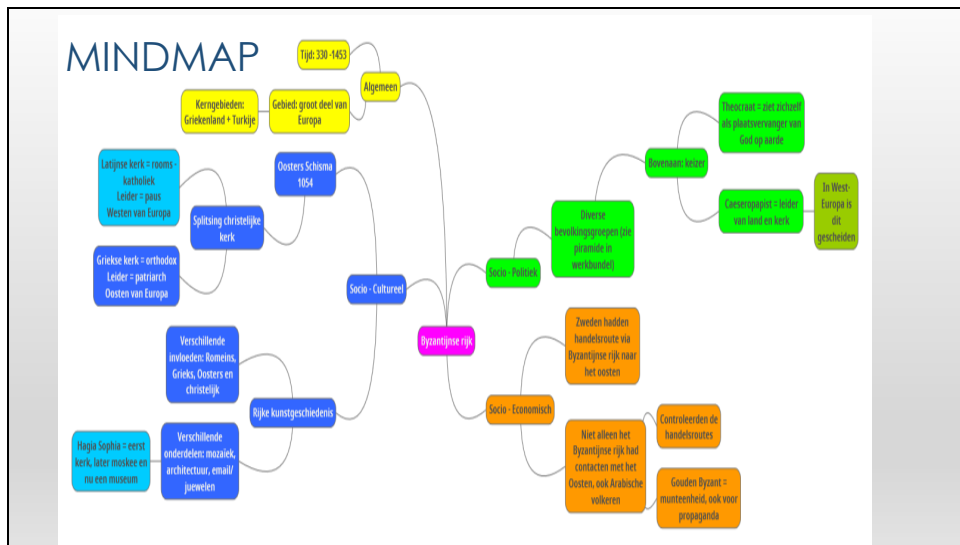
SOCIO – ECONOMISCH: HOE ZAG DE
ECONOMIE UIT BINNEN HET BYZANTIJNSE RIJK?

Dia 10

HOE ZAG HET BYZANTIJNSE RIJK UIT?

Dia 11

Dia 12

WOORDZOEKER

- Beantwoord de vragen onderaan de woordzoeker.
- De antwoorden staan in de woordzoeker zelf.
- De antwoorden staan horizontaal, verticaal en diagonaal.

Dia 13

WOORDZOEKER - OPLOSSING

S	G	T	Z	J	O	X	E	S	H	S	M	S	O	D	H
G	E	P	B	F	A	G	O	G	F	V	O	T	U	Z	B
I	P	O	U	L	L	R	I	M	J	L	T	Q	L	E	D
V	B	Q	I	O	A	L	R	B	I	O	Y	E	B	O	O
A	S	V	V	R	D	Q	B	D	M	L	P	Z	O	Q	H
L	S	V	T	T	Z	L	U	A	O	S	G	P	K	X	
T	V	V	E	H	E	S	N	U	N	B	Q	U	W	F	H
D	Y	I	C	O	A	E	M	I	J	F	C	V	S	G	T
E	P	V	J	D	N	M	T	L	Q	O	Z	S	J	E	A
O	P	J	M	O	M	N	O	G	R	H	E	V	H	J	J
R	F	U	I	X	A	E	U	Z	G	W	J	O	S	X	W
E	V	H	R	T	S	O	Z	Z	A	V	V	H	L	Z	T
D	A	Q	S	P	M	G	X	Q	T	I	X	X	X	U	Q
J	W	N	J	F	E	K	V	Y	E	S	E	U	F	V	A
N	O	H	C	Q	M	R	T	D	V	O	Y	K	U	Y	E
C	I	R	E	Y	P	A	P	Q	C	K	P	C	R	F	M

Lesmethode 1: hoekenwerk, Vlaamse versie**Naam:** _____**Klas:** _____**Groep:**

Groep 1

Groep 2

Groep 3

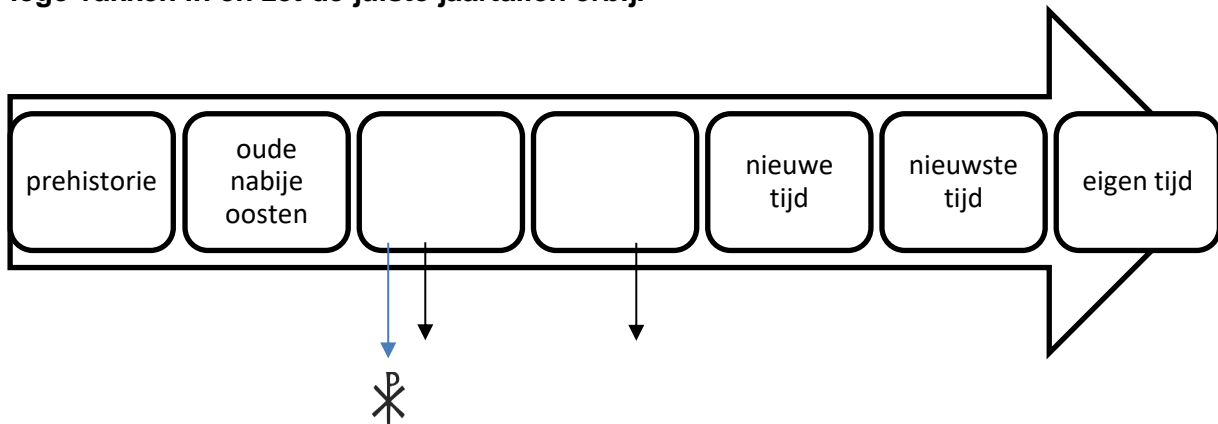
Groep 4

Onderzoeksvraag: Hoe zag het Byzantijnse rijk eruit?**Deelvragen:** Socio – Politiek: Hoe zag de politiek uit binnen het Byzantijnse rijk?
Socio – Cultureel: Hoe zag de cultuur uit binnen het Byzantijnse rijk?
Socio – Economisch: Hoe zag de economie uit binnen het Byzantijnse rijk?

1. Iedereen maakt als eerste het algemene deel.
2. Vervolgens begin je met een van de domeinen.
3. Ben je klaar? Een groepslid komt de verbetersleutel halen.
4. Zijn jullie klaar met nakijken? Ga door met het volgende domein.
5. Vergeet niet om ook de deelvraag op te lossen! Dit is de laatste vraag van elk domein.
6. Probeer ook al een antwoord te formuleren op de onderzoeksvraag.
7. Ben je klaar met alle domeinen en deelvragen? Vul de conclusie in en maak de actualiteitsvraag.

Algemeen deel (iedereen!)

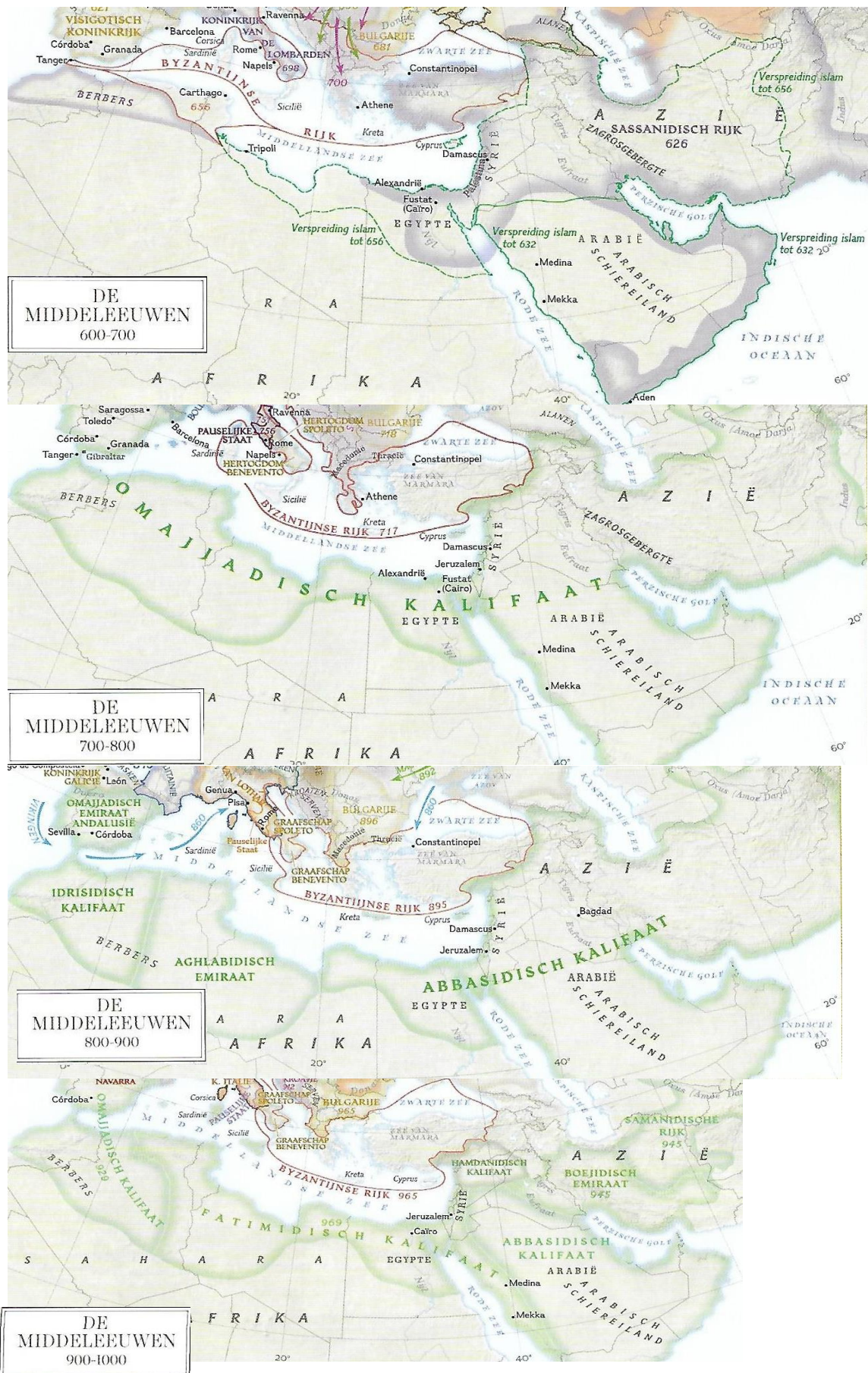
Opdracht A1. In welk(e) tijdvak/vakken kunnen we het Byzantijnse rijk situeren? Vul de lege vakken in en zet de juiste jaartallen erbij.

Opdracht A2. Markeer/omcirkel in de tabel de landen/gebieden die deel uitmaakten van het Byzantijnse rijk. Tip: gebruik de kaarten in de werkbundel of in je hand/werkboek.

6 ^e eeuw	ca. 800	ca. 1100	ca. 1400
Midden- en Noord-Spanje	Midden- en Noord-Spanje	Midden- en Noord-Spanje	Midden- en Noord-Spanje
Zuid-Spanje	Zuid-Spanje	Zuid-Spanje	Zuid-Spanje
Noord- en Midden-Italië	Noord- en Midden-Italië	Noord- en Midden-Italië	Noord- en Midden-Italië
Zuid- Italië	Zuid- Italië	Zuid- Italië	Zuid- Italië
Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina
Servië	Servië	Servië	Servië
Kroatië	Kroatië	Kroatië	Kroatië
Griekenland	Griekenland	Griekenland	Griekenland
West-Turkije	West-Turkije	West-Turkije	West-Turkije
Midden- Turkije	Midden- Turkije	Midden- Turkije	Midden- Turkije
Oost-Turkije	Oost-Turkije	Oost-Turkije	Oost-Turkije
Syrië	Syrië	Syrië	Syrië
Israël-Palestina	Israël-Palestina	Israël-Palestina	Israël-Palestina
Libanon	Libanon	Libanon	Libanon
Egypte	Egypte	Egypte	Egypte
Noord-Afrika (van Marokko tot Libië)	Noord-Afrika (van Marokko tot Libië)	Noord-Afrika (van Marokko tot Libië)	Noord-Afrika (van Marokko tot Libië)

Welk(e) land(en) kun je aanduiden als het kerngebied van het Byzantijnse rijk door de eeuwen heen?

Socio – Politiek**Opdracht SP1. Lees de tekst. Zet in de piramide de bevolkingsgroep op de juiste plek.**

“De Byzantijnse samenleving bestond uit verschillende groepen mensen. Zij noemden zich ‘Romanoi’, want zij geloofden dat ze de opvolgers van de Romeinen waren. Het gewone volk was een samenstelling van armen en rijken. Zelfs als je arm was, had je meer aanzien en rechten dan de vreemdelingen. Deze groep vreemdelingen is op te splitsen in permanente (vaste) en tijdelijke bewoners. Onder de vaste vreemdelingen worden de joden verstaan. Tijdelijke vreemdelingen waren vaak handelaren en kooplui op doorreis. De rijken onder het gewone volk hadden het goed, maar er was een groep die nog rijker was: de adel. Binnen de adel waren er twee soorten: ambtsadel en krijgsadel. De ambtsadel waren machtige en rijke families, die al eeuwen lang tot de adel behoorden. Onder de krijgsadel werden de gardeofficieren verstaan, die een stuk land kregen en op deze manier rijk werden. Later werden zij grootgrondbezitters en vanaf de 11^e eeuw werden ze ook steeds machtiger. De clerus stond nog boven de adel. Met clerus bedoelen we de geestelijken. Zelfs binnen de clerus werd een onderscheid gemaakt: de lage en hoge geestelijken (priesters, monniken, bisschoppen etc.). Bovenaan stond de patriarch, officieel de leider van de kerk. Er is altijd een baas boven baas. De patriarch was dan wel een machtig man, boven hem stond de keizer. De Byzantijnen noemden hun keizer basileus, wat alleenheerser betekende. Hij en zijn familie waren rijk, machtig en hadden veel aanzien. Zij werden ondersteund door een aparte groep ambtenaren: de eunuchen. Dit waren gecastreerde mannen. Ze werden gezien als zeer betrouwbaar, want ze konden geen kinderen meer krijgen. Daarom waren zij vaak in dienst van de keizerin en zorgden ze ook voor de keizerskinderen. Onder de bevolking hadden zij een laag aanzien, maar uiteindelijk stonden zij wel dichterbij de keizer.”

Naar: Zelfstudiepakket Byzantijnse rijk, Vinckx.

Gewone volk – de clerus – de adel – de vreemdelingen – de basileus – eunuchen

Opdracht SP2. De Byzantijnse keizer. Bestudeer op de volgende pagina de afbeelding en bijbehorende informatie over keizer Justinianus. Maak daarna de vragen.

Uit: Pionier 3, pp. 57 – 58

Keizer Justinianus en zijn gevolg.

Context van de afbeelding

- De mozaïek bevindt zich in een kerk in Ravenna, een stad in Italië die ooit opnieuw door de Byzantijnse keizer is veroverd.
- De opdrachtgever van de mozaïek is een Byzantijnse keizer. Algemeen wordt aangenomen dat het keizer Justinianus is. Maar sommige historici twijfelen eraan of hij het wel écht is! Justinianus leefde in de 6de eeuw.
- Aan de wand tegenover de mozaïek hangt een gelijkaardige mozaïek van de keizerin met haar gevolg.

Gebruikelijke symbolen in afbeeldingen uit de middeleeuwen

- Mensen die als goddelijk of als heilig (verbonden met de hemel) werden beschouwd, werden met een gouden krans rond hun hoofd afgebeeld. Zo'n gouden krans noemen we een aureool.
- Een kruisbeeld is een christelijk symbool en verwijst naar de kruisdood van Christus.
- De eerste twee letters van de naam Christus in het Grieks zijn X en P.
- In het christelijke ritueel van de eucharistie wordt het lichaam van Christus gesymboliseerd door een mandje brood en het bloed van Christus door een kelk wijn.
- Een wierookvat symboliseert in de christelijke liturgie het geloof in een eeuwig leven na de dood.
- Priesters hadden een tonsuur: hun kruin werd kaal geschoren als teken van geloof.
- In het wapenschild van de Byzantijnse keizers stond een groene adelaar in een rode krans.

2A. Bij de afbeelding staan een aantal kaders. Vul in deze kaders de namen van attributen of voorwerpen in.

2B. De belangrijkste persoon op deze afbeelding is de keizer. Aan welke elementen kun je de keizer herkennen?

Plaats:	
Kleurgebruik:	
Op en rond zijn hoofd:	
Kleding:	
Sieraden:	

Opdracht SP3. Lees de tekst en maak de vraag.

“De Byzantijnse keizer was een vorst die zich zag als plaatsvervanger van God op aarde beschouwde. Een dergelijke vorst noemen we een theocraat. In een theocratie is er geen godsdienstvrijheid. De religie van de vorst bepaalt de religie van de onderdanen. De Byzantijnse keizer was bovendien een caesaropapist, omdat hij zowel de leiding van de staat als die van de religie had.”

Uit: Pionier 3, blz. 59.

3A. Leg in eigen woorden de begrippen *theocraat* en *caesaropapist* uit.

Theocraat: _____
 _____
 _____

Caesaropapist: _____
 _____
 _____

3B. In West-Europa hadden de Franken de macht. Was de koning/keizer daar ook een caesaropapist? Leg uit waarom wel/niet.

3C. Is bij ons de macht van politiek en geloof gescheiden of net als in het Byzantijnse rijk verenigd in één persoon? Leg uit:

Opdracht SP4. Antwoord op de deelvraag: Hoe zag de politiek uit binnen het Byzantijnse rijk?

Socio – Cultureel

Opdracht SC1. Zoek de geloofsbelijdenis op van de rooms-katholieke en orthodoxe kerk. Wat zijn de verschillen en wat hebben ze met elkaar gemeen? Scan de QR-code voor meer informatie:

	Rooms-katholiek	Orthodox
Vershil		
Gelijk		

Opdracht SC2. Scan de QR-code en lees het artikel over het Oosters Schisma. Maak de bijbehorende vragen.

2A. Welke andere naam/namen kun je geven voor het Oosters Schisma?

2B. Noteer de verschillen tussen de rooms - katholieke en de orthodoxe kerk.

	Rooms-katholiek	Orthodox
Taal		
Leider		
Andere naam		
Centrum		
Waar in Europa		

Opdracht SC3. Lees onderstaande tekst en maak de vragen.

“Byzantijnse kunst is een smeltkroes van diverse invloeden. De erfenis van het Romeinse rijk is nog zichtbaar, maar ook de Griekse achtergrond is men niet vergeten. Ondanks de vele aanvallen van de Perzen, zijn er ook steeds meer Oosterse elementen te vinden in de kunst. Het christendom heeft zeer zeker zijn sporen nagelaten. Byzantijnse kunst kent verschillende onderdelen, waar de samensmelting van deze invloeden zichtbaar zijn. Van de keizers en keizerinnen zijn prachtige mozaïekwerken gemaakt, schilderijen bestaande uit beschilderde stukjes glas en steentjes. Vele kunstwerken van email en bezet met juwelen zijn te bewonderen in de kerken. Email is een laagje glazuur of glas over meestal een metalen voorwerp. De kerk heeft zich wellicht nog het meest, na de keizer, verrijkt met Byzantijnse kunst. Tot op de dag van vandaag kunnen wij kunstwerken uit dit prachtige rijk bewonderen in heel Europa. Niet alles is meer van origine Byzantijns, maar de invloed die zij hebben gehad op generaties aan kunstenaars daarna is groot te noemen. Met name in Oost-Europa en Rusland wordt nog veelal kunst in Byzantijnse stijl gemaakt. Het is een erfenis die helaas ook grotendeels ten onder is gegaan, na de invallen van de Ottomanen en rovers van de kruistocht. Zelfs de Aya Sophia is verheven tot een kunstwerk. Deze kerk is een voorbeeld van architectuur als kunst. Gelukkig hebben de Ottomanen de schoonheid van dit stukje kunst ingezien en haar laten staan.”

Naar: Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw- 1453).

3A. Markeer in de tekst de verschillende culturen die invloed hebben gehad op de Byzantijnse kunst. Noteer deze:

- _____
- _____
- _____
- _____

3B. Kun je nu verklaren wat we bedoelen met ‘Byzantijnse kunst is een smeltkroes van diverse invloeden’, als je weet dat ‘smeltkroes’ een mengeling van diverse invloeden betekent?

3C. Verbind de definities met het juiste begrip.

Kunstvorm waarbij gebruikt wordt gemaakt van gekleurde steentjes/stukjes.

Architectuur

Kunstvorm waarbij gebruikt wordt gemaakt van een laagje over metaal en versierd met juwelen.

Mozaïekkunst

Kunstvorm waarbij gebruikt wordt gemaakt bouwstijlen.

Email/juweelkunst

Opdracht SC4. Beschrijf de volgende afbeelding in een observatieschema. Omcirkel het juiste antwoord, soms is meer dan één antwoord nodig. Lees ook de begeleidende tekst.

Hagia Sophia

De Hagia Sophia of Aya Sophia wordt gebouwd in 537 in opdracht van keizer Justinianus. Het was de grootste kathedraal tijdens het Byzantijnse rijk. Vernieuwend was de grote koepel. De Romeinen bouwden ook koepels, maar deze bleven open (bijvoorbeeld bij het Pantheon). Bijzonder was nu dat de koepel dicht was, dat was nog nooit eerder gelukt. Na de verovering van de Ottomanen in 1453, werd besloten dat de kerk mocht blijven staan. Er werden vier minaretten bijgebouwd en de kerk werd nu een moskee. In 1923 werd besloten dat de kerk/moskee een museum zou worden.

Naar: Byzantium: het verrassende leven van een middeleeuws rijk.

Soort voorwerp: gebruiksvoorwerp, schildering, beeld, gebouw, sieraad, reconstructie, anders: _____

Gebruikt materiaal: steen, hout, metaal, verf, doek, klei, leem, marmer, anders: _____

Toestand waarin het verkeert: heel slecht / slecht / redelijk / goed / heel goed

---

Waarvoor heeft het voorwerp gediend?

Wat valt je op aan het voorwerp? Geef minstens twee zaken aan die opvallen:

Opdracht SC5. Antwoord op de deelvraag: Hoe zag de cultuur uit binnen het Byzantijnse rijk?

Socio – Economisch

Opdracht SE1. Bestudeer de kaart en lees de tekst. Maak de bijbehorende vragen.

Het Byzantijnse rijk had door de strategische ligging een belangrijke rol in de handel. Het controleerde de handelsroutes tussen het Oosten en Westen. De gouden byzant was zelfs een internationaal betaalmiddel. De opkomst en veroveringen van de islam, was een regelrechte bedreiging voor het rijk. Belangrijke provincies werden veroverd op het Byzantijnse rijk. In de Middellandse Zee werden de handelsrelaties met West- Europa verstoord. Met name de oost-westhandel was verdienstelijk. De Zweedse Vikingen waren pioniers van handelscontacten langs de grote rivieren. Via de Zwarte Zee bereiken ze het Byzantijnse rijk. Via de Kaspische Zee handelden ze richting het islamitische oosten. De Arabieren hadden havens in India en China. Hun munt wist de byzant te verdrijven. In de internationale economie was het Midden- Oosten de draaischijf voor de handel.

Uit: Pionier 3 hoofdstuk 5 en Historia 3 hoofdstuk 26.

1A. Welk rijk had de meest intensieve handelscontacten met Azië?

_____

1B. De Zweden hadden twee handelsroutes richting het oosten. Benoem deze handelsroutes.

Route 1: _____

Route 2: _____

Route ... is de belangrijkste route, want _____

_____

1C. Welke bewering over de volgende vraag is juist?

Vraag: Welke invloed hadden het Byzantijnse en het Arabische rijk op de draaischijf van de internationale handel?

Bewering 1: Byzantijnse rijk had geen invloed meer, dat was overgenomen door het Arabische rijk. Het Arabische rijk had zijn invloed verkregen door de economie.

Bewering 2: Zowel het Byzantijnse als het Arabische rijk beheersten het Midden-Oosten. Beiden hadden een belangrijke rol in de internationale handel.

Bewering 3: Het Arabische rijk had geen invloed meer, het was teruggedrongen door het Byzantijnse rijk. Het Byzantijnse rijk wist zijn invloed uit te breiden.

Bewering ... is juist.

Opdracht SE2. Bekijk de afbeelding. Beschrijf wat je ziet en waarvoor het voorwerp zou hebben gediend.

Opdracht SE3. Antwoord op de deelvraag: Hoe zag de economie uit binnen het Byzantijnse rijk?

Noteer hier het antwoord op de onderzoeksvraag: Hoe zag het Byzantijnse rijk er uit?

Conclusie

In het oosten was er het Byzantijnse rijk, maar gelijktijdig was er in het westen het Frankische rijk. Twee grote rijken naast elkaar en toch zo verschillend. Vergelijk het Frankische rijk met het Byzantijnse rijk. Vul het schema aan met kernwoorden.

	Frankische rijk	Byzantijnse rijk
Politiek		
Sociaal		
Cultureel		
Economie		

Uit: Pionier 3, p.56

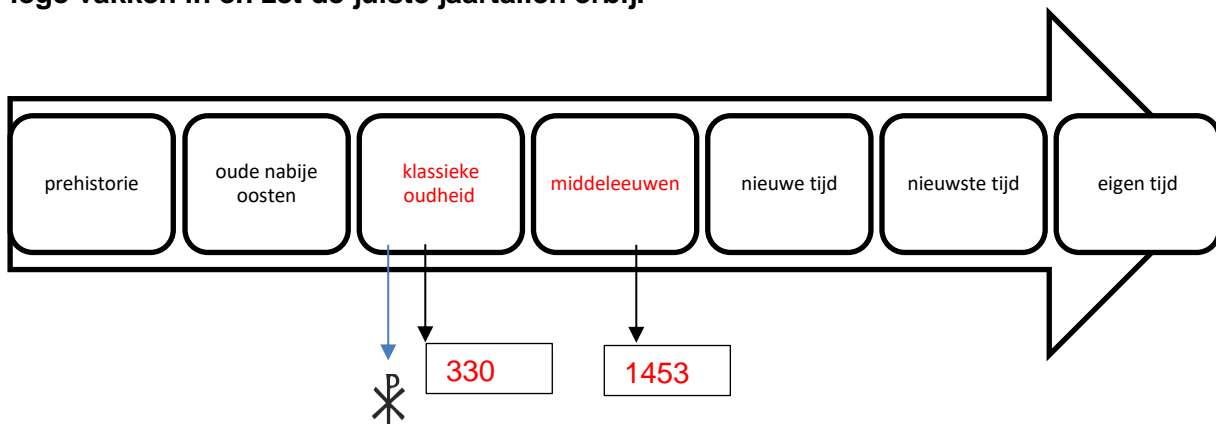

Lesmethode 1: hoekenwerk verbetersleutel, Vlaamse versie**Naam:** _____**Klas:** _____**Onderzoeksvraag:** Hoe zag het Byzantijnse rijk eruit?**Deelvragen:** Socio – Politiek: Hoe zag de politiek uit binnen het Byzantijnse rijk?
Socio – Cultureel: Hoe zag de cultuur uit binnen het Byzantijnse rijk?
Socio – Economisch: Hoe zag de economie uit binnen het Byzantijnse rijk?

1. Iedereen maakt als eerste het algemene deel.
2. Vervolgens begin je met een van de domeinen.
3. Ben je klaar? Een groepslid komt de verbetersleutel halen.
4. Zijn jullie klaar met nakijken? Ga door met het volgende domein.
5. Vergeet niet om ook de deelvraag op te lossen! Dit is de laatste vraag van elk domein.
6. Probeer ook al een antwoord te formuleren op de onderzoeksvraag.
7. Ben je klaar met alle domeinen en deelvragen? Vul de conclusie in en maak de actualiteitsvraag.

Algemeen deel (iedereen!)

Opdracht A1. In welk(e) tijdvak/vakken kunnen we het Byzantijnse rijk situeren? Vul de lege vakken in en zet de juiste jaartallen erbij.

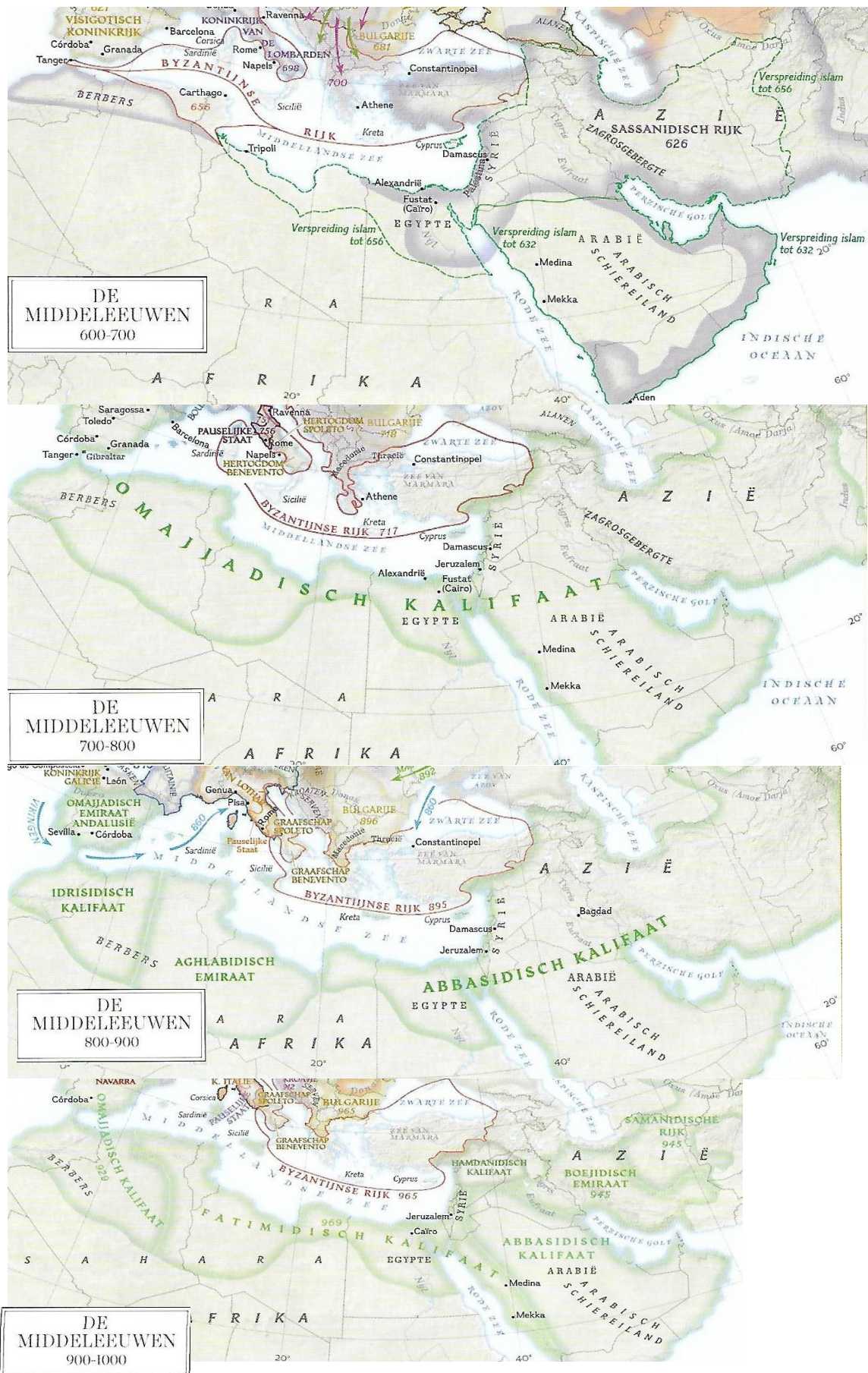

Opdracht A2. Markeer/omcirkel in de tabel de landen/gebieden die deel uitmaakten van het Byzantijnse rijk. Tip: gebruik de kaarten in de werkbundel of in je hand/werkboek.

6 ^e eeuw	ca. 800	ca. 1100	ca. 1400
Midden- en Noord-Spanje	Midden- en Noord-Spanje	Midden- en Noord-Spanje	Midden- en Noord-Spanje
Zuid-Spanje	Zuid-Spanje	Zuid-Spanje	Zuid-Spanje
Noord- en Midden-Italië	Noord- en Midden-Italië	Noord- en Midden-Italië	Noord- en Midden-Italië
Zuid- Italië	Zuid- Italië	Zuid- Italië	Zuid- Italië
Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina
Servië	Servië	Servië	Servië
Kroatië	Kroatië	Kroatië	Kroatië
Griekenland	Griekenland	Griekenland	Griekenland
West-Turkije	West-Turkije	West-Turkije	West-Turkije
Midden- Turkije	Midden- Turkije	Midden- Turkije	Midden- Turkije
Oost-Turkije	Oost-Turkije	Oost-Turkije	Oost-Turkije
Syrië	Syrië	Syrië	Syrië
Israël-Palestina	Israël-Palestina	Israël-Palestina	Israël-Palestina
Libanon	Libanon	Libanon	Libanon
Egypte	Egypte	Egypte	Egypte
Noord-Afrika (van Marokko tot Libië)	Noord-Afrika (van Marokko tot Libië)	Noord-Afrika (van Marokko tot Libië)	Noord-Afrika (van Marokko tot Libië)

Welk(e) land(en) kun je aanduiden als het kerngebied van het Byzantijnse rijk door de eeuwen heen?

Turkije en Griekenland.

Socio – Politiek

Opdracht SP1. Lees de tekst. Zet in de piramide de bevolkingsgroep op de juiste plek.

“De Byzantijnse samenleving bestond uit verschillende groepen mensen. Zij noemden zich ‘Romanoi’, want zij geloofden dat ze de opvolgers van de Romeinen waren. Het gewone volk was een samenstelling van armen en rijken. Zelfs als je arm was, had je meer aanzien en rechten dan de vreemdelingen. Deze groep vreemdelingen is op te splitsen in permanente (vaste) en tijdelijke bewoners. Onder de vaste vreemdelingen worden de joden verstaan. Tijdelijke vreemdelingen waren vaak handelaren en kooplui op doorreis. De rijken onder het gewone volk hadden het goed, maar er was een groep die nog rijker was: de adel. Binnen de adel waren er twee soorten: ambtsadel en krijgsadel. De ambtsadel waren machtige en rijke families, die al eeuwenlang tot de adel behoorden. Onder de krijgsadel werden de gardeofficieren verstaan, die een stuk land kregen en op deze manier rijk werden. Later werden zij grootgrondbezitters en vanaf de 11^e eeuw werden ze ook steeds machtiger. De clerus stond nog boven de adel. Met clerus bedoelen we de geestelijken. Zelfs binnen de clerus werd een onderscheid gemaakt: de lage en hoge geestelijken (priesters, monniken, bisschoppen etc.). Bovenaan stond de patriarch, officieel de leider van de kerk. Er is altijd een baas boven baas. De patriarch was dan wel een machtig man, boven hem stond de keizer. De Byzantijnen noemden hun keizer basileus, wat alleenheerser betekende. Hij en zijn familie waren rijk, machtig en hadden veel aanzien. Zij werden ondersteund door een aparte groep ambtenaren: de eunuchen. Dit waren gecastreerde mannen. Ze werden gezien als zeer betrouwbaar, want ze konden geen kinderen meer krijgen. Daarom waren zij vaak in dienst van de keizerin en zorgden ze ook voor de keizerskinderen. Onder de bevolking hadden zij een laag aanzien, maar uiteindelijk stonden zij wel dichterbij de keizer.”

Naar: Zelfstudiepakket Byzantijnse rijk, Vinckx.

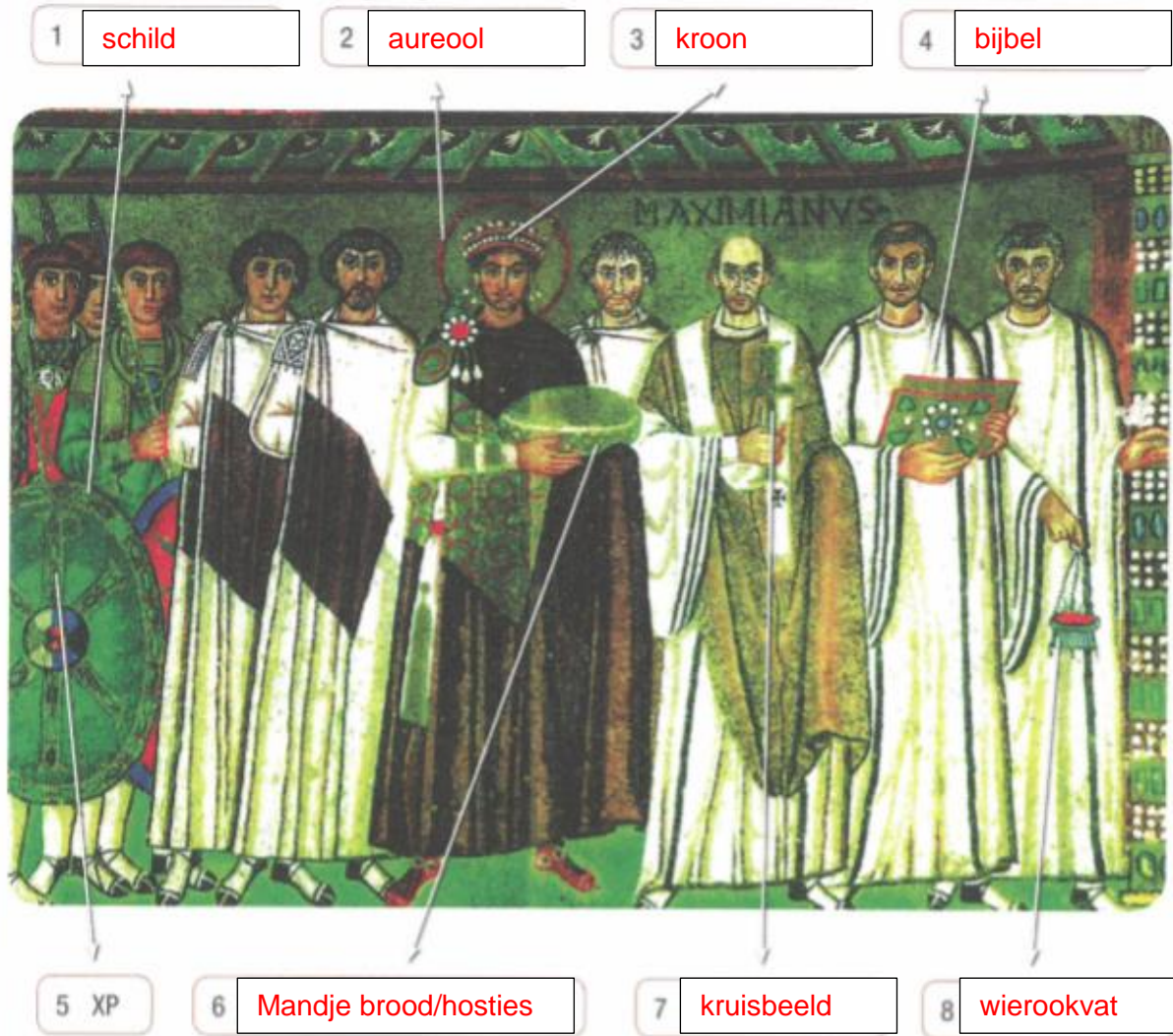

Gewone volk – de clerus – de adel – de vreemdelingen – de basileus – eunuchen

Opdracht SP2. De Byzantijnse keizer. Bestudeer op de volgende pagina de afbeelding en bijbehorende informatie over keizer Justinianus. Maak daarna de vragen.

Uit: Pionier 3, pp. 57 – 58

Keizer Justinianus en zijn gevolg.

Context van de afbeelding

- De mozaïek bevindt zich in een kerk in Ravenna, een stad in Italië die ooit opnieuw door de Byzantijnse keizer is veroverd.
- De opdrachtgever van de mozaïek is een Byzantijnse keizer. Algemeen wordt aangenomen dat het keizer Justinianus is. Maar sommige historici twijfelen eraan of hij het wel écht is! Justinianus leefde in de 6de eeuw.
- Aan de wand tegenover de mozaïek hangt een gelijkaardige mozaïek van de keizerin met haar gevolg.

Gebruikelijke symbolen in afbeeldingen uit de middeleeuwen

- Mensen die als goddelijk of als heilig (verbonden met de hemel) werden beschouwd, werden met een gouden krans rond hun hoofd afgebeeld. Zo'n gouden krans noemen we een aureool.
- Een kruisbeeld is een christelijk symbool en verwijst naar de kruisdood van Christus.
- De eerste twee letters van de naam Christus in het Grieks zijn X en P.
- In het christelijke ritueel van de eucharistie wordt het lichaam van Christus gesymboliseerd door een mandje brood en het bloed van Christus door een kelk wijn.
- Een wierookvat symboliseert in de christelijke liturgie het geloof in een eeuwig leven na de dood.
- Priesters hadden een tonsuur: hun kruin werd kaal geschoren als teken van geloof.
- In het wapenschild van de Byzantijnse keizers stond een groene adelaar in een rode krans.

2A. Bij de afbeelding staan een aantal kaders. Vul in deze kaders de namen van attributen of voorwerpen in.

2B. De belangrijkste persoon op deze afbeelding is de keizer. Aan welke elementen kun je de keizer herkennen?

Plaats:	De keizer staat in het midden en vooraan.
Kleurgebruik:	De keizer draagt opvallende kleuren, rode sandalen, donkere kleding, een kleurige schouderdoek met een adelaar in een krans, gekleurde gesp.
Op en rond zijn hoofd:	Een kroon op zijn hoofd en een aureool eromheen als enige.
Kleding:	Een opvallende mantel die met de witte gewaden een contrast vormt.
Sieraden:	De keizer draagt als enige een kroon met edelstenen, oorbellen en een gesp.

Opdracht SP3. Lees de tekst en maak de vraag.

“De Byzantijnse keizer was een vorst die zich zag als plaatsvervanger van God op aarde beschouwde. Een dergelijke vorst noemen we een theocraat. In een theocratie is er geen godsdienstvrijheid. De religie van de vorst bepaalt de religie van de onderdanen. De Byzantijnse keizer was bovendien een caesaropapist, omdat hij zowel de leiding van de staat als die van de religie had.”

Uit: Pionier 3, blz. 59.

3A. Leg in eigen woorden de begrippen *theocraat* en *caesaropapist* uit.

Theocraat: **vorst (koning/keizer) die zich als de plaatsvervanger van God op aarde ziet.**

Caesaropapist: **iemand die zowel de leider van een land is en leider van de kerk.**

3B. In West-Europa hadden de Franken de macht. Was de koning/keizer daar ook een caesaropapist? Leg uit waarom wel/niet.

Nee, want de koning/keizer was niet de baas over de kerk. De paus stond aan het hoofd van de kerk en de koning/keizer stond bestuurlijk aan het hoofd van het Frankische rijk.

3C. Is bij ons de macht van politiek en geloof gescheiden of net als in het Byzantijnse rijk verenigd in één persoon? Leg uit:

Wij kennen de scheiding der machten. Er zijn aparte leiders voor de politiek en het geloof.

Opdracht SP4. Antwoord op de deelvraag: Hoe zag de politiek uit binnen het Byzantijnse rijk?

Eigen inbreng leerlingen.

Socio – Cultureel

Opdracht SC1. Zoek de geloofsbelijdenis op van de rooms-katholieke en orthodoxe kerk. Wat zijn de verschillen en wat hebben ze met elkaar gemeen? Scan de QR-code voor meer informatie:

	Rooms-katholiek	Orthodox
Verschil	Kort Jezus geboren uit de Maagd Maria God = God	Lang Jezus geboren uit de Vader God = vader Moeilijker taalgebruik
Gelijk	Het geloof in één almachtige vader. Het geloof in Jezus als zoon van God. Het geloof in de H. Geest.	

Opdracht SC2. Scan de QR-code en lees het artikel over het Oosters Schisma. Maak de bijbehorende vragen.

2A. Welke andere naam/namen kun je geven voor het Oosters Schisma?
Grieks Schisma of Groot Schisma.

2B. Noteer de verschillen tussen de rooms - katholieke en de orthodoxe kerk.

	Rooms-katholiek	Orthodox
Taal	Latijn	Grieks
Leider	Paus	Patriarch/keizer
Andere naam	Latijnse kerk	Griekse kerk
Centrum	Rome	Constantinopel
Waar in Europa	Westen	Oosten

Opdracht SC3. Lees onderstaande tekst en maak de vragen.

“Byzantijnse kunst is een smeltkroes van diverse invloeden. De erfenis van het Romeinse rijk is nog zichtbaar, maar ook de Griekse achtergrond is men niet vergeten. Ondanks de vele aanvallen van de Perzen, zijn er ook steeds meer Oosterse elementen te vinden in de kunst. Het christendom heeft zeer zeker zijn sporen nagelaten. Byzantijnse kunst kent verschillende onderdelen, waar de samensmelting van deze invloeden zichtbaar zijn. Van de keizers en keizerinnen zijn prachtige mozaïekwerken gemaakt, schilderijen bestaande uit beschilderde stukjes glas en steentjes. Vele kunstwerken van email en bezet met juwelen zijn te bewonderen in de kerken. Email is een laagje glazuur of glas over meestal een metalen voorwerp. De kerk heeft zich wellicht nog het meest, na de keizer, verrijkt met Byzantijnse kunst. Tot op de dag van vandaag kunnen wij kunstwerken uit dit prachtige rijk bewonderen in heel Europa. Niet alles is meer van origine Byzantijns, maar de invloed die zij hebben gehad op generaties aan kunstenaars daarna is groot te noemen. Met name in Oost-Europa en Rusland wordt nog veelal kunst in Byzantijnse stijl gemaakt. Het is een erfenis die helaas ook grotendeels ten onder is gegaan, na de invallen van de Ottomanen en rovers van de kruistocht. Zelfs de Aya Sophia is verheven tot een kunstwerk. Deze kerk is een voorbeeld van architectuur als kunst. Gelukkig hebben de Ottomanen de schoonheid van dit stukje kunst ingezien en haar laten staan.”

Naar: Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw- 1453).

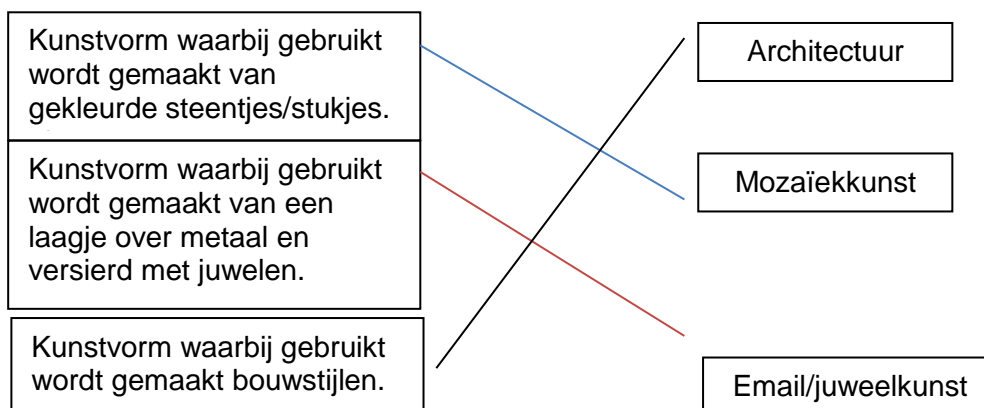
3A. Markeer in de tekst de verschillende culturen die invloed hebben gehad op de Byzantijnse kunst. Noteer deze:

- Romeins
- Grieks
- Oosters
- Christelijk

3B. Kun je nu verklaren wat we bedoelen met ‘Byzantijnse kunst is een smeltkroes van diverse invloeden’, als je weet dat ‘smeltkroes’ een mengeling van diverse invloeden betekent?

Byzantijnse kunst is een mengelmoes van verschillende stijlen en invloeden. De invloeden bestaan uit Romeinse, Griekse, Oosterse en Christelijke invloed. Deze komen samen in de Byzantijnse kunst.

3C. Verbind de definities met het juiste begrip.

Opdracht SC4. Beschrijf de volgende afbeelding in een observatieschema. Omcirkel het juiste antwoord, soms is meer dan één antwoord nodig. Lees ook de begeleidende tekst.

Hagia Sophia

De Hagia Sophia of Aya Sophia wordt gebouwd in 537 in opdracht van keizer Justinianus. Het was de grootste kathedraal tijdens het Byzantijnse rijk. Vernieuwend was de grote koepel. De Romeinen bouwden ook koepels, maar deze bleven open (bijvoorbeeld bij het Pantheon). Bijzonder was nu dat de koepel dicht was, dat was nog nooit eerder gelukt. Na de verovering van de Ottomanen in 1453, werd besloten dat de kerk mocht blijven staan. Er werden vier minaretten bijgebouwd en de kerk werd nu een moskee. In 1923 werd besloten dat de kerk/moskee een museum zou worden.

Naar: Byzantium: het verrassende leven van een middeleeuws rijk.

Soort voorwerp: gebruiksvoorwerp, schildering, beeld, **gebouw**, sieraad, reconstructie, anders: _____

Gebruikt materiaal: **steen**, hout, metaal, verf, doek, klei, leem, marmer, anders: _____

Toestand waarin het verkeert: heel slecht / slecht / redelijk / **goed** / heel goed

Waarvoor heeft het voorwerp gediend?

Tijdens het Byzantijnse rijk was het een kerk. Na de val van Constantinopel in 1453 werd het een moskee. Sinds 1923 doet het dienst als museum.

Wat valt je op aan het voorwerp? Geef minstens twee zaken aan die opvallen:

De minaretten zijn later bijgebouwd. De koepels zijn groter dan de Romeinen hebben gebouwd

Opdracht SC5. Antwoord op de deelvraag: Hoe zag de cultuur uit binnen het Byzantijnse rijk?

Eigen inbreng leerlingen.

Socio – Economisch

Opdracht SE1. Bestudeer de kaart en lees de tekst. Maak de bijbehorende vragen.

Het Byzantijnse rijk had door de strategische ligging een belangrijke rol in de handel. Het controleerde de handelsroutes tussen het Oosten en Westen. De gouden byzant was zelfs een internationaal betaalmiddel. De opkomst en veroveringen van de islam, was een regelrechte bedreiging voor het rijk. Belangrijke provincies werden veroverd op het Byzantijnse rijk. In de Middellandse Zee werden de handelsrelaties met West- Europa verstoord. Met name de oost-westhandel was verdienstelijk. De Zweedse Vikingen waren pioniers van handelscontacten langs de grote rivieren. Via de Zwarte Zee bereiken ze het Byzantijnse rijk. Via de Kaspische Zee handelden ze richting het islamitische oosten. De Arabieren hadden havens in India en China. Hun munt wist de byzant te verdrijven. In de internationale economie was het Midden- Oosten de draaischijf voor de handel.

Uit: Pionier 3 hoofdstuk 5 en Historia 3 hoofdstuk 26.

1A. Welk rijk had de meest intensieve handelscontacten met Azië?

Arabisch rijk, islamitische volkeren.

1B. De Zweden hadden twee handelsroutes richting het oosten. Benoem deze handelsroutes.

Route 1: Via de Zwarte Zee richting Byzantium. (Andere naam voor Byzantijnse rijk.)

Route 2: Via de Kaspische zee richting het islamitische oosten.

Route 2 is de belangrijkste route, want zo kwamen ze rechtstreeks terecht in het Arabisch rijk en konden ze oosterse producten aankopen.

1C. Welke bewering over de volgende vraag is juist?

Vraag: Welke invloed hadden het Byzantijnse en het Arabische rijk op de draaischijf van de internationale handel?

Bewering 1: Byzantijnse rijk had geen invloed meer, dat was overgenomen door het Arabische rijk. Het Arabische rijk had zijn invloed verkregen door de economie.

Bewering 2: Zowel het Byzantijnse als het Arabische rijk beheersten het Midden-Oosten. Beiden hadden een belangrijke rol in de internationale handel.

Bewering 3: Het Arabische rijk had geen invloed meer, het was teruggedrongen door het Byzantijnse rijk. Het Byzantijnse rijk wist zijn invloed uit te breiden.

Bewering **2** is juist.

Opdracht SE2. Bekijk de afbeelding. Beschrijf wat je ziet en waarvoor het voorwerp zou hebben gediend.

Gouden Byzant. Betaalmiddel van het Byzantijnse rijk, maar ook internationaal. Propaganda middel: afbeelding van keizer en Christus.

Opdracht SE3. Antwoord op de deelvraag: Hoe zag de economie uit binnen het Byzantijnse rijk?

Eigen inbreng leerlingen.

Noteer hier het antwoord op de onderzoeksvraag: Hoe zag het Byzantijnse rijk er uit?

Eigen inbreng leerlingen.

Conclusie

In het oosten was er het Byzantijnse rijk, maar gelijktijdig was er in het westen het Frankische rijk. Twee grote rijken naast elkaar en toch zo verschillend. Vergelijk het Frankische rijk met het Byzantijnse rijk. Vul het schema aan met kernwoorden.

	Frankische rijk	Byzantijnse rijk
Politiek	Erfelijk koningschap	Alleenheerschappij Erfelijk keizerschap Hulp van juristen en ambtenaren
Sociaal	Vrije en onvrije mannen, standenmaatschappij.	Mogelijk om hogerop te klimmen in de sociale piramide.
Cultureel	Meergodendom, later het vroege christendom.	Christendom, orthodox.
Economie	Landbouwsamenleving	Leidend in de handel rondom Middellandse Zeegebied en het Midden-Oosten

Uit: Pionier 3, p.56

Mindmap

Lesmethode 2: causaal netwerk

Deze lesmethode bevat het volgende materiaal:

- Een docentenbundel. In deze bundel staat extra achtergrondinformatie voor docenten over deze lesmethode, bijlage VIII.
- Een lesvoorbereiding. Dit kunnen docenten gebruiken als leidraad voor de lessen. De Nederlandse versie staat in bijlage XVI.
- PowerPointpresentatie introductie les. Een presentatie met onder andere uitleg over de theorie en het causaal netwerk. De Nederlandse versie staat in bijlage XVII.
- Informatiebundels. Elk groepje krijgt een informatiebundel over hun gekozen thema. Met deze informatie gaan de leerlingen aan de slag, tijdens het maken van het causaal netwerk. Er zijn vijf informatiebundels, waarvan vier zijn opgenomen in bijlage XVIII.
- Opdracht causaal netwerk. In dit document staat de opdracht over het causaal netwerk en het peer-assessment nogmaals uitgelegd. Het peer-assessmentformulier is tevens in dit document te vinden.
- Woordzoeker en de oplossing. Dit kan eventueel als instap tijdens de les gebruikt worden. Op deze manier wordt de voorkennis getest. Zie bijlage XIV en XV.
- Beoordelingsformulier causaal netwerk. Om het causaal netwerk te kunnen beoordelen, is er een matrix opgesteld. Op dit formulier kan de score die de leerlingen voor het causaal netwerk hebben gehaald, worden genoteerd. Zie bijlage XIX.
- Totaalscore-formulier. Op dit formulier kunnen de scores van het causaal netwerk en het peer-assessment worden genoteerd. Zo heeft de docent per leerling een duidelijk overzicht van de cijfers. Zie bijlage XX.

Van de lesvoorbereiding en de PowerPointpresentatie zijn twee versies gemaakt. In grote lijnen komt de lesstof overeen. Het gaat om een paar details, door het verschil tussen het Vlaamse en Nederlandse (geschiedkundig)onderwijs.

In deze paragraaf is ook een deel van het uitgewerkte lesmateriaal opgenomen.

In deze volgorde wordt het volgende lesmateriaal weergegeven:

- Lesvoorbereiding, Vlaamse versie.
- PowerPointpresentatie, Vlaamse versie.
- Informatiebundel.
- Opdracht causaal netwerk.

LESVOORBEREIDINGSFORMULIER

Causaal netwerk

Situering in het leerplan

Leerplannummer: GO ASO
2012/010
Geschiedenis Tweede Graad

Leerplandoelstelling(en) en leerinhoud(en):

Nr. 2 De leerlingen kunnen minstens 1 probleemstelling per bestudeerde leerinhoud van de westerse samenleving tussen 375 en 750 uitwerken. (ET 10)

Nr. 3 De leerlingen kunnen door de leraar aangereikte of zelf gevonden informatie over de westerse samenleving tussen 375 en 750 aan de hand van vragen of een afgebakende opdracht kritisch analyseren, hoofd- en bijzaken erin van elkaar onderscheiden en er de nodige gegevens uit halen om een probleemstelling te beantwoorden. (ET 15, 17, 18, 19)

Nr. 5 De leerlingen kunnen aan de hand van gerichte vragen, historische documenten over de westerse samenleving tussen 375 en 750 met elkaar vergelijken en hieruit een gefundeerd besluit trekken. (ET 21)

Nr. 7 De leerlingen kunnen minstens één kenmerk per maatschappelijk domein van de westerse samenleving tussen 375 en 750 uitleggen en beoordelen als vernieuwend of behoudend. (ET 4)

Nr. 8 De leerlingen kunnen mogelijke onderlinge verbanden en wisselwerkingen binnen en tussen de maatschappelijke domeinen van de westerse samenleving tussen 375 en 750 aantonen. (ET 6)

Nr. 9 De leerlingen kunnen minstens 1 aspect van de westerse samenleving tussen 375 en 750 historiseren en/of actualiseren: positie van de kerk. (ET 13)

Nr. 10 De leerlingen kunnen aantonen dat bepaalde aspecten van de Romeinse cultuur en samenleving voortleven in de vroegmiddeleeuwse samenleving. (ET 7)

Eindtermen

Nr. 4 De leerlingen omschrijven per ontwikkelingsfase van de westerse samenleving enkele fundamentele kenmerken uit verschillende maatschappelijke domeinen en beoordelen deze als vernieuwend of behoudend.

Nr. 6 De leerlingen formuleren per ontwikkelingsfase van de westerse samenleving een samenhangend beeld, met aandacht voor verbanden tussen en wisselwerkingen binnen maatschappelijke domeinen.

Nr. 7 De leerlingen duiden de maatschappelijke evoluties in de ontwikkelingsfasen van de westerse samenleving vanuit continuïteit-discontinuïteit, langzame verandering-breek, evolutie-revolutie.

Nr. 10 De leerlingen formuleren verklaringselementen voor éénzelfde fundamentele maatschappelijke probleemstelling voor elk van de ontwikkelingsfasen van het historisch referentiekader.

Nr. 13 De leerlingen lichten uit de bestudeerde samenlevingen enkele elementen toe die in latere samenlevingen of vandaag invloed uitoefenen.

Nr. 15 De leerlingen tekstuele, auditieve, visuele, audiovisuele en multimediale informatie ordenen op basis van de criteria historische bron of historiografisch materiaal, met vermelding van de referentie.

Nr. 17 De leerlingen aan de hand van vragen en op hun niveau geformuleerde opdrachten, de nodige gegevens voor het beantwoorden van een historische probleemstelling halen uit informatiemateriaal zoals tekeningen, schema's, tabellen, diagrammen, kaarten, cartoons, dagboekfragmenten, brieven, reisverslagen, memoires.

Nr. 18 De leerlingen in historische informatie hoofd- van bijzaken onderscheiden in een duidelijk op hun niveau omschreven probleem.

Nr. 19 De leerlingen aan de hand van vragen en op hun niveau omschreven opdrachten, informatie interpreteren en mogelijke betekenislagen achterhalen.

Nr. 21 De leerlingen aan de hand van vragen op hun niveau geformuleerde opdrachten, historische documenten met elkaar te vergelijken, uit die vergelijking de draagwijdte van die informatie te bepalen en een besluit te formuleren.

VOET

Stam:

Nr. 18 De leerlingen gedragen zich respectvol.

Nr. 19 De leerlingen dragen actief bij tot het realiseren van gemeenschappelijke doelen.

Nr. 25 De leerlingen stellen kwaliteitseisen aan hun eigen werk en aan dat van anderen.

Verwachte knelpunten (!) en differentiatie

1. Groepswork, ik verwacht een rommelige klas op het moment dat de groepen elkaar gaan vormen. De leraar maakt de groepen, ze mogen niet zelf kiezen bij wie ze in de groep komen.
2. De samenwerking in de groepjes. De leerlingen zullen allemaal de opdracht gezamenlijk moeten maken, gezien de omvang van de opdracht.

Differentiatie

Opdracht: er is variatie binnen in de opdracht. De leerlingen moeten zelf kritisch zijn over de informatie die ze vinden en ordenen.

Omvang: vanwege de omvang van de opdracht, wordt het Byzantijnse rijk in vier lessen gegeven.

Organisatorisch: De klas wordt opgedeeld in vijf groepen, die elk werken aan een van de vijf thema's.

Dit is een geschikte opdracht voor een sterke tot zeer sterke klas.

Analyse van de leerinhoud:

Feiten:

- Constantijn de Grote stichtte in 330 de stad Constantinopel in de Griekse kolonie Byzantios.
- Theodosius de Grote bepaalde dat bij zijn overlijden het Romeinse Rijk werd gesplitst in een westelijk en oostelijk deel. In 395 vond deze splitsing plaats, het Oost-Romeinse Rijk kreeg zijn eigen keizer.
- In 476 viel het West-Romeinse Rijk terwijl het Oost-Romeinse Rijk bleef bestaan. Het Oost-Romeinse Rijk staat ook bekend als Byzantium of Byzantijnse rijk.
- Onder Justinianus I in de 6^e eeuw werd Mare Nostrum II gestart. Het rijk wist zijn omvang enorm uit te breiden.
- In de 7^e en 8^e eeuw wist het Byzantijnse rijk de opmars van de Arabieren te stoppen.

- In dezelfde periode vond het iconoclasme plaats. Het iconoclasme is op te delen in twee periodes: 726/730 – 787 en 815 -843.
- De Byzantijnen spraken Grieks. Aan het hof werd lang nog Latijns gesproken, later gingen men hier ook over op het Grieks.
- Aan het hoofd van het Byzantijnse rijk stond de keizer. Er was geen sprake van erfopvolging, de keizer wees zijn opvolger aan.
- Het christendom was de meest voorkomende religie in het Byzantijnse rijk. Constantinopel was een van de vijf patriarchaten samen met Rome, Alexandrië, Jerusalem en Antiochië.
- Het christendom in het Oosten maakte een andere ontwikkeling door dan in het Westen. Dit heeft er onder andere toe geleid dat de christelijke kerk zich in 1054 heeft gesplitst. Deze gebeurtenis staat ook bekend als het Oosters of Grote Schisma.
- Het Byzantijnse rijk is beroemd om haar kunst, met name mozaïekkunst.
- Over de Byzantijnse economie is maar weinig bekend. Er werd betaald met gouden munten, nomisma of solidus genoemd. Buiten het Byzantijnse rijk werd deze munt de (gouden) byzant genoemd. Het Byzantijnse rijk was een van de eerste rijken waar belasting met muntgeld werd betaald.
- Tussen 1096 en 1204 was Constantinopel de doorgang voor de kruistochten. In 1204 wordt tijdens de Vierde kruistocht Constantinopel door de kruisvaarders geplunderd.
- Na 1204 valt het Byzantijnse rijk uiteen in kleinere delen. Na een beleg van 50 dagen door de Ottomanen, valt in 1453 het doek definitief voor Constantinopel en het Byzantijnse rijk.

Begrippen:

Erfopvolging: de regeling dat wanneer de vorst overlijdt of aftreedt, de oudste zoon of dochter de opvolger is.

Iconoclasme: beeldenstorm tegen verering van heiligen via afbeeldingen.

Mare Nostrum: letterlijk 'onze zee'. Het veroverde gebied rondom de Middellandse Zee door de Romeinen en Byzantijnen.

Patriarch: geestelijke leider

Patriarchaat: een gebied dat onder bescherming staat van de patriarch en hoort bij de kerk.

Schisma: scheuring binnen de christelijke kerk tussen orthodoxe christenen en de rooms-katholieke kerk.

Relaties:

In 330 stichtte de Romeinse keizer Constantijn de Grote de stad Constantinopel: stad van Constantijn. Deze stad lag in de Griekse kolonie Byzantios. Constantijn trok steeds vaker naar de stad die zijn naam droeg. In 395 werd Constantinopel de hoofdstad van het Oost-Romeinse Rijk.

De Romeinse keizer Theodosius de Grote had besloten, dat bij zijn dood het Romeinse Rijk gesplitst zou worden. Zijn zonen zouden dan keizers van het Westelijke en Oostelijke Romeinse Rijk worden. In de beginnende eeuwen van het rijk is de Romeinse invloed goed voelbaar. Terwijl in 476 het West-Romeinse Rijk ten ondergaat, komt het Oost-Romeinse Rijk juist ten bloei. Dit deel van het Romeinse Rijk is ook bekend onder de namen Byzantium of Byzantijnse rijk.

De laatste Romeinse keizer was Justinianus I. Hij droomde ervan de oude Romeinse glorie te herstellen. Daarom startte hij met veroveringen rondom de Mediterrane Zee, net zoals de Romeinen eerder hadden gedaan. Dit staat bekend als Mare Nostrum II. De expansie van het Byzantijnse grondgebied omvatte zuidelijk Europa, het noorden van Afrika en wat wij tegenwoordig de Balkan noemen.

Justinianus is een invloedrijke keizer geweest. Zijn Codex Justinianus bleef tot het einde van het Byzantijnse rijk van kracht. Hij legde de basis voor een rechtssysteem dat vandaag de dag nog in vele landen actief is: het Burgerlijk Wetboek. Daarnaast zorgde Justinianus ervoor dat de kerk ook meer invloed kreeg. Het christendom was de vooraanstaande religie binnen het Byzantijnse rijk.

Constantinopel was, samen met Rome, Jerusalem, Alexandrië en Antiochië, een van de patriarchaten van het christendom. Zij bewaakten de tradities en regels van het christendom. Door diverse invloeden heeft het christendom zich anders ontwikkeld in het Byzantijnse rijk, dan in het

Westen. Regelmatig kwam het tot botsingen tussen Rome en Constantinopel. Beide hadden een eigen visie op het christendom, waarbij de Byzantijnen zichzelf beschouwden als de enige echte oprechte volgelingen van de leer. Zodoende werden de Byzantijnen als orthodox beschouwd. Door de groeiende verschillen, kwam het uiteindelijk tot een scheiding van de christelijke kerk. Deze gebeurtenis staat bekend als het Oosters of Grote Schisma en vond plaats in 1054. Nadien is nog geprobeerd om de kerken terug te herenigen. Met de val van het Byzantijnse rijk in 1453 kwam hier een definitief einde aan. In de jaren 60' van de vorige eeuw kwam er zowel van de paus als van de patriarch een excuus voor de scheuring.

Religie en de diverse keizers hebben hun stempel gedrukt op de Byzantijnse kunst. Keizers richtten mecenenaten op om bepaalde kunstrichtingen te bevorderen of te beschermen. Het meest gekend zijn de mozaïeken, die nu nog op diverse plekken in Europa te bewonderen zijn. Daarnaast zijn ze ook invloedrijk geweest op het gebied van architectuur, met als bekendste voorbeeld de Hagia Sophia.

Over de Byzantijnse economie is weinig bekend. Net als de Romeinen, keken de Byzantijnen neer op het drijven van handel. Het Byzantijnse rijk was de eerste die belastingen instelden betaald met munten. De gouden munten werden nomisma of solidus genoemd. Een aantal eeuwen was dit de meest betrouwbare munt binnen Europa. Het had een hoge status en stond bekend om zijn consistente waarde. Buiten het Byzantijnse rijk werd de munt Byzant genoemd.

Door groeiende problemen met onder andere vijanden (de Ottomanen), was de Byzantijnse keizer genoodzaakt de paus om hulp te vragen. De kruistochten die werden ondernomen, trokken door het Byzantijnse rijk. Tijdens de Vierde kruistocht gaat het niet helemaal volgens plan. Constantinopel wordt in 1204 geplunderd en een verdeeld rijk. In 1453 valt na een beleg van 50 dagen, Constantinopel in de handen van de Ottomanen. Sultan Mehmet II besluit de stad te sparen en haar te gebruiken als de nieuwe hoofdstad van zijn imperium. Constantinopel wordt Istanboel, het Byzantijnse rijk wordt het Ottomaanse Rijk.

Structuren:

Continuïteit - discontinuïteit
Oorzaak- gevolg

Doelstellingen**Kennis (K):**

+ verwijzing naar nummer van leerplandoel en eventueel VOET

K1: De leerlingen leggen in eigen woorden één kenmerk per domein uit. (LP 7)

K2: De leerlingen verklaren onderlinge verbanden tussen de domeinen in eigen woorden. (LP 8)

Vaardigheden (V):

+ verwijzing naar nummer van leerplandoel en eventueel VOET

V1: De leerlingen kunnen het Byzantijnse rijk uitwerken in een mindmap. (LP 2)

V2: De leerlingen kunnen door middel van het leggen van causale verbanden, de probleemstelling oplossen. (LP 3)

V3: De leerlingen kunnen bronnen analyseren en besluiten formuleren. (LP 5)

V4: De leerlingen kunnen per domein een aspect actualiseren/historiseren. (LP 9)

V5: De leerlingen kunnen aantonen dat het Byzantijnse rijk een voortzetting is van het Romeinse rijk in de vroege middeleeuwen. (LP 10)

Attitudes (A):

+ verwijzing naar nummer van leerplandoel en eventueel VOET

A1: De leerlingen zijn bereid om met respect waarden en normen uit het heden, verleden en andere culturen vanuit de historische en actuele context te benaderen. (VOET stam 18.)

A2: De leerlingen zijn bereid om kritische zelfreflectie toe te passen op eigen werk, maar ook bij anderen. (VOET stam 25.)

A3: De leerlingen zijn bereid samen te werken om gemeenschappelijke doelen te halen. (VOET stam 19.)

Leermiddelen

Leerlingen: informatiebundel, flip-over, gekleurde kaartjes/post-its, opdracht causaal netwerk.
Leerkracht: PowerPointpresentatie, docentenbundel.

Geraadpleegde bronnen

Blockmans, W. en Hoppenbrouwers, P. (2016). *Eeuwen des ondersheids: een geschiedenis van middeleeuws Europa*. Amsterdam: Bert Bakker.

Deun van, P. (2010). *Byzantium. Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw – 1453*. Leuven: Davidsfonds.

Dolen van, H.L. (2009). *De Byzantijnse geschiedenis in een notendop*. Amsterdam: Bert Bakker.

Dolen van, H.L. (2015). *Passie, intriges en politiek. Spraakmakende keizerinnen in Byzantium*. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep

Herrin, J. (2001). *Women in purple. Rulers of Medieval Byzantium*. London: Weidenfeld & Nicolson.

Herrin, J. (2007). *Byzantium: het verrassende leven van een middeleeuws rijk*. Amsterdam: Bulaaq.

Herrin, J. (2013). *Women and empire in Byzantium. Unrivalled influence*. Princeton: Princeton University Press

Knack. (2016). *Knack Wereldgeschiedenis: Boek 2 200 v.C. – 1300*. Roeselare: Roularta Books BV

National Geographic (2017). *De wereld van de middeleeuwen*. Vianen: Habo DaCosta.

Speet, B. (2007). *De tijd van monniken en ridders: 500-1000*. Zwolle: Waanders Uitgevers

Afbeeldingen

Aardrijkskunde. (2018). *Kaart Azië contouren*. Geraadpleegd op 19-08-2018, via <http://www.aardrijkskunde.org/topo/>

Hayt, F. e.a. (2015). *Atlas van de algemene en Belgische geschiedenis: kaart 41*, p. 38. Wommelgem: VanIn.

Tenstickers. (2018). *Sticker wereldmap met grenzen*. Geraadpleegd op 19-08-2018, via <https://www.tenstickers.nl/stickers/sticker-wereldmap-met-grenzen-7163>

Introductie + uitleg causaal netwerk				
Doelstellingen	Tijd	Didactische principes Werkvormen <u>Materiaal</u>	Activiteit leraar Vragen, bijvragen leraar • Activiteit leerlingen	!
Motivatiefase				
A3	00:00 00:05 00:05 00:10	Belangstellings-principe Klassengesprek <u>Woordzoeker</u> <u>PPT dia: 2</u> Belangstellings-principe Klassengesprek <u>Woordzoeker</u> <u>PPT dia: 3</u>	Leerkracht deelt de woordzoekers uit. Woordzoeker: Beantwoord de vragen die onderaan de woordzoeker staan. De antwoorden staan in de woordzoeker zelf: horizontaal/verticaal/diagonaal. Per 2 werken mag. Ongeveer 5 minuten de tijd. • De leerlingen maken alleen of per twee de woordzoeker. De leerkracht loopt rond en helpt daar waar nodig. De leerkracht laat de juiste oplossingen zien. Wat hebben de antwoorden met elkaar gemeen? • Mogelijke antwoorden van leerlingen: Oost-Romeinse Rijk, de Romeinen, Byzantijnse rijk, de Ottomanen, ik weet het niet. Deze begrippen hebben te maken met het Byzantijnse rijk. De komende vier lessen gaan we dit rijk onderzoeken en bespreken.	
Uitvoeringsfase				
A1	00: 10	Aanschouwelijkheidsprincipe Doceren <u>PPT dia: 4 t/m 8</u>	Introductie Byzantijnse rijk. Leerlingen nemen een blad om eventueel aantekeningen te maken. Leerkracht situeert het Byzantijnse rijk in de ruimte. In welk werelddeel kunnen we het Byzantijnse rijk situeren? Noem mij eens het kernland dat voor een groot deel behoorde tot het Byzantijnse rijk? Leerkracht overloopt de dia's met kaarten om te situeren in ruimte.	

A1, A2, A3	00:25	Activerings- principe Klassikaal/ doceren <u>PPT dia: 9 t/m 18</u> <u>Informatie- bundels</u> <u>Causaal netwerkinstructie</u>	Leerkracht situeert het Byzantijnse rijk in de tijd. Welke tijdsperiodes beslaat het Byzantijnse rijk?
	00:25		Leerkracht overloopt de dia's met de geschiedenis van het Byzantijnse rijk, om te situeren in tijd. Het begrip Mare Nostrum is gekend van de Romeinen. Wie kan mij uitleggen wat we bedoelen met Mare Nostrum?
	00:45		De leerkracht legt de opdracht van het causaal netwerk uit en stelt de thema's voor. Indien geen PPT mogelijk, overlopen via opdrachtblad. De leerkracht maakt vijf á zes groepen. (Afhankelijk van aantal leerlingen). De leerlingen kiezen zelf een thema uit. Leerkracht overloopt beoordelingscriteria. Binnen jullie groep gaan jullie elkaar ook beoordelen met een peer- assessment. Je krijgt 30/40/50 (afhankelijk van aantal leerlingen per groep) punten die je per onderdeel over de hele groep moet verdelen.
Afrondingsfase			
	00:45	<u>Agenda</u>	Voor volgende les: informatie opzoeken.
	00:50	<u>PPT dia: 19</u>	Volgende les: werken in de klas aan het causaal netwerk onder begeleiding van de docent.

BORDSCHEMA

<p>Oplossing woordzoeker:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Constantinopel 2. Ottomanen 3. Purper 4. Orthodox 5. Mozaïek 6. Solidus <p>Peer-assessment: Groep van 6: 50 pts. Groep van 5: 40 pts. Groep van 4: 30 pts.</p> <p>Volgende les: Informatie opzoeken +meebrengen!</p>	<p style="text-align: center;"><u>Inleiding + uitleg</u></p> <p>Op dit deel wordt de PPT geprojecteerd indien aanwezig.</p> <p>Byzantijnse rijk deels in Europa en deels in Azië. <i>Griekenland, Italië, zuiden van Spanje, delen in Noord-Afrika, Egypte, delen van Israël, Libanon en Syrië. Later ook delen van de Balkan.</i></p> <p><u>330</u> = In de Griekse kolonie Byzantion van de Romeinen, sticht keizer Constantijn de stad Constantinopel. De stad is naar hem vernoemd.</p> <p><u>1453</u> = Na een beleg van 50 dagen dringen de Ottomanen Constantinopel binnen. Dit onder leiding van de sultan Mehmet II. De verovering door de Ottomanen betekent het einde van het Byzantijnse rijk. Een nieuw rijk wordt geboren: het Ottomaanse rijk.</p> <p><u>395</u> = Theodosius splitst het Romeinse rijk op na zijn dood. Oudste zoon krijgt West-Romeinse rijk, tweede zoon krijgt Oost-Romeinse rijk.</p> <p><u>527-565</u> = Keizer Justinianus I, laatste 'Romeinse' keizer.</p> <p><u>726 - 843</u> = Iconoclasme = beeldenstorm, 1 van de redenen voor het Oosters schisma.</p> <p><u>1054</u> = Oosters Schisma, scheuring van de kerk in Rooms-Katholiek en Orthodox.</p> <p><u>1096-1204</u> = kruistochten. 4^e kruistocht is fataal. Byzantijnse rijk wordt opgesplitst.</p>	<p>Stappenplan causaal netwerk</p> <p><u>Stap 1</u> Maak groepjes van max. 6 leerlingen. Kies een van de thema's uit. Elk thema heeft een onderzoeksvraag of verzin zelf een onderzoeksvraag. Dit staat in je infobundel. Geef aan je docent door welke vraag jullie hebben gekozen.</p> <p><u>Stap 2</u> Voor de volgende les zoek je informatie op over jullie thema. Deze informatie neem je mee naar de les, zodat je tijdens de les aan het causaal netwerk kunt werken. Onderzoek je thema en verdeel de oorzaken en gevolgen in de 4 domeinen: politiek, sociaal, cultureel en economisch. Je mag ook de informatie uit de infobundel nemen ter aanvulling van je eerder opgezochte materiaal.</p> <p><u>Stap 3</u> Verwerk de informatie in een oorzaak-gevolg structuur: het causaal netwerk. Soms kan een</p>
---	--	---

		<p>oorzaak/gevolg zich in meerdere domeinen bevinden. Zorg dat je deze legenda bovenaan je causaal netwerk plakt.</p> <p>Wanneer een oorzaak of gevolg zich in meerdere domeinen afspeelt, dan plak je meerdere kaartjes op elkaar. Wel op een manier, zodat je alle kleuren van de kaartjes kunt zien. Het kan voorkomen dat informatie juist niet in alle domeinen voorkomt. Dit domein benoem je wel in de legenda, maar daar hoeft je dan voor de rest niets mee te doen.</p> <p>Schrijf enkel de hoofdzaken op de kaartjes en zeker niet te veel! Als er te veel informatie op een kaartje staat, dan wordt deze onoverzichtelijk. Kijk of je de informatie dan niet kunt splitsen en verdelen over meerdere kaartjes.</p> <p><u>Stap 4</u></p> <p>Werk goed samen! Jullie gaan elkaar ook beoordelen voor jullie samenwerking. Deze beoordeling gaat via een peer-assessment. Zie de volgende bladzijde voor uitleg.</p>
--	--	--

Begeleidingsles(sen)				
Doelstellingen	Tijd	Didactische principes Werkvormen <u>Materiaal</u>	Activiteit leraar Vragen, bijvragen leraar • Activiteit leerlingen	!
Motivatiefase				
	00:00 00:10	Activerings-principe Instructie	De leerkracht verdeelt de domeinen over de kleuren. Laatste instructies: - Vergeet de namen van je groep en de klas te noteren. Dit kan op de voorkant van het causaal netwerk als er plaats is, anders op de achterkant. - Vergeet niet een legende te maken bovenaan het causaal netwerk.	
Uitvoeringsfase				
K1, K2, V1, V2, V3, V4, V5, A1, A2, A3	00: 10 00:40	Activerings-principe Groepswerk <u>Flip-overvellen</u> <u>Gekleurde kaartjes/post</u>	Jullie krijgen de hele les tijd om met je groep te werken aan het causaal netwerk. Gebruik daarvoor de informatiebundel die jullie hebben gekregen en de zelf gevonden informatie. Plak pas kaartjes op je flip-overvel als je 100% zeker bent. Als jullie vragen hebben, dan kunnen jullie die aan mij stellen. • De leerlingen werken in hun groep aan het causaal netwerk. De leerkracht loopt rond en helpt daar waar nodig. Het invullen van het peer-assessment gebeurt klassikaal. Het peer-assessment wordt pas afgenomen als het causaal netwerk wordt ingeleverd.	
Afrondingsfase				
A3	00:40 00:50	Motiverings-principe Klassengesprek	Afspraken maken over de werkverdeling. Tafels terug zetten.	

BORDSCHEMA

Legenda domeinen:

Politiek =

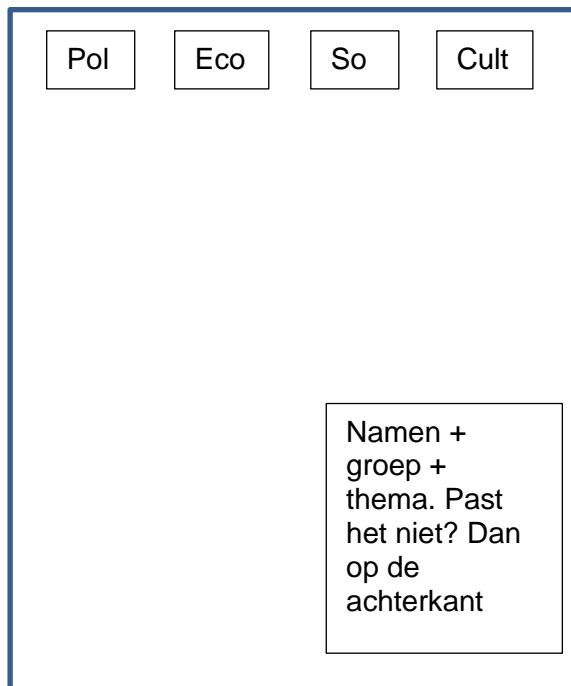
Economie =

Sociaal =

Cultureel =

Begeleidende les(sen)

Op dit deel wordt de PPT geprojecteerd indien aanwezig.

Peer-assessment:

Groep van 6: 50 pts.
 Groep van 5: 40 pts.
 Groep van 4: 30 pts.

Geen halve punten geven!
 Tel je scores goed na!

PowerPointpresentatie lesmethode 2, Vlaamse versie

Dia 1

Dia 2

WOORDZOEKER

- Beantwoord de vragen onderaan de woordzoeker.
- De antwoorden staan in de woordzoeker zelf.
- De antwoorden staan horizontaal, verticaal en diagonaal.
- Wat hebben de antwoorden met elkaar gemeen?

Dia 3

WOORDZOEKER - OPLOSSING

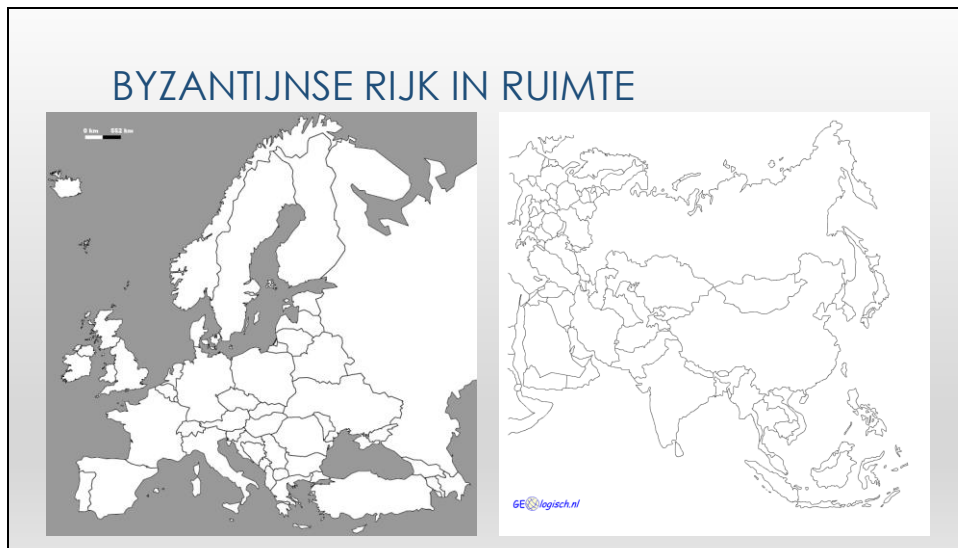
S	G	T	Z	J	O	X	E	S	H	S	M	S	O	D	H
G	E	P	B	F	A	G	O	G	F	V	O	T	U	Z	B
I	P	O	U	L	L	R	I	M	J	L	T	Q	L	E	D
V	B	Q	I	O	A	L	R	B	I	O	Y	E	B	O	O
A	S	V	V	R	D	Q	B	D	M	L	P	Z	O	Q	H
L	S	V	T	T	Z	L	U	A	O	S	G	P	K	X	
T	V	V	E	H	E	S	N	U	N	B	Q	U	W	F	H
D	Y	I	C	O	A	E	M	I	J	F	C	V	S	G	T
E	P	V	J	D	N	M	T	L	Q	O	Z	S	J	E	A
O	P	J	M	O	M	N	O	G	R	H	E	V	H	J	J
R	F	U	I	X	A	E	U	Z	G	W	J	O	S	X	W
E	V	H	R	T	S	O	Z	Z	A	V	V	H	L	Z	T
D	A	Q	S	P	M	G	X	Q	T	I	X	X	X	U	Q
J	W	N	J	F	E	K	V	Y	E	S	E	U	F	V	A
N	O	H	C	Q	M	R	T	D	V	O	Y	K	U	Y	E
C	I	R	E	Y	P	A	P	Q	C	K	P	C	R	F	M

Dia 4

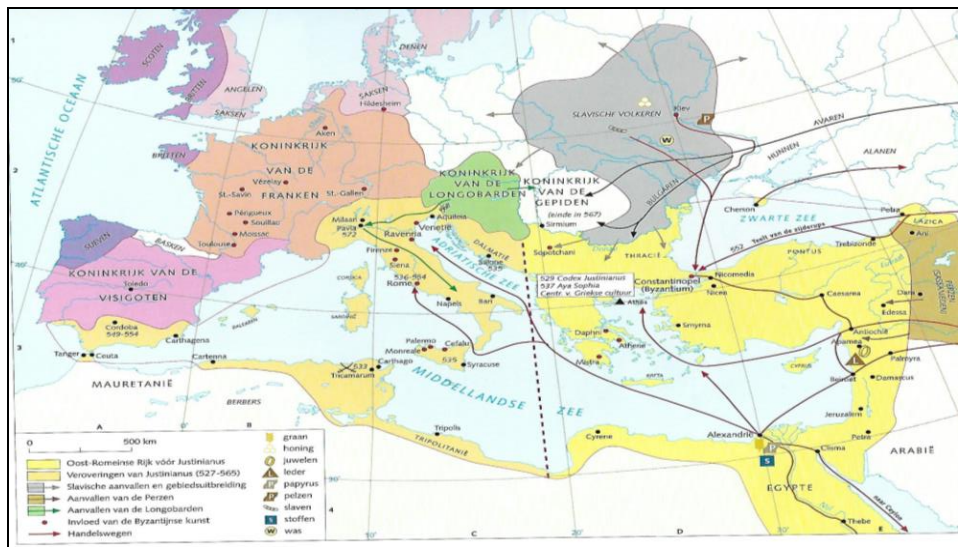
BYZANTIJNSE RIJK IN RUIMTE

Dia 5

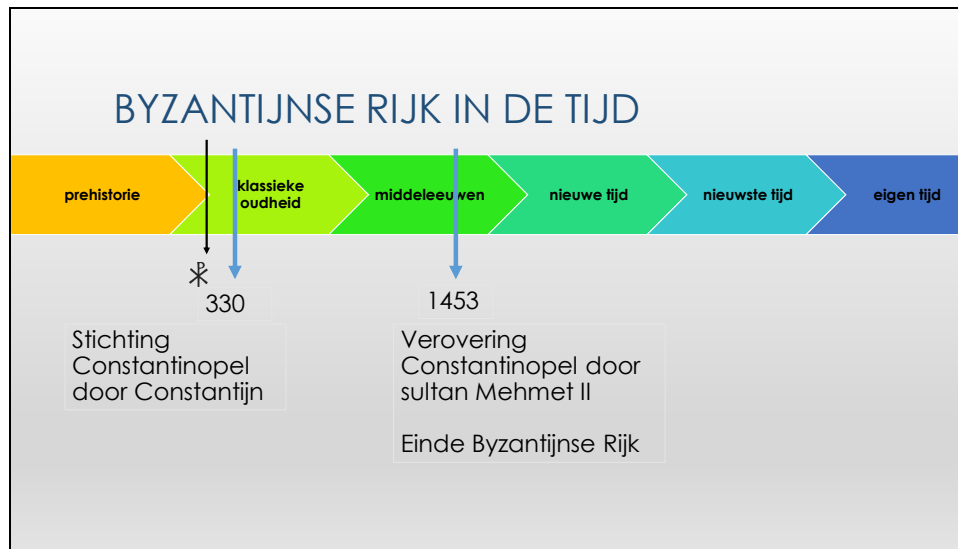
Dia 6

Turkije – Griekenland – Malta – Italië – Zuiden van Spanje – Delen van Noord-Afrika – Egypte – Israël – Deel van Syrië en Libanon.

Later: ook delen van de Balkan.

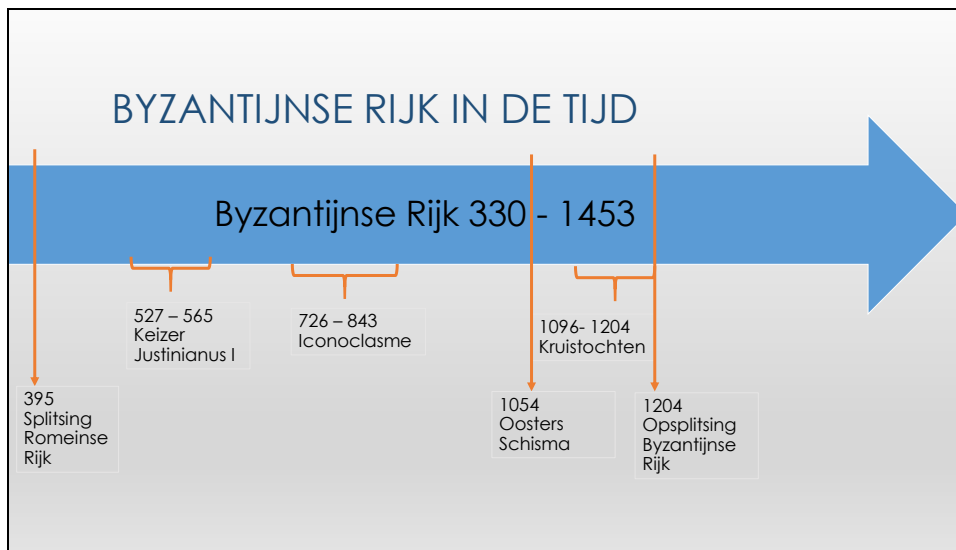
Dia 7

330 = In de Griekse kolonie Byzantion van de Romeinen, sticht keizer Constantijn de stad Constantinopel. De stad is naar hem vernoemd.

1453 = Na een beleg van 50 dagen dringen de Ottomanen Constantinopel binnen. Dit onder leiding van de sultan Mehmet II. De verovering door de Ottomanen betekent het einde van het Byzantijnse rijk. Een nieuw rijk wordt geboren: het Ottomaanse rijk.

Dia 8

395 = Theodosius splitst het Romeinse rijk op na zijn dood. Oudste zoon krijgt West-Romeinse rijk, tweede zoon krijgt Oost-Romeinse rijk.

527-565 = Keizer Justinianus I, laatste 'Romeinse' keizer.

726 - 843 = Iconoclasmie = beeldenstorm, 1 van de redenen voor het Oosters schisma.

1054 = Oosters Schisma, scheuring van de kerk in Rooms-Katholiek en Orthodox.

1096-1204 = kruistochten. 4^e kruistocht is fataal. Byzantijnse rijk wordt opgesplitst.

Dia 9

EN NU JULLIE!

Een causaal netwerk?

Bij een causaal netwerk is het de bedoeling dat je oorzaken en gevolgen in een schema gaat weergeven. Je gaat de verbanden hiertussen aangeven. Dit doe je door pijlen/lijnen te trekken.

Jullie doen onderzoek in de vier domeinen: economie, sociaal, politiek en cultureel

Dia 10

Dia 11

STAPPENPLAN OPDRACHT CAUSAAL NETWERK

Stap 1

Maak groepjes van max. 6 leerlingen. Kies een van de thema's uit. Elk thema heeft een aantal onderzoeksvragen of probleemstellingen, deze staan in een infobundel. Kies er een uit of verzin zelf een onderzoeksvraag. Geef aan je docent door welke vraag jullie hebben gekozen.

Stap 2

Voor de volgende les zoek je informatie op over jullie thema. Deze informatie neem je mee naar de les, zodat je tijdens de les aan het causaal netwerk kunt werken. Onderzoek je thema en verdeel de oorzaken en gevolgen in de 4 domeinen: politiek, sociaal, cultureel en economisch. Je mag ook de informatie uit de infobundel nemen ter aanvulling van je eerder opgezochte materiaal.

Dia 12

Stap 3

Verwerk de informatie in een oorzaak-gevolg structuur; het causaal netwerk. Soms kan een oorzaak/gevolg zich in meerdere domeinen bevinden. Elk domein heeft zijn eigen kleur kaartje:

Politiek =
Sociaal =
Cultureel =
Economisch =

Zorg dat je deze legenda bovenaan je causaal netwerk plakt.

Wanneer een oorzaak of gevolg zich in meerdere domeinen afspeelt, dan plak je meerdere kaartjes op elkaar. Wel op een manier, zodat je alle kleuren van de kaartjes kunt zien. **Het kan voorkomen dat informatie juist niet in alle domeinen voorkomt. Dit domein benoem je wel in de legenda, maar daar hoeft je dan voor de rest niets mee te doen.**

Schrijf enkel de hoofdzaken op de kaartjes en zeker niet te veel! Als er te veel informatie op een kaartje staat, dan wordt deze onoverzichtelijk. Kijk of je de informatie dan niet kunt splitsen en verdelen over meerdere kaartjes.

Dia 13

STAPPENPLAN OPDRACHT CAUSAAL NETWERK

Stap 4

Werk goed samen! Jullie gaan elkaar ook beoordelen voor jullie samenwerking. Deze beoordeling gaat via een peer-assessment. Zie de volgende bladzijde voor uitleg.

Open in het bestand met de Rubric en Opdracht Causaal netwerk. Overloop de punten waarop de leerlingen worden beoordeeld en overloop het peer-assessment.

Dia 14

THEMA BESTUUR

Het Byzantijnse rijk is ontstaan uit het Romeinse rijk. Veel zaken hebben de Byzantijnen van hen overgenomen, ook de manier van besturen.

Uiteindelijk hebben ze zelf een bestuurlijk model ontwikkeld, waarbij sommigen personen veel macht kregen.

Ook was het mogelijk om binnen het bestuurlijk apparaat op te klimmen, daarvoor moesten de mensen zware examens afleggen.

Alleen, wie had er nu de echte macht?

Dia 15

THEMA GRONDGEBIED

Het Byzantijnse rijk kreeg een stukje Romeins grondgebied als erfenis. Het was keizer Justinianus die droomde van een nieuwe Mare Nostrum. Uiteindelijk is hem dat ook gelukt! Oude Romeinse tijden kwamen weer tot leven.

Het Byzantijnse rijk heeft periodes van groei, maar ook van krimp gekend. In de eeuwen dat het rijk bestond, heeft het verschillende formaten gehad. Helaas blijft er op het einde maar weinig over van het eens zo grote rijk. Hoe is dat zo gekomen?

Dia 16

THEMA KEIZERINNEN

Naast elke sterke en slimme man in de geschiedenis, stond vaak een even sterke en slimme vrouw. Soms misschien nog wel wat slimmer en sterker dan hun echtgenoten! Ze hielden echter vaak wijselijk hun mond of juist niet.

Het Byzantijnse rijk heeft heel wat keizerinnen zien komen en gaan, maar weinig gaven zo veel stof om eeuwen later nog over na te praten.

Verdiep je in het leven van Theodora (een prostituee), Irene (liet de ogen van haar zoon uitsteken) of Zoë (vier keer getrouwd en hield de touwtjes in handen).

Dia 17

THEMA RELIGIE/KERK

In onze gewesten is de rooms – katholieke kerk van oudsher aanwezig. Dat maakt de kerk onderdeel van het christendom. Wist je dat dit niet de enige stroming is binnen het christendom?

Door een ruzie is de christelijke kerk gesplitst in een Latijnse en Griekse kerk. De Latijnse kerk kende haar centrum van macht in Rome en de Griekse kerk? Haar hoofdstad was Constantinopel.

Het Byzantijnse rijk ontwikkelde zich na de val van het West-Romeinse rijk op verschillende vlakken, ook op religieus gebied. Waar ging die ruzie dan over?

Dia 18

THEMA KUNST

Ga je op vakantie richting Oost- Europa, Griekenland of Rusland? Grote kans dat je dan kunst tegenkomt met Byzantijnse invloeden!

Door plunderingen werd veel kunst geroofd of kapot gemaakt. Veel kunst werd naar het westen gebracht, waar je het ook kunt bekijken in verschillende musea.

Maar... wat is die Byzantijnse kunst nu eigenlijk?

Dia 19

VOOR DE VOLGENDE LES

- Informatie opzoeken + meebrengen!
- Tijdens de volgende les gaan jullie werken aan het causaal netwerk.

Informatiebundel

BYZANTIJNS BESTUUR

A. Doumen | 2018/2019

Naam groepsleden:

Onderzoeksvragen

Jullie kunnen kiezen uit de opgestelde onderzoeksvraag of jullie stellen een eigen onderzoeksvraag op.

1. Welke rol speelden keizers in het Byzantijnse bestuur?
2. Hoe functioneerde het bestuur in het Byzantijnse rijk?

Onze keuze is: ____

Geef jullie keuze door aan je leerkracht.

Gebruik de achtergrondinformatie om je onderzoeksvraag op te lossen.

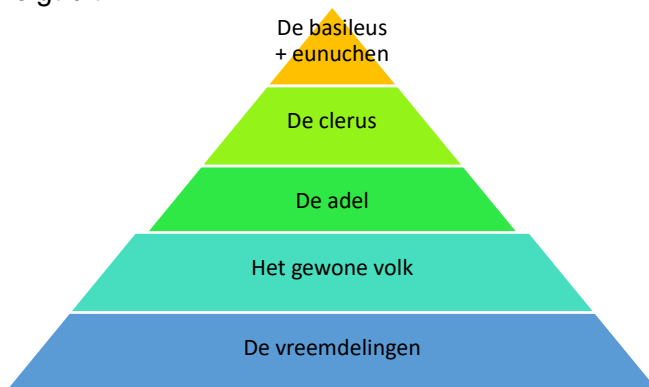
Tips:

- Duid in de achtergrondinformatie de domeinen aan. Zo heb je een overzicht welk stukje informatie, bij welk domein hoort.
- Soms kan informatie in meerdere domeinen geplaatst worden. Het kan ook gebeuren dat je **niet** alle domeinen kunt toepassen.
- Maak eventueel deelvragen. Dit kan je helpen om een antwoord te vinden op de onderzoeksvraag.
- Staan er moeilijke begrippen in de tekst of snap je een woord niet? Zoek het op en schrijf het erbij!
- Zelf informatie opzoeken mag altijd. Kijk goed naar de bronnen die je gebruikt of deze betrouwbaar zijn.

Achtergrondinformatie

Jullie gaan onderzoek doen naar het bestuur binnen het Byzantijnse rijk. Binnen een machtig rijk, wil iedereen graag hogerop komen. Dat was ook mogelijk. Soms ging dat volgens de regels, soms ging dat met geweld. Wie waren nu de echte machthebbers binnen het Byzantijnse rijk? Breng de informatie die je leest onder in de vier domeinen: sociaal, politiek, economie en cultureel.

Het Byzantijnse rijk is ontstaan uit het Romeinse Rijk. Vele gebruiken werden daarom ook in het begin overgenomen, zoals de wetgeving. De sociale structuur in het Byzantijnse rijk zag er als volgt uit:

Hoe de macht verdeeld was binnen het Byzantijnse rijk, was gebaseerd op de sociale structuur. Hoe hoger in de piramide, des te dichterbij de macht. Het Byzantijnse rijk had een goed werkend ambtelijk apparaat. In tegenstelling tot in het West-Romeinse Rijk (WRR), was het in het Byzantijnse rijk wel mogelijk om op te klimmen. De Byzantijnse ambtenaren waren goed opgeleid, ze volgden juridische opleidingen. Daarnaast hadden ze elk hun specialisatie. Als een ambtenaar een hogere functie wilde bekleden, dan was dit mogelijk. De ambtenaar moest dan een zwaar examen afleggen. Bij goed resultaat kreeg de ambtenaar dan zijn nieuwe functie. Wanneer hij het niet haalde, moest hij zijn eigenlijke functie blijven vervullen.

De senaat was ook onderdeel van het politieke systeem in het Byzantijnse rijk: Senatus Populusque Constantinopolis (SPQC). Net als in het WRR stond de keizer aan het hoofd, maar er was in het Byzantijnse rijk geen sprake van erfopvolging. Officieel was er geen sprake van erfopvolging, maar in de praktijk waren er zeer machtige dynastieën die hebben geregeerd. Net als in Rome, kregen de keizers in Constantinopel vele eretitels. In de beginperiode van het keizerrijk werden oude Romeinse titels zoals imperator en Augustus nog gebruikt. De Griekse vervangende titels waren onder ander basileus en autokrator.³² Ook de keizerin ontving vele eretitels, de meest gangbare waren:

- Basilissa (keizerin)
- Augusta (verhevene)
- Despoina (meesteres)

In principe waren keizerinnen vooral vrouw van, zij hadden maar geringe macht. In uitzonderlijke gevallen kon de keizerin de macht wel overnemen. Bij het overlijden van de keizer had zij twee keuzes:

- Ze werd regentes samen met een minister en nam de macht op zich voor te jonge keizers.
- Zij huwde opnieuw en haar nieuwe echtgenoot werd keizer.

De keizer en keizerin stonden hoog in aanzien. Kijkend naar de heerschappij van de Byzantijnse keizers, is vast te stellen dat het een absolutistische monarchie was. Het droit divin komt duidelijk naar voren, gezien de verafgoding van de keizer en keizerin. De keizer werd gezien als een

³² Basileus/autokrater: alleenheerser

goddelijke persoon, gezonden om tijdelijk het imperium te besturen. Een Byzantijnse keizer had dus veel invloed en macht in de kerk. De kerk wist echter haar invloed terug te winnen. In het begin van het rijk werd de keizer vooral gezien als een militair. Door hem te zalven werd de koning ook een priesterkoning.

Binnen het ambtelijk apparaat was er een speciale soort ambtenaar: de eunuchen. Eunuchen waren jonge mannen, maar wel gecastreerd.

Opvallend is dat castreren in het Byzantijnse rijk verboden was. Daarom werden de jongens vaak over de grens gestuurd, waar het wel mocht. Ondanks dat eunuchen laag in aanzien stonden, waren ze zeer gewild. Ze hadden zeer hoge posities aan het hof, het leger en het ambtelijk apparaat. Ze werden zelfs opgenomen in de hofhouding van de keizerin en werd hen de zorg van de keizerskinderen toevertrouwd. Ze werden veel betrouwbaarder gezien, omdat zij minder testosteron bezaten. Veel belangrijker nog: ze konden niet vreemdgaan met de keizerin en waren uitermate trouw en loyaal.

Informatie afkomstig uit:

Dolen van, H.L. (2009). *De Byzantijnse geschiedenis in een notendop*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Herrin, J. (2007). *Byzantium: het verrassende leven van een middeleeuws rijk*. Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq.

Vinckx, E. *Zelfstudiepakket: Byzantijnse rijk [cursus]*. Hasselt: PXL Education.

Opdracht causaal netwerk

Stap 1

Maak groepjes van max. 6 leerlingen. Kies een van de thema's uit. Elk thema heeft een onderzoeksvraag of verzin zelf een onderzoeksvraag. Dit staat in je infobundel. Geef aan je docent door welke vraag jullie hebben gekozen.

Stap 2

Voor de volgende les zoek je informatie op over jullie thema. Deze informatie neem je mee naar de les, zodat je tijdens de les aan het causaal netwerk kunt werken. Onderzoek je thema en verdeel de oorzaken en gevolgen in de 4 domeinen: politiek, sociaal, cultureel en economisch. Je mag ook de informatie uit de infobundel nemen ter aanvulling van je eerder opgezochte materiaal.

Stap 3

Verwerk de informatie in een oorzaak-gevolg structuur: het causaal netwerk. Soms kan een oorzaak/gevolg zich in meerdere domeinen bevinden. Elk domein heeft zijn eigen kleur kaartje:

Politiek =

Sociaal =

Cultureel =

Economisch =

Zorg dat je deze legenda bovenaan je causaal netwerk plakt.

Wanneer een oorzaak of gevolg zich in meerdere domeinen afspeelt, dan plak je meerdere kaartjes op elkaar. Wel op een manier, zodat je alle kleuren van de kaartjes kunt zien. **Het kan voorkomen dat informatie juist niet in alle domeinen voorkomt. Dit domein benoem je wel in de legenda, maar daar hoeft je dan voor de rest niets mee te doen.**

Schrijf enkel de hoofdzaken op de kaartjes en zeker niet te veel! Als er te veel informatie op een kaartje staat, dan wordt deze onoverzichtelijk. Kijk of je de informatie dan niet kunt splitsen en verdelen over meerdere kaartjes.

Stap 4

Werk goed samen! Jullie gaan elkaar ook beoordelen voor jullie samenwerking. Deze beoordeling gaat via een peer-assessment. Zie de volgende bladzijde voor uitleg.

Peer-assessment

Jullie gaan elkaar beoordelen door punten te geven, ook jezelf.

Groep van 6 leerlingen: **50** punten verdelen over de hele groep.

Groep van 5 leerlingen: **40** punten verdelen over de hele groep.

Groep van 4 leerlingen: **30** punten verdelen over de hele groep.

Je geeft hele punten, geen halve (dus 1 en niet 1,5). Je vult onderstaand formulier zelfstandig in en niet met de groep. Deze beoordeling telt mee voor het totaalcijfer.

Thema:.....

Naam:	Initiatief	Inzet en doorzettingsvermogen	Nakomen van afspraken	Samenwerking	Totaal

Initiatief: Beoordeel of iedereen ideeën heeft aangedragen of het initiatief nam om samen te werken aan de opdracht.

Inzet en doorzettingsvermogen: Beoordeel elkaars inzet voor de opdracht en of de groepsleden doorwerken, ook als het moeilijk is.

Nakomen van afspraken: Beoordeel of de groepsleden de gemaakte afspraken zijn nagekomen. Bijvoorbeeld: afspraken om samen te komen of informatie aan te leveren.

Samenwerking: Beoordeel of de samenwerking in de groep goed verliep. Werkte iedereen even veel of waren er groepsleden die te weinig of juist te veel deden?

2.3 Resultaten testschool

Het lesmateriaal is uitgetest in Campus de Helix te Maasmechelen. De volgende derdejaars klassen verleenden hun medewerking:

Klas	Niveau
Humane wetenschappen	Abstract – theoretisch
Economie 4/5	Abstract – theoretisch
STEM	Abstract – theoretisch
Latijn 4/5 + Wetenschappen	Abstract – theoretisch

Tabel 1 Overzicht testklassen.

Abstract – theoretisch is gelijk aan ASO.

Naderhand is aan de leerlingen een vragenlijst voorgelegd over de les.

Het hoekenwerk stond op de planning om in januari/februari 2019 uit te testen. Helaas heeft de vakgroep geschiedenis moeten beslissen om het aantal onderwerpen in te korten, vanwege een tijdstekort op jaarbasis. Dit met als gevolg dat het Byzantijnse rijk is te komen vervallen. Er is nog wel geprobeerd om te kijken of de lesmethode eventueel in andere klassen kon worden getest, maar dit was uiteindelijk niet mogelijk.

Het causaal netwerk is uitgetest in de periode november/december 2018.

Humane wetenschappen, mevr. Luyten

In deze klas zitten 18 leerlingen. De klas heeft één lesuur inleiding en uitleg gehad. Zij hebben in totaal in de lessen 3 tot 4 uur aan dit project gewerkt.

De leerlingen hadden moeite om de gevonden informatie in te delen in domeinen. In vergelijking met de andere klassen die het causaal netwerk hebben gemaakt, was dit de zwakste geschiedenisklas. Kijkend naar het proces, ging dit vrij moeizaam. Leerlingen begrepen de opdracht niet en vroegen vaak om herhaling van de uitleg. De causaal netwerken waren in vergelijking met andere klassen vrij summier. In deze klas waren er een paar uitschieters. Inhoudelijk hadden de leerlingen moeite met de breedte van het Byzantijnse rijk. Ondanks het feit dat het onderwerp al was opgesplitst in vijf andere thema's, bleef het voor de leerlingen moeilijk informatie te ordenen.

Daarnaast hadden de leerlingen ook veel moeite met het concept van peer-assessment. De leerlingen hebben dit wel uitgevoerd, maar in overleg met mevr. Luyten is besloten om dit element voor deze klas eruit te halen. Ook is besloten om in deze klas punten op 10 te geven, in plaats voor 20.

Economie 4/5, mevr. Luyten

In deze klas zitten 21 leerlingen. De klas heeft één lesuur inleiding en uitleg gehad. Net als Humane wetenschappen heeft deze groep drie tot vier uur in de klas gewerkt aan de opdracht. Mevr. Luyten heeft de inleiding en uitleg zelf gedaan. Ik ben enkel aanwezig geweest tijdens de ondersteunende lessen en heb mevr. Luyten zoveel mogelijk aan het woord gelaten.

De resultaten waren beter dan in Humane wetenschappen, maar ook deze klas had moeilijkheden. Hier lag de moeilijkheid vooral bij het ordenen van informatie in domeinen en de verbanden op een juiste manier leggen.

De leerlingen in deze klas hadden eveneens veel moeite met het peer-assessment. Ook hier hebben de leerlingen dit uitgevoerd, maar bleek bij het inleveren een aantal groepen niet compleet. In overleg met mevr. Luyten is besloten, om ook in deze klas het peer-assessment niet mee te laten tellen.

STEM en Latijn 4/5 + Wetenschappen, dhr. Beckers

In 3STEM zitten 25 leerlingen en in Latijn 4/5 zitten 28 leerlingen in de klas. De klassen hebben één lesuur inleiding en uitleg gehad en één lesuur in de klas aan de opdracht gewerkt. In totaal kregen zij een week de tijd om het causaal netwerk te maken.

De resultaten waren overwegend positief. De leerlingen wisten de informatie goed in te delen en juiste verbanden te leggen. In vergelijking met de andere twee klassen, waren deze klassen opmerkelijk sterker bij deze opdracht.

De leerlingen gaven wel aan, dat zij liever nog een uur extra begeleiding in de klas hadden gehad. Ze vonden het tijdsbestek van een week te kort. Verder droegen de leerlingen aan, dat de uitleg over de opdracht daarmee ook uitgebreider kon zijn. De opdracht was goed begrepen, maar tijdens de begeleiding (vaak een paar dagen later) was de info een beetje weggezakt.

Het peer-assessment vonden alle leerlingen uit bovenstaande klassen lastig. De moeilijkheid voor de leerlingen zat erin dat ze nu heel eerlijk moesten zijn over samenwerking. Gelijke cijfers geven was niet mogelijk. Daarmee werden de leerlingen 'gedwongen' goed te kijken en eerlijk te zijn over het groepswerk.

De cijfers voor deze opdracht, telden mee voor het kerstrapport.

2.4 Reflectie en besluit

De volledige analyse van de leerlingenbevraging over lesmethode 2 is te vinden in bijlage XI.

2.4.1 Reflectie lesmethode 2: causaal netwerk

Over het algemeen vonden de leerlingen de opdracht moeilijk. De meeste leerlingen gaven aan, dat de moeilijkheid vooral ligt bij het onderwerp. Enkele leerlingen en mevr. Luyten gaven aan dat wellicht bij andere onderwerpen, het makkelijker is om een causaal netwerk te maken. Zoals de Eerste en Tweede Wereldoorlog, Amerikaanse burgeroorlog, Koude Oorlog etc. Dit zou voor het Vlaamse onderwijs betekenen, dat deze opdracht opschuift naar eventueel leerjaar 4 en/of de derde graad. In de tweede graad (leerjaar 3) zou deze opdracht ook gegeven kunnen worden rondom de volgende onderwerpen: de islam (of een andere niet-westerse cultuur), de kruistochten, de Nederlanden of de Guldensporenslag. Dit zijn slechts enkele voorbeelden van onderwerpen, het is ook afhankelijk welke onderwerpen de diverse methodes aandragen in leerjaar 3. Een andere optie is om één thema van het Byzantijnse rijk door verschillende groepen te laten uitwerken.

Wat mij vooral opviel bij het uittesten van het lesmateriaal, was de minieme kennis van vaardigheden. Met vaardigheden worden de geschiedkundige/historische vaardigheden bedoeld. Natuurlijk spelen de kennisvaardigheden en attitude ook een rol, maar deze worden doorgaans vaker getoetst.

De beginsituatie was ingeschat dat leerlingen de afgelopen jaren genoeg vaardigheden bij geschiedenis hebben aangeleerd, om deze opdracht te volbrengen. Het betreft hier niet alleen de basisvaardigheden van het vak geschiedenis, maar ook de basisvaardigheid van het Nederlands: lezen. Leerlingen hebben veel moeite met het lezen van teksten en daar de juiste informatie uit te halen. Leesstrategieën worden zelden toegepast en leerlingen lezen over de teksten heen. Bronnen worden niet op een juiste manier geanalyseerd. Vervolgens hebben leerlingen moeite om informatie in de maatschappelijke domeinen te plaatsen. Tot slot hebben leerlingen moeite met oorzaak- gevolg en om verbanden te leggen. Laat dit laatste nu zijn opgenomen in de vernieuwende eindtermen. De komende jaren gaat meer aandacht besteed worden aan vaardigheden, waaronder het leggen van verbanden.

Een aantal oorzaken valt ook te wijten aan de moeilijkheid van het onderwerp, maar anderen zijn basisvaardigheden die onder niveau zijn. Dit geldt niet enkel voor geschiedenis, maar ook voor Nederlands. Het zijn niet enkel de kinderen met een buitenlandse achtergrond die de Nederlandse taalvaardigheden niet onder de knie hebben, maar ook kinderen die geboren en getogen zijn in België. Uit diverse onderzoeken blijkt dat de laatste jaren het taalniveau onder de jongeren sterk achteruitgaat. Docenten kunnen niet anders doen dan te blijven hameren op het belang van lezen en tijdens lessen Nederlands aandacht te blijven schenken aan de bijbehorende vaardigheden. Bij het vak geschiedenis worden de vaardigheden elk jaar behandeld, maar de vraag is of deze ook niet jaarlijks getest moeten worden? De nadruk ligt veelal bij het toetsen van de geschiedkundige kennis, maar wellicht moeten de vaardigheden ook meer aan bod komen. Het kan niet zo zijn, dat na drie jaar van vaardigheden oefenen leerlingen nog altijd niet de vaardigheden onder de knie hebben.

Op basis van de bevindingen van de leerlingen en in gesprekken met de docenten, heb ik het lesmateriaal op een aantal punten aangepast. Onder de tabel staat een toelichting op de aanpassingen.

1e versie materiaal	Aangepaste versie materiaal
Informatiebundels met onderzoeksvragen.	Nog maar één onderzoeksvraag per informatiebundel.
Thema's niet voorstellen.	Korte inleiding per thema in de PowerPointpresentatie.
Presentatie van het causaal netwerk.	Presentaties zijn geschrapt.
Energizers aan het begin van de presentaties.	Energizers geschrapt.
Cijferverdeling peer-assessment: 40 punten.	Aanpassing cijferverdeling naar aantal leerlingen per groep.
Een tot twee begeleidingsuren.	Meerdere begeleidingsuren opgenomen.

Tabel 2 Overzicht aanpassingen lesmateriaal

- In plaats van diverse onderzoeksvragen aan te bieden in de informatiebundel, heb ik mij beperkt tot maar één onderzoeksvraag. De leerlingen vonden de vele vragen lastig om er een uit te kiezen. Vaak werd in eerste instantie voor een te moeilijke vraag gekozen. Per thema blijft nog één (maximaal twee) onderzoeksvraag over. Daarnaast wordt de informatie in de bundel uitgebreid.
- De thema's voorstellen in de PowerPointpresentatie. Leerlingen gaven aan dat ze liever zelf een thema kiezen en dat ze wat meer informatie over de thema's willen. De thema's worden nu kort verwerkt in de PowerPointpresentatie.
- De presentatie van het causaal netwerk is geschrapt. Omwille van de tijd is ervoor gekozen om de presentaties te schrappen. Het staat docenten natuurlijk zelf vrij om leerlingen een korte toelichting te geven over het causaal netwerk.
- De energizers zijn geschrapt, deze hebben nu geen meerwaarde meer door het schrappen van de presentaties. Energizers zijn bedoeld om bijvoorbeeld spanningen weg te nemen en tot rust te komen.
- De cijferverdeling bij het peer-assessment is aangepast aan de grootte van verschillende groepen. Een groep van zes krijgt 50 punten, groep van vijf 40 punten en een groep van vier 30 punten om te verdelen.
- De klassen gaven aan dat meerdere begeleidingsuren als prettig werden ervaren. De klassen die dit niet hebben gehad, gaven aan het fijn te vinden minstens één extra begeleidingsuur te krijgen. Het gevolg van de begeleidingsuren was wel, dat sommige leerlingen thuis niks meer aan de opdracht deden, wat het groepswork in sommige gevallen niet ten goede kwam.

2.4.2 Besluit lesmethode 2: causaal netwerk

Lesmethode 1 met het hoekenwerk kon niet uitgetest worden. Daarom heeft hier geen reflectie over plaatsgevonden en kan er geen besluit genomen worden.

Kijkend naar de reflectie en de ervaringen tijdens de testlessen, kan het volgende worden geconcludeerd:

Meerwaarde

Het causaal netwerk heeft zeer zeker een meerwaarde voor het onderwijs. Het is een vakoverschrijdende opdracht, waarbij Nederlands en geschiedenisvaardigheden samenkomen. Het is een uitstekende oefening om diverse vaardigheden te trainen, zoals historisch oorzaak – gevolg, verbanden leggen en informatie (kritisch) selecteren.

Sterke en zwakkere klassen

Het causaal netwerk heeft vooral in sterke klassen een positieve bijdrage. Het Byzantijnse rijk werd, ondanks de complexiteit van het rijk, in sterke klassen goed gemaakt. In zwakkere klassen verliezen leerling al snel de interesse voor het onderwerp, omdat ze het te moeilijk vinden. Dit kan ook liggen aan het onderwerp, zie volgend punt.

Onderwerp

Het causaal netwerk werkt, maar goed afwegen bij welke onderwerpen dit ingezet kan worden. (Met name bij zwakkere klassen.) Afhankelijk van de onderwerpen, kan het causaal netwerk ook gebruikt worden in leerjaar 4 t/m 6.³³

Vaardigheden

De eerste twee jaren wordt er aandacht besteed aan de vaardigheden, die nodig zijn bij geschiedenis. Het is opvallend in alle klassen dat leerlingen de aangeleerde vaardigheden onjuist of helemaal niet toepassen. Inhoudelijk vinden ze informatie selecteren en verwerken over het algemeen ook lastig. Het is een trend die ook andere docenten constateren bij andere vakken. Tijdens gesprekken met andere docenten, is vaak de bezorgdheid geuit dat het niveau op het gebied van de Nederlandse taal sterk achteruit gaat. Deze ontwikkeling heeft daarmee ook invloed op andere vakken. Leerlingen lijken niet meer te kunnen analyseren en alleen nog maar letterlijk informatie uit het hoofd leren.

---

³³ Ook in Nederland op havo en vwo niveau.

Besluit

Na het ontwikkelen van lesmateriaal en de testperiode, kan het volgende besluit genomen worden.

Beide lesmethodes zijn gericht op groepswork en het oefenen van vaardigheden. In de nieuwe eindtermen wordt meer aandacht geschonken aan de vaardigheden en de diverse werkvormen die daaraan kunnen bijdragen. De gemeenschappelijke deler bij de ontwikkelde lesmethodes ligt in het onderwerp: het Byzantijnse rijk. De lesmethodes zijn niet alleen voor dit onderwerp een meerwaarde, het kan op diverse onderwerpen toegepast worden. Het kan zelfs nog toegepast worden binnen de leerjaren 4 t/m 6.

Tevens wordt binnen de beide lesmethodes rekening gehouden met multiperspectiviteit en differentiatie. Ook multiperspectiviteit is opgenomen in de vernieuwende eindtermen. Leerlingen leren de geschiedenis te bekijken vanuit verschillende perspectieven, dat weer wordt aangeleerd als een vaardigheid. Ze leren op deze manier ook zich in te leven in het perspectief van een ander. Met een veranderende maatschappij, waarbij deze meer multicultureel wordt, is het van belang dat leerlingen deze vaardigheid aanleren. Bijkomend voordeel is het kweken van begrip en interesse voor andere culturen en zienswijzen.

Binnen geschiedenis worden, vanaf de eerste les in het secundair onderwijs, geschiedkundige vaardigheden aangeleerd. Elk leerjaar komen deze vaardigheden aan bod, maar kennelijk worden leerlingen niet genoeg uitgedaagd om ze ook toe te passen en zich eigen te maken. Het hoekenwerk biedt uitdaging op een lager niveau en is in vergelijking met het causaal netwerk kleinschaliger. Het daagt niet alleen de geschiedkundige vaardigheden uit, maar ook de kennisvaardigheden en de attitude. Daarbij leren leerlingen te werken in groepswork, met oog voor differentiatie. De oefeningen zijn gemaakt op verschillende niveaus, waarbij alle leerlingen uitdaging vinden.

De inhoud van het onderwerp leent zich voor een werkvorm zoals het hoekenwerk. Leerlingen worden uit hun vaste patroon gehaald en worden gedwongen actief deel te nemen. Het hoekenwerk heeft een uitdagend aspect, dat leerlingen van alle leeftijden blijft aanspreken. Ze werken aan hun kennis, oefenen hun geschiedkundige vaardigheden en werken aan hun attitude.

Het causaal netwerk is een uitdaging voor de sterke klassen, waarbij ook uit het vak Nederlands enkele vaardigheden worden getest. In feite is het causaal netwerk een vakoverschrijdende opdracht om diverse vaardigheden te oefenen. Het accent ligt op informatieverwerking, waarbij oorzaak – gevolg schematisch worden weergegeven. Leerlingen verwerken de informatie in de vier domeinen, die uiteindelijk met elkaar in verband staan.

Het Byzantijnse rijk in het geheel leent zich inhoudelijk minder goed voor een causaal netwerk. De geschiedenis is te uitgebreid om in een causaal netwerk te vatten. Leerlingen verliezen het overzicht en vinden het lastig oorzaak en gevolg uit de informatie te halen. Evenwel werken de leerlingen toch aan hun kennisvaardigheden, geschiedkundige vaardigheden en hun attitude. Er kan ook gekozen worden voor één thema, waarbij alle groepjes aan werken. Indien docenten het causaal netwerk willen gebruiken, maar niet bij het Byzantijnse rijk, kan ook gekeken worden naar andere onderwerpen. Leerlingen droegen onderwerpen aan, zoals de Eerste Wereldoorlog of Amerikaanse burgeroorlog.

Zoals al eerder aangehaald, is in de vernieuwende eindtermen meer aandacht voor de ontwikkeling van de vaardigheden. Uit de testperiode blijkt dat werken aan vaardigheden bij geschiedenis evident blijft. Het stopt niet na leerjaar 1, maar blijft een punt van aandacht de gehele schoolcarrière van leerlingen.³⁴ Dit staat los van een onderwerp, maar de gebruikte werkvormen kunnen daar wel aan bijdragen.

---

³⁴ In elk geval zolang leerlingen geschiedenis volgen.

Literatuurlijst

- Adams, X. & Cuppens, L. (2005a). *Anno 3 handboek*. Lier: Van In
- Adams, X. & Cuppens, L. (2005b). *Anno 3 leerboek*. Lier: Van In
- Adams, X. & Cuppens, L. (2005c). *Anno 3 werkboek*. Lier: Van In
- Baart, J. e.a. (2018). Causaal redeneren bij de kop gepakt. *Kleio*,3.
- Berding, J. & Miedema, S. (2007). *John Dewey: pedagoog van participatie en democratie*. Amsterdam: SWP
- Berings, G. e.a. (2016a). *Memoria 3 handboek*. Kalmthout: Pelckmans
- Berings, G. e.a. (2016a). *Memoria 3 leerboek*. Kalmthout: Pelckmans
- Berings, G. e.a. (2016a). *Memoria 3 werkboek*. Kalmthout: Pelckmans
- Blois de, L. & Spek van der, R.J. (2012). *Een kennismaking met de Oude Wereld*. Bussum: Uitgeverij Coutinho
- Canon van Nederland. (2019). *Canonvensters*. Geraadpleegd op 14-03-2019, via <https://www.canonvannederland.nl/page/345/canonvensters?venster=351>
- CBS Statline. (2018). *Bevolking: generatie, geslacht, leeftijd en migratieachtergrond 1 januari*. Geraadpleegd op 19-03-2019, via <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/37325/table?ts=1552835680201>
- Claassen, R. & Groot, F. (2016). *Historisch denken*. Koninklijke van Gorcum.
- Curriculum.nu (2018). *Mens & Maatschappij*. Geraadpleegd op 14-03-2019, via <https://curriculum.nu/ontwikkelteam/mens-maatschappij/>
- Deun van, P. (2010). *Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw- 1453*. Leuven: Davidsfonds
- Dolen van, H.L. (2009). *De Byzantijnse geschiedenis in een notendop*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Dolen van, H.L. (2015). *Passie, intriges en politiek: Spraakmakende keizerinnen in Byzantium*. Amsterdam: Athenaeum – Polak & van Genneep.
- Expertisecentrum geschiedenis. *De feiten voorbij*. Geraadpleegd op 05-10-2018, via <http://www.expertisecentrum-geschiedenis.nl/de-feiten-voorbij/intro/>
- Geerts, W. & Kralingen van, R. (2016). *Handboek voor leraren*. Bussum: Uitgeverij Coutinho
- GeschiedenisVandaag. (2018). *Historisch denken en redeneren*. Geraadpleegd op 06-11-2018, via <https://www.geschiedenisvandaag.nu/historisch-denken-en-redeneren-2/>
- Goris, G. e.a. (2014). *Storia classic 3 ASO leerboek*. Wommelgem: Van In
- Goris, G. e.a. (2014). *Storia classic 3 ASO werkboek*. Wommelgem: Van In

Grever, M. (2016). *Erfgoed en Multiperspectiviteit*. Geraadpleegd op 05-10-2018, via <https://vakdidactiekgw.nl/wp-content/uploads/2016/07/Maria-Grever-Presentatie-Expertmeeting-Erfgoedonderwijs-16-06-2016.pdf>

Heilbron, M. (2019). *Het geschiedenisonderwijs is eurocentrisch. Wij willen meer perspectieven toevoegen*. Geraadpleegd op 24-05-2019, via https://decorrespondent.nl/9535/het-geschiedenisonderwijs-is-eurocentrisch-wij-willen-meer-perspectieven-toevoegen/363713805015-d4d24310?fbclid=IwAR0PhHZfh2lUX6VZMuV3xsdxQXetdmYR_FuAtr5PnZmmpkINk9tJDJSmG-Q

Herrin, J. (2007). *Byzantium: het verrassende leven van een middeleeuws rijk*. Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq.

Hooijmaaijers, T. (1998). *Werken in hoeken*. Heeswijk – Dinther: Uitgeverij Esstede.

Janssenswillen, Vinckx & Leenen (2018). *Inspiratiegids: Meerstemmig erfgoed, multiperspectiviteit in erfgoededucatie*. Artoos group.

Katholiek.nl. (2012). *Geloofsbelijdenis (Credo)*. Geraadpleegd op 02-08-2018, via <https://www.katholiek.nl/encyclopedia/geloofsbelijdenis-credo/>

Koster, M. (2018). *Waarom hebben we het nog steeds witte en zwarte scholen?* Geraadpleegd op 19-03-2019, via <https://npofocus.nl/artikel/7762/waarom-hebben-we-nog-steeds-witte-en-zwarte-scholen->

KRO. (2018). *Oosters Schisma*. Geraadpleegd op 07-11-2018, via <https://www.kro.nl/katholiek/abc/oosters-schisma>

Leerplaninbeeld.slo.nl (2019). *Lesmethode geschiedenis inhouden (PO- havo/vwo)*. Geraadpleegd op 14-03-2019, via http://leerplaninbeeld.slo.nl/havo_vwo_bovenbouw/maatschappijvakken/geschiedenis/geschiedenis-inhouden-po-havo-vwo/

Merckx, K. e.a. (2006). *Storia 3 ASO handleiding*. Wommelgem: Van In

Naerebout, F.G. & Singor, H.W. (2019, 24e druk). *De Oudheid: Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis*. Amsterdam: ambo | anthos

National Geographic (2017). *De wereld van de middeleeuwen*. Vianen: Habo DaCosta.

NOS. (2019a). *Verleden van migranten moet meer nadruk krijgen in geschiedenisles*. Geraadpleegd op 25-02-2019, via <https://nos.nl/artikel/2272494-verleden-van-migranten-moet-meer-nadruk-krijgen-in-geschiedenisles.html>

NOS. (2019b). *Restauratie Notre – Dame: ‘Naar welke tijd ga je terug?’* Geraadpleegd op 14-04-2019, via <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2280742-restauratie-notre-dame-naar-welke-tijd-ga-je-terug.html>

Orthodoxe kerk Groningen. (2018). *Orthodoxe geloofsbelijdenis*. Geraadpleegd op 02-08-2018, via <http://orthodoxekerkgroningen.nl/pages/orthodoxe-geloofsbelijdenis.php?lang=EN>

RKKerk. (2018). *Geloofsbelijdenis*. Geraadpleegd op 29-10-2018, via <https://www.rkkerk.nl/geloof/geloofsbelijdenis/>

StatBel. (2019). *Bevolking naar woonplaats, nationaliteit, burgerlijke staat, leeftijd en geslacht*. Geraadpleegd op 19-03-2019, via <https://bestat.statbel.fgov.be/bestat/crosstable.xhtml?view=5525fea5-4abb-424b-918c-d5a5658b9e34>

SLO (2019). *SLO – leerdoelenkaart beheersingsniveaus geschiedenis bovenbouw havo/vwo*. Geraadpleegd op 14-03-2019, via <http://downloads.slo.nl/Documenten/Leerdoelenkaart%20Geschiedenis%20bovenbouw%20hv.pdf>

SLO (2019). *SLO – leerdoelenkaart beheersingsniveaus geschiedenis onderbouw havo/vwo*. Geraadpleegd op 14-03-2019, via <http://downloads.slo.nl/Documenten/Leerdoelenkaart%20geschiedenis%20sept%202015.pdf>

SLO (2019). *SLO: geschiedenis havo/vwo*. Geraadpleegd op 14-03-2019, via <https://slo.nl/sectoren/havo-vwo/geschiedenis-havo/onderbouw/>

SLO (2019). *Toelichting en verantwoording geschiedenis h/v*. Geraadpleegd op 14-03-2019, via <http://leerplaninbeeld.slo.nl/toelichtingen>

Trouw. (2007). *Máxima: Dé Nederlandse identiteit bestaat niet*. Geraadpleegd op 05-08-2018, via <https://www.trouw.nl/home/maxima-de-nederlandse-identiteit-bestaat-niet-ab494d4e/>

Vantieghem, W. & Van Avermaet, P. (2018). *Diversiteitsbarometer onderwijs – Vlaamse gemeenschap. Technisch rapport Post 1: Analytische review van het onderzoek naar ongelijkheden in het onderwijs*. Geraadpleegd op 15-12-2018, via https://www.unia.be/files/Documenten/Publicaties_docs/Diversiteits_Barometer_Onderwijs_-_Technisch_rapport- Post_1_Vlaanderen.pdf

Vinckx, E. e.a. (2012). *Pionier leerwerkboek*. Berchem: de Boeck

Vinckx, E. *Zelfstudiepakket: Byzantijnse rijk [cursus]*. Hasselt: PXL Education.

Wever de, F. e.a. (2012a). *Historia 3, Infoboek*. Kalmthout: Pelckmans.

Wever de, F. e.a. (2012b). *Historia 3, Werkboek*. Kalmthout: Pelckmans.

Wever de, F. e.a. (2012b). *Historia 3, Handleiding*. Kalmthout: Pelckmans.

Wilschut, A. (2013). *Geschiedenisdidactiek: handboek voor de vakdocent*. Coutinho

Afbeeldingen

Afbeelding 1 Het Oost-Romeinse rijk in 476..... 17

Afbeelding 2 Mare Nostrum onder Justinianus, 6^e eeuw. 17

Afbeelding 3 Verdeling van het Romeinse rijk in oost en west 18

Afbeelding 4 Mozaïek van Justinianus (midden) in de San Vitale te Ravenna..... 19

Afbeelding 5 Verdeling Byzantijnse rijk na de Vierde kruistocht in 1204..... 23

Afbeelding 6 Verering van keizers en keizerinnen in de Hagia Sophia.
Mozaïek van keizerin Zoë..... 25

Afbeelding 7 Iconenverering: tronende Moeder Gods. Catharinaklooster op de Sinaï..... 28

Afbeelding 8 Christus en Menas. Musée du Louvre, Parijs. 29

Afbeelding 9 Mozaïek in Monreale: schepping van vogels en vissen. 29

Afbeelding 10 Mozaïek van Theodora (midden) in de San Vitale te Ravenna. 30

Afbeelding 11 Transfiguratiekerk te Novgorod: fresco met de Philoxenia 30

Afbeelding 12 Pantaleimonkerk te Nerezi: detail van het fresco Bewening van Christus..... 30

Afbeelding 13 Emaillkunst: kelk van keizer Romanus. Te zien in de schatkamer van de San
Marco in Venetië. 31

Afbeelding 14 Tweeluik van ivoor: Christus (links) en Maria (rechts). Museum für
Byzantinische Kunst, Berlijn. 32

Afbeelding 15 Tapijt met olifant. Dommschatzkammer, Aachen..... 33

Afbeelding 16 Grondplan San Apollinare in Classe te Ravenna 33

Afbeelding 17 Grondplan San Vitale te Ravenna 34

Afbeelding 18 Reconstructie Hagia Sophia in Kiev..... 34

Afbeelding 19 Grondplan Hagia Sophia te Constanstinopel. 35

Afbeelding 20 Vooraanzicht Hagia Sophia, Constantinopel..... 35

Afbeelding 21 Buitenaanzicht van de Rotskoepel, Jeruzalem 36

Afbeelding 22 Grondplan van de Rotskoepel te Jeruzalem 36

Afbeelding 23 Zicht op de Aya Sofia, zoals de kerk werd genoemd nadat het een moskee
werd. De minaretten zijn door de Ottomanen toegevoegd. 37

Afbeelding 24 Interieur van de Hagia Sophia (deels). 37

Afbeelding 25 Detail van de bronzen paarden aan de buitenkant van de San Marco. 37

Afbeelding 26 San Marco in Venetië. 37

Afbeelding 27 Christus staat vaak op deze wijze afgebeeld, meestal Pankrator genoemd... 38

Afbeelding 28 Byzantijnse handelsroutes in de 6e eeuw. De rode pijlen geven de
handelsroutes aan..... 43

Afbeelding 29 Overzicht van een aantal byzanten..... 44

Afbeelding 30 Taxonomie van Bloom in schematische weergave 153

Figuren

Figuur 1 Voorbeeld van een causaal netwerk 48

Figuur 2 Sociale piramide van de Byzantijnse bevolking 24

Figuur 3 Voorbeeld mindmap. 50

Figuur 4 Voorbeeld conceptmap. 51

Tabel

Tabel 1 Overzicht testklassen. 131

Tabel 2 Overzicht aanpassingen lesmateriaal..... 134

Afbeelding 1: Hayt, F. e.a. (2015). *Atlas van de algemene en Belgische geschiedenis*. Wommelgem: Van In.

Afbeelding 2: Hayt, F. e.a. (2015). *Atlas van de algemene en Belgische geschiedenis*. Wommelgem: Van In.

Afbeelding 3: Naerebout F.G. & Singor, H. W. (2019, 24e druk). *De oudheid: Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis*, p. 362. Amsterdam: Ambo | Athos

Afbeelding 4: Herrin, J. (2007). *Byzantium: het verrassende leven van een middeleeuws rijk*, afb.7. Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq.

Afbeelding 5: Herrin, J. (2007). *Byzantium: het verrassende leven van een middeleeuws rijk*, pp. XVIII- XIX. Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq.

Afbeelding 6: Deun van, P. (2010). *Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw-1453*), p. 121. Leuven: Davidsfonds

Afbeelding 7: Deun van, P. (2010). *Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw-1453*), p. 184. Leuven: Davidsfonds

Afbeelding 8: Deun van, P. (2010). *Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw-1453*), p. 187. Leuven: Davidsfonds

Afbeelding 9: Deun van, P. (2010). *Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw-1453*), p. 133. Leuven: Davidsfonds

Afbeelding 10: Herrin, J. (2007). *Byzantium: het verrassende leven van een middeleeuws rijk*, afb.6. Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq

Afbeelding 11: Deun van, P. (2010). *Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw-1453*), p. 147. Leuven: Davidsfonds

Afbeelding 12: Deun van, P. (2010). *Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw-1453*), p. 137. Leuven: Davidsfonds

Afbeelding 13: Deun van, P. (2010). *Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw-1453*), p. 202. Leuven: Davidsfonds

Afbeelding 14: Deun van, P. (2010). *Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw-1453*), p. 211. Leuven: Davidsfonds

Afbeelding 15: Wikimedia Commons. (2017). *File: Aachen Cathedral Treasury, cloth with elephants from Karlsschrein.jpg*. Geraadpleegd op 27-01-2019, via https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aachen_Cathedral_Treasury,_cloth_with_elephants_from_Karlsschrein.jpg

Afbeelding 16: Deun van, P. (2010). *Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw-1453*), p. 53. Leuven: Davidsfonds

Afbeelding 17: Deun van, P. (2010). *Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw-1453*), p. 59. Leuven: Davidsfonds

Afbeelding 18: Deun van, P. (2010). *Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw-1453*, p. 82. Leuven: Davidsfonds

Afbeelding 19: Deun van, P. (2010). *Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw-1453*, p. 66. Leuven: Davidsfonds

Afbeelding 20: Wikimedia Commons. (2004). *File: Hagia-Sophia-Laengschnitt.jpg*. Geraadpleegd op 27-01-2019, via <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hagia-Sophia-Laengschnitt.jpg>

Afbeelding 21: Wikimedia Commons. (2013). *File: Palestine-2013(2)-Jerusalem-Temple Mount-Dome of the Rock (SE exposure).jpg*. Geraadpleegd op 30-03-2019, via [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Palestine-2013\(2\)-Jerusalem-Temple Mount-Dome of the Rock \(SE exposure\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Palestine-2013(2)-Jerusalem-Temple_Mount-Dome_of_the_Rock_(SE_exposure).jpg)

Afbeelding 22: Wikimedia Commons. (2013). *File: Dehio 10 Dome of the Rock Floor plan-drilled.jpg*. Geraadpleegd op 30-03-2019, via https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dehio_10_Dome_of_the_Rock_Floor_plan-drilled.jpg

Afbeelding 23: Herrin, J. (2007). *Byzantium: het verrassende leven van een middeleeuws rijk*, afb.4. Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq

Afbeelding 24: Herrin, J. (2007). *Byzantium: het verrassende leven van een middeleeuws rijk*, afb.5. Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq

Afbeelding 25: LunarSeaArt. (2017). Geraadpleegd op 27-01-2019, via <https://pixabay.com/en/venice-basilica-italy-landmark-2085855/>

Afbeelding 26: Anabana. (2012). Geraadpleegd op 27-01-2019, via <https://pixabay.com/en/sanmarco-venice-people-italy-1046794/>

Afbeelding 27: Deun van, P. (2010). *Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw-1453*, p. 125. Leuven: Davidsfonds

Afbeelding 28: Hayt, F. e.a. (2015). *Atlas van de algemene en Belgische geschiedenis*. Wommelgem: Van In.

Afbeelding 29: Herrin, J. (2007). *Byzantium: het verrassende leven van een middeleeuws rijk*, afb.13. Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq

Afbeelding 30: Redactie SLO. (2015). *Taxonomie van Bloom*. Geraadpleegd op 16-03-2019, via <https://talentstimuleren.nl/thema/stimulerend-signaleren/afbeeldingen/103-blooms-taxonomie>

Figuren

Figuur 1: Eigen beeldmateriaal.

Figuur 2: Vinckx, E. *Zelfstudiepakket: Byzantijnse rijk [cursus]*, p. 29.
Hasselt: PXL Education.

Figuur 3: Studybuddy. (2019). *Hoe jij effectiever studeert met Mind Maps*. Geraadpleegd op 27-01-2019, via <https://mijnstudybuddy.nl/mind-maps/>

Figuur 4: Lucidchart. (2019). *Wat is een concept map?* Geraadpleegd op 27-01-2019, via <https://www.lucidchart.com/pages/nl/wat-is-een-concept-map?a=0>

Geraadpleegde werken

- Bejczy, I. (2012). *Een kennismaking met de middeleeuwse wereld*. Bussum: Coutinho.
- Berding, J. (2011). *John Dewey: over opvoeding, onderwijs en burgerschap. Een keuze uit zijn werk*. Amsterdam: SWP
- Blockmans, W. en Hoppenbrouwers, P. (2016). *Eeuwen des ondersheids: een geschiedenis van middeleeuws Europa*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Bourke, S. (2014). *Het midden Oosten: van de prehistorie en Babylonische koninkrijk, tot de opkomst van de islam*. Kerkdriel: Libero.
- Deun van, P. (2010). *Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw- 1453*. Leuven: Davidsfonds
- Drie van, J. (2013). Hoe bepalen we wat belangrijk is om te leren? *Kleio*, 5.
- Dronkers, J. (red.) (2011). *Goede bedoelingen in het onderwijs: Kansen en missers*. Amsterdam University Press
- Groen, B. (2004). *De christelijke kerk in het Byzantijnse rijk*. Geraadpleegd op 29-10-2018, via <https://isgeschiedenis.nl/longreads/de-christelijke-kerk-in-het-byzantijnse-rijk>
- Helbert, A. (2019). *Byzance architecture*. Geraadpleegd op 5 januari 2019, via <http://www.antoine-helbert.com/fr/portfolio/annexe-work/byzance-architecture.html?fbclid=IwAR3Ai9gaD2Em45weBb237P-hORWtr5bp0UY7pxNQwJtJohr-IEhI5WD0K2c>
- Hoogeveen, P. (2014). *Het didactisch werkvormenboek*. Koninklijke van Gorcum.
- Knack. (2016). *Wereldgeschiedenis: Boek 2 200 v.Chr. – 1300*. Baarn: Bosch & Keuning.
- Meijer, F. (2014). *Twee steden: opkomst van Constantinopel, neergang van Rome (330-608)*. Amsterdam: Athenaeum – Polak & van Genneep.
- Parragon Books Ltd. (2017). *Grote atlas van de wereldgeschiedenis*. Heemstede: kantoor Verschoor Boekmakers.
- Purnelle, B. (2014). *Multicultureel onderwijs in Vlaanderen: werk aan de winkel*. Geraadpleegd op 6-11-2018, via <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2014/06/17/multicultureel-onderwijs-in-vlaanderen-werk-aan-de-winkel/>
- Slootjes, S. en Verhoeven, M. (2019). Elke vijf dagen een processie in Constantinopel. *Geschiedenis Magazine*, 3, pp. 42 – 45.
- Speet, B. (2007). *De tijd van monniken en ridders: 500-1000*. Zwolle: Waanders Uitgevers
- Sterre der Zee. (2018). *Schatkamer*. Geraadpleegd op 03-08-2018, via <http://www.sterre-der-zee.nl/schatkamer/>

Unia. (2018). *Diversiteitsbarometer onderwijs*. Geraadpleegd op 15-12-2018, via https://www.unia.be/files/Z_ARCHIEF/Documenten/Publicaties_docs/1210_UNIA_Barometer_2017_-_NL_AS.pdf

Walter, G. (1989). *Het dagelijks leven in Byzantium ten tijde van de Comnenen*. Baarn: Hollandia.

Wever de, F. (2012a). *Historia 3, infoboek*. Kalmthout: Pelckmans.

Wever de, F. (2012b). *Historia 3, handleiding*. Kalmthout: Pelckmans.

Bijlagen

Bijlage I Planning van het beschrijvend onderzoek

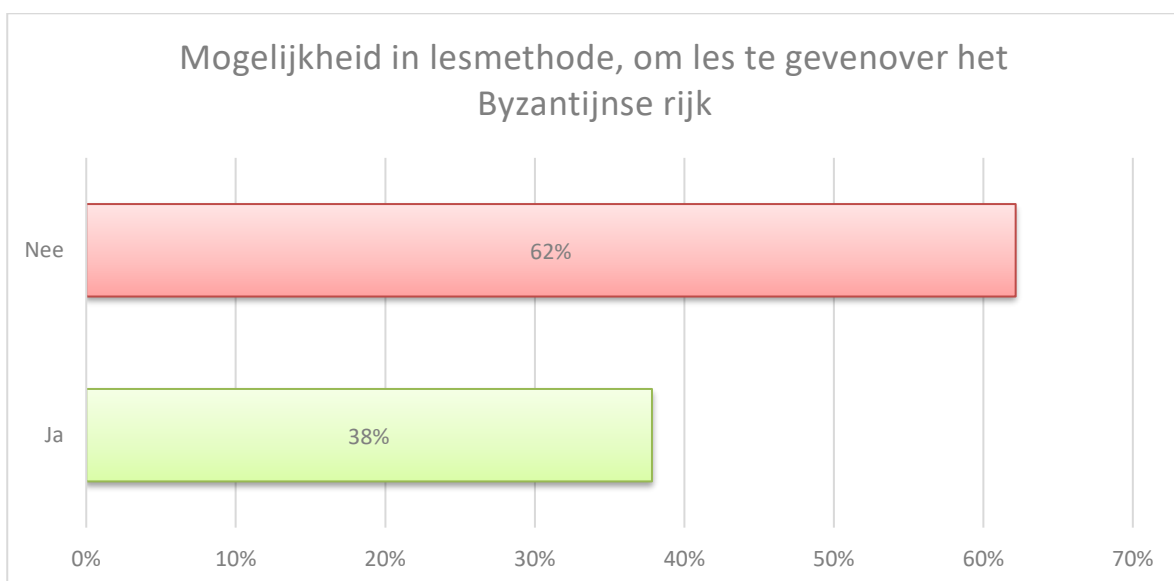
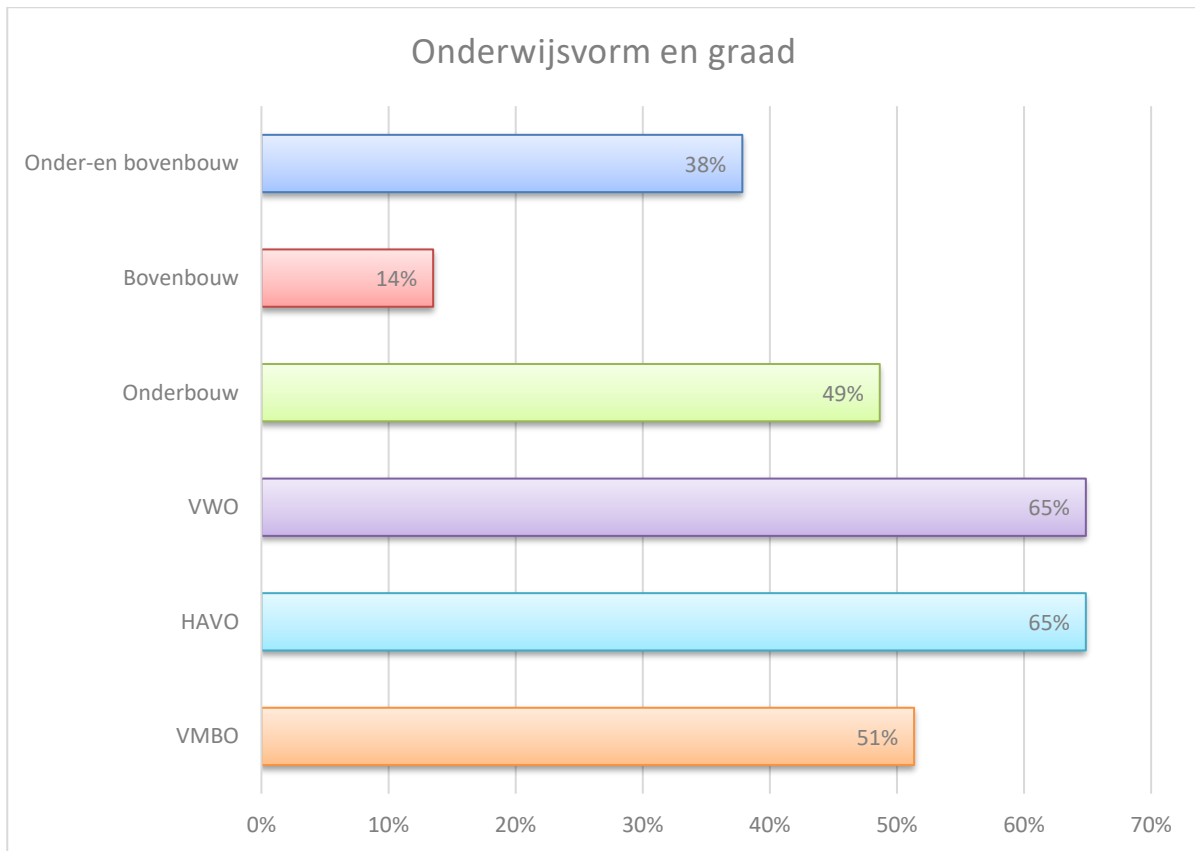
Academiejaar	Maand	Taak	Looptijd	Afgerond
17/18	Maart	Afwerken enquête	Eind maart	X
17/18	April	Verspreiden/afnemen enquête	Mei	X
17/18	Mei	Eerste resultaten analyseren en verwerken + presentatie	Mei/juni	X
17/18	Juni	Opnieuw verspreiden/afnemen + monitoren	September	X
17/18	Juli	Analyseren, resultaten bijwerken	Eind augustus	X
17/18 – 18/19	Juli	Deelvraag 3 afwerken	Eind december	X - X - X/
17/18 – 18/19	Juli	Deelvraag 4 afwerken	Eind december	X- X - X/
18/19	September	3 ^e verspreidingsronde	Eind oktober	X
18/19	September	Tussentijdse resultaten analyseren+ verwerken	Oktober	X
18/19	November	Definitieve verwerking van analyse (d1+2)	December	X - X- X/
18/19	Januari	Tussentijdse evaluatie	Januari	X
18/19	December	ICT- Zelfevaluatie 1	6 januari	X
18/19	Januari	ICT- Zelfevaluatie 2	Mei	X
18/19	Maart	Samenvatting	Mei	X
18/19	Maart	Presentatie	Mei	X – X/
18/19	Maart	Poster	Mei	X- X/

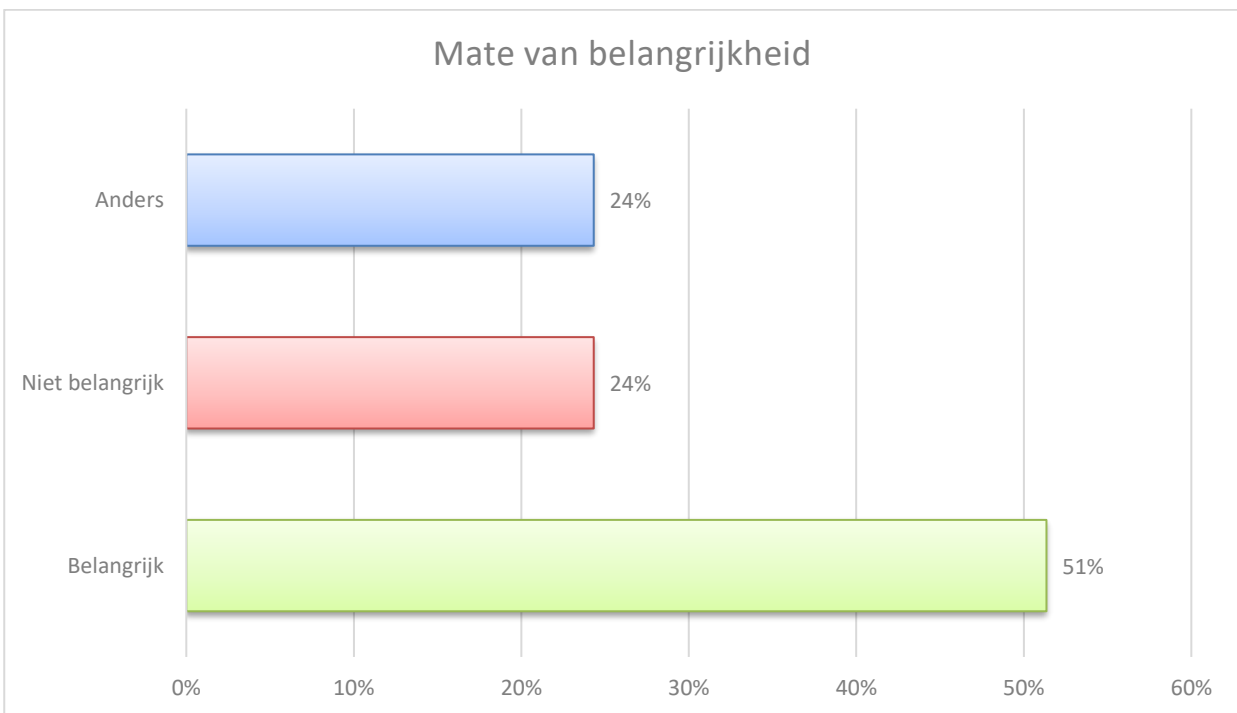
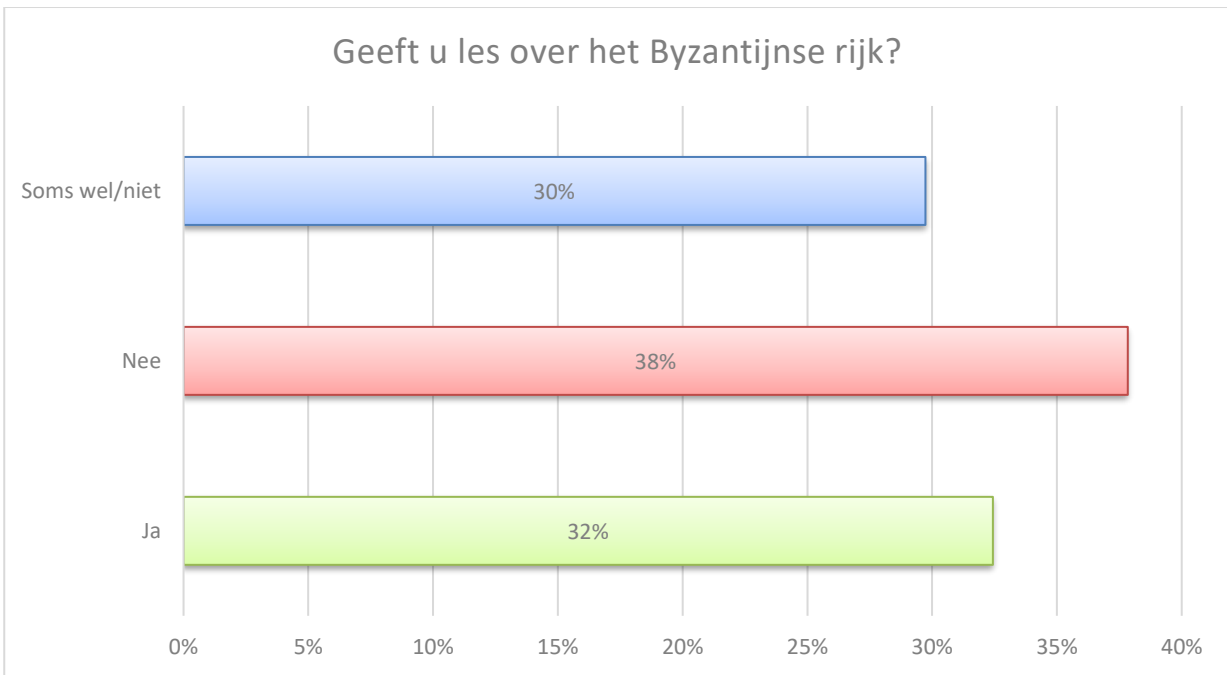
Bijlage II Planning ontwerponderzoek

Academiejaar	Maand	Taak	Looptijd	Afgerond
17/18 18/19	Juli	Lespakket Nederland – eenmalige les uitwerken	November	X – X/
17/18 18/19	Augustus	Lespakket Nederland- lessenreeks uitwerken	November	X – X/
17/18 18/19	Augustus	Website bouwen en beheren	Mei	X
18/19	September	Lespakket Vlaanderen- eenmalige les uitwerken	December	X – X/
18/19	September	Lespakket Vlaanderen- lespakket uitwerken	December	X – X/
18/19	September	Docentenbundel uitwerken	Mei	X – X
18/19	November	Proefdraaien lessen	December	X
18/19	Januari	Proefdraaien lessen	Februari	-
18/19	December	Verwerken feedback resultaten leerlingen	Maart	X- X/
18/19	Maart	Herwerken lesmateriaal	Mei	X- X- X
18/19	Februari	Herwerken feedback bachelorproef	Mei	X – X - X
18/19	Mei	Inleveren 1 ^e versie bachelorproef mevr. Vinckx	27 mei	X
18/19	Juni	INLEVEREN DEFINITIEVE VERSIE	10 juni	X
18/19	Juni	Presentatie/verdediging	19 juni	X

Bijlage III Onderzoeksresultaten Nederland

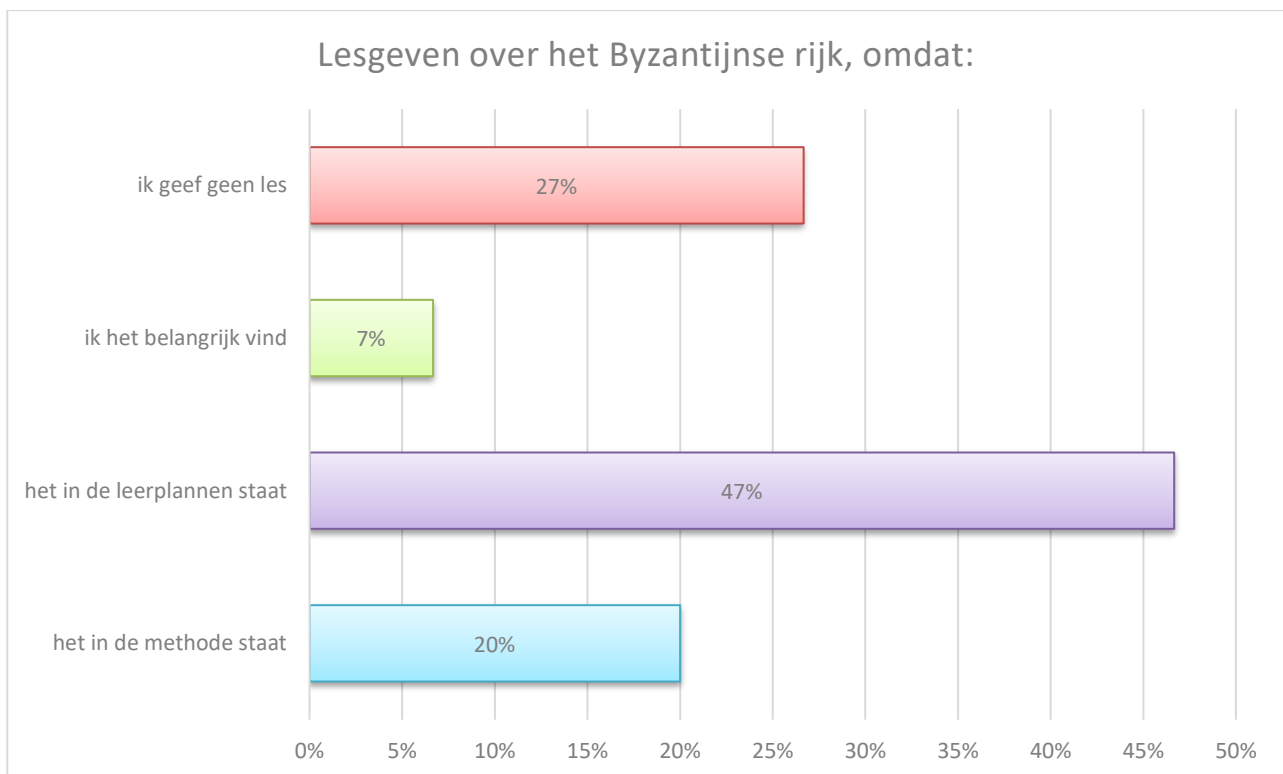
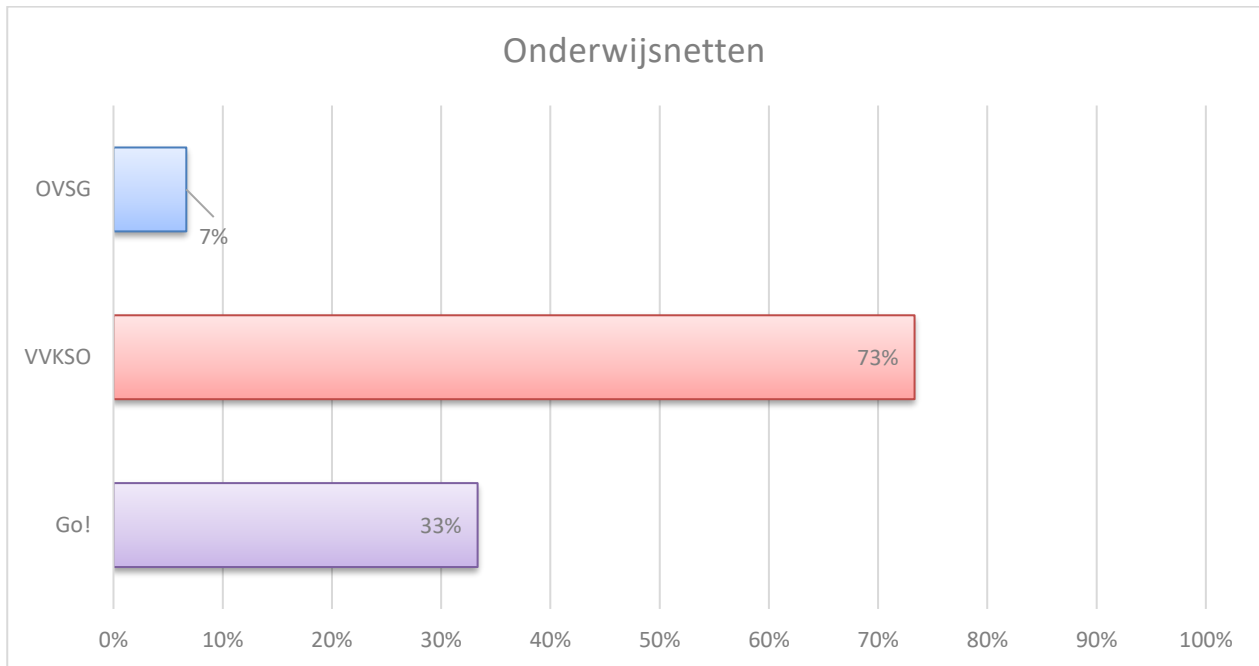
In deze bijlage vindt u de volledige analyse van de onderzoeksresultaten onder Nederlandse docenten.

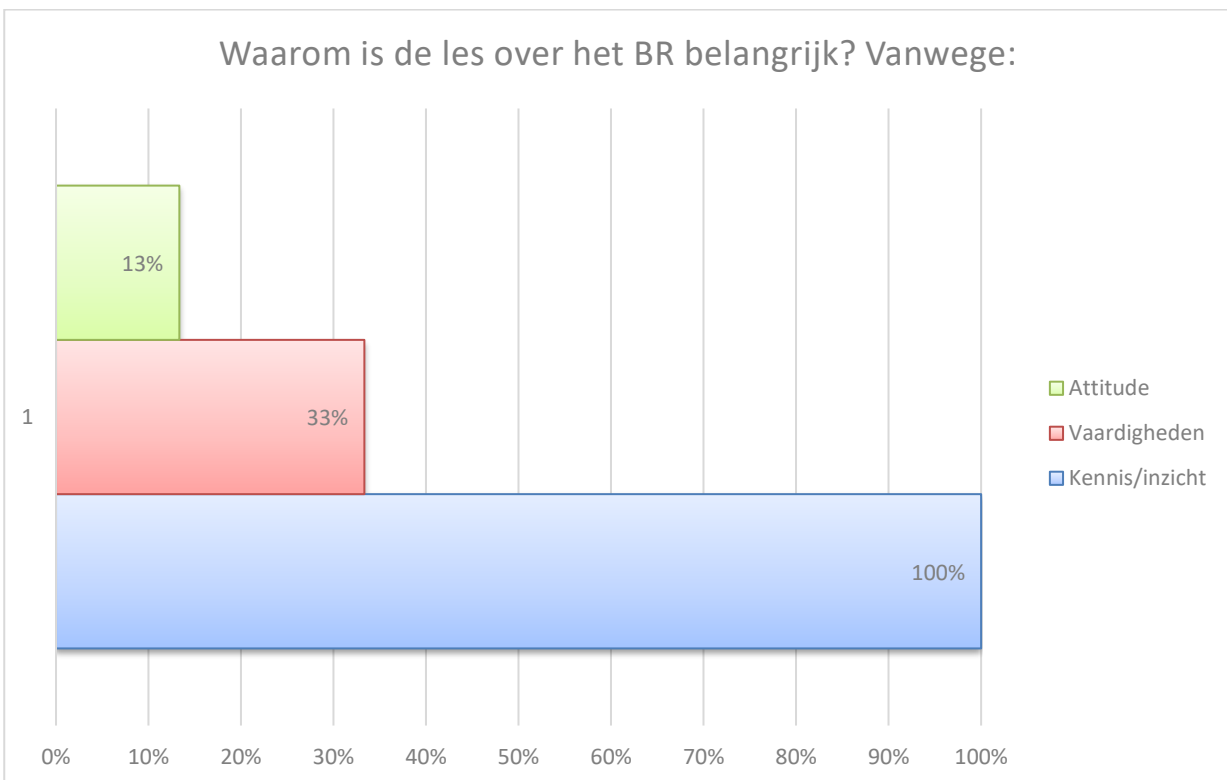
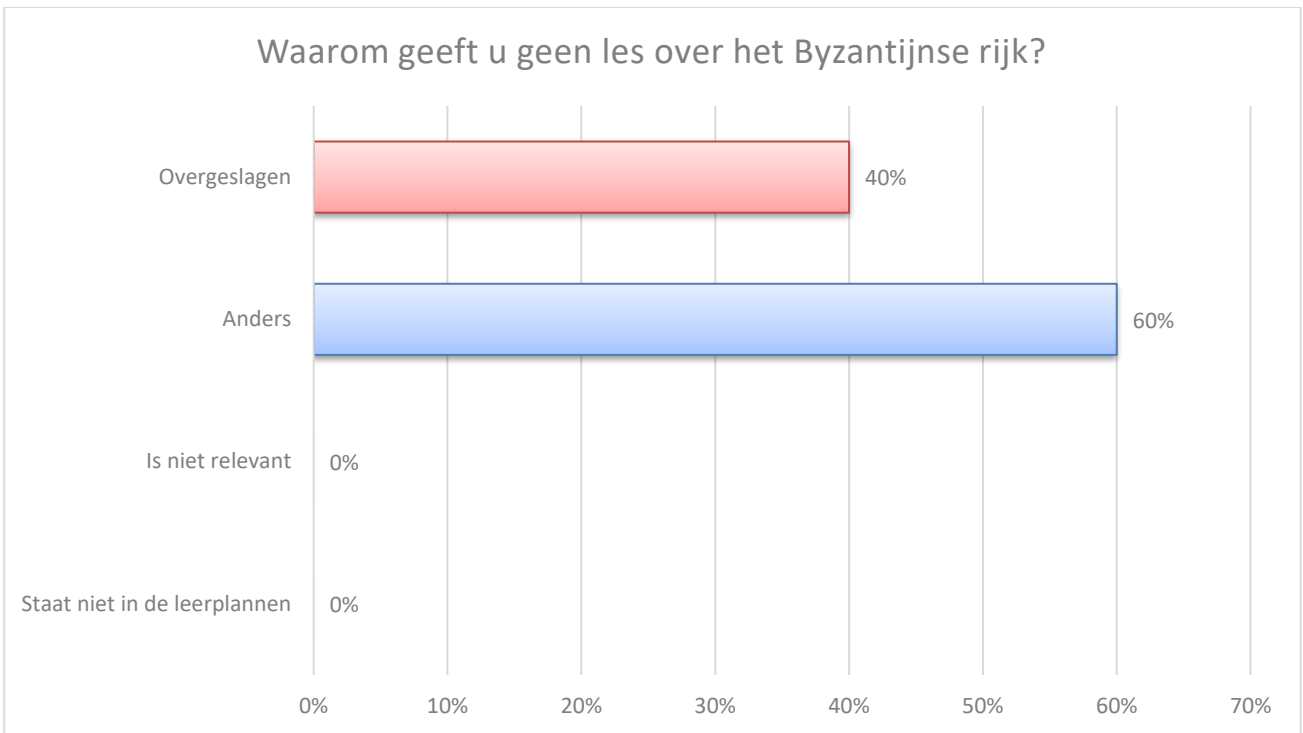

Bijlage IV Onderzoeksresultaten Vlaanderen

In deze bijlage vindt u de volledige analyse van de onderzoeksresultaten onder Vlaamse docenten.

Bijlage V Taxonomie van Bloom

Bloom's Taxonomie

6. Creëren

*Nieuwe ideeën, producten of gezichtspunten genereren
Ontwerpen, maken, plannen, produceren, uitvinden, bouwen*

5. Evalueren

*Motiveren of rechtvaardigen van een besluit of gebeurtenis
Controleren, hypothetiseren, bekritisieren, experimenteren, beoordelen*

4. Analyseren

*Informatie in stukken opdelen om de verbanden en relaties te onderzoeken
Vergelijken, organiseren, uit elkaar halen, ondervragen, vinden*

3. Toepassen

*Informatie in een andere context gebruiken
Bewerkstelligen, uitvoeren, gebruiken, toepassen*

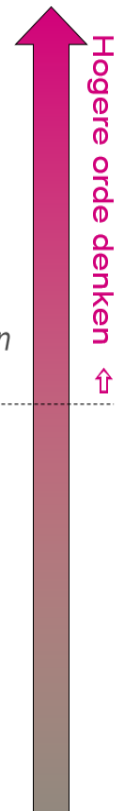
2. Begrijpen

*Ideeën of concepten uitleggen
Interpreteren, samenvatten, hernoemen, classificeren, uitleggen*

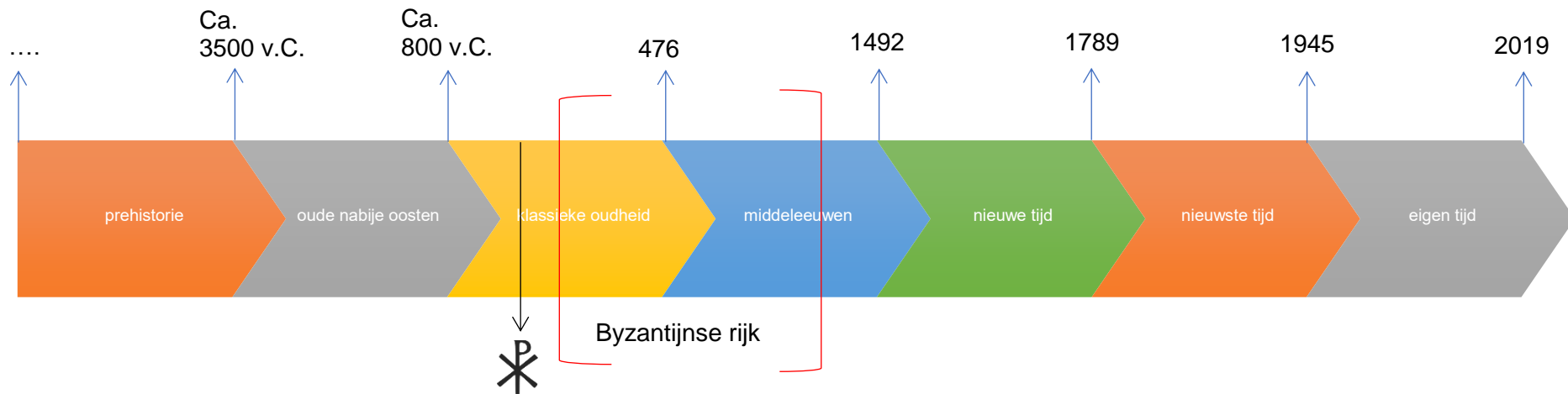
1. Onthouden

*Informatie herinneren
Herkennen, beschrijven, benoemen*

Bijlage VI Tijdlijn Byzantijnse rijk

Onderstaand de tijdlijn met de weergave van het Byzantijnse rijk. Daarna een schematische opsomming van belangrijke gebeurtenissen in de Byzantijnse geschiedenis.

300	324 – 337: Constantijn de Grote	324 – 367: Constantijnse dynastie	330: Stichting Constantinopel	379 – 455: Theodisiaanse dynastie	379 – 395: Theodosius de Grote	395: Splitsing Romeinse Rijk		
400	437/438: Codex Theodosianus	457 – 518: dynastie Leo I	476: val van het West-Romeinse Rijk					
500	518 – 602: dynastie Justinianus I	527 – 565: Justinianus I	532: Nika-oproer	532 – 537: wederopbouw Hagia Sophia	534: Codex Iuris Civilis			
600	610 – 711: dynastie Herkleios	632: Mohammed sterft						
700	717 – 802: Syrische dynastie	717 – 741: Leo III de Syriër	726/730 – 787: 1 ^e periode iconoclasme	780 – 791: regentschap Irene voor Constantijn VI	797 – 802: Irene			
800	815 – 843: 2 ^e periode iconoclasme	820 -867: Amorische dynastie	843: Synodikon van Orthodoxie	867 – 1056: Macedonische dynastie				
900	963 – 1025: Basileios II de Bulgarendoder	972: Huwelijk Theophano met Otto II van Duitsland						
1000	1028 – 1050: Zoë (en echtgenoten)	1042: Zoë en Theodora (zuster)	1054: Oosters of Grote Schisma	1055 – 1056: Theodora	1059 – 1078: Doukas- dynastie	1081 – 1185: Komnenendynastie	1081 – 1118: Alexios I Komnenos	1096 – 1204: Kruistochten
1100	1148: de Alexiade door Anna Komnena	1185 – 1204: Dynastie Angeloi						

1200	1204-1261: Latijnse keizers in Constantinopel	1204 – 1261: Laskriden-dynastie, Byzantijnse keizers in Nicea	1204 – 1205: Boudewijn I, graaf van Vlaanderen, keizer	1204: Plundering van Constantinopel. Vestiging Latijns Keizerrijk in Constantinopel	1205- 1298: Doukas Komnene dynastie, Byzantijnse keizers in Epiros	1261 – 1453: Palaiologoi dynastie		
1300								
1400	1449 – 1453: Constantijn XI	1453: De val van Constantinopel. Ottomanen nemen het rijk over. Constantijn XI sterft op de stadsmuren.						

Bijlage VI Lijst keizerlijke dynastieën met keizers van het Byzantijnse rijk

In deze bijlage is een lijst beschreven met de dertien dynastieën en hun keizers van het Byzantijnse rijk. Keizers die niet tot een dynastie behoren, maar wel als keizer hebben geregeerd staan in *kursief* gedrukt. Keizers die in de bachelorproef zijn benoemd, staan aangegeven met een *.

324 – 363	de Constantijnse dynastie
324 – 337	Constantijn de Grote*
337 – 360	Constantius II
361 – 363	Julianus de Afvallige
364 – 378	<i>Valens</i>
379 – 455	de Theodosiaanse dynastie
379 – 395	Theodosius de Grote*
395 – 408	Arcadius
408 – 450	Theodosius II
425 – 455	Valentinianus II
450 – 457	Marcianus
457 – 518	de dynastie van keizer Leo I
454 – 474	Leo I
474	Leo II
474 – 491	Zeno
491 – 518	Anastasius I
518 – 602	de dynastie van keizer Justinianus I
518 – 527	Justinus I
527 – 565	Justinianus I*
565 – 578	Justinus II
578 – 582	Tiberius II
582 – 602	Mauritius
602 – 610	<i>Phokas</i>
610 – 711	de dynastie van Herakleios
610 – 641	Herakleios I
641	Constantijn III
641	Herakleios II
641 – 668	Constans II
668 – 685	Constantijn IV
685 – 695	Justinianus II
695 – 698	Leontios
698 – 705	Tiberius III
705 – 711	Justinianus III
711 – 713	<i>Philippikos</i>
713 – 715	<i>Anastasius II</i>
715 – 717	<i>Theodosius III</i>

717 – 802 de Syrische dynastie

- 717 – 741 Leo III de Syriër*
- 741 – 775 Constantijn V
- 775 – 780 Leo IV
- 780 – 797 Constantijn VI* (eerste jaren onder regentschap van Irene, vanaf 791 alleen)
- 797 – 802 Irene*

- 802 – 811 *Nikephoros I*
- 811 – 813 *Michael I Rangabe*
- 813 – 820 *Leo V de Armeniër*

820 – 867 de Amorische dynastie

- 820 – 829 Michael II van Amorion
- 829 – 842 Theophilos*
- 842 – 867 Michael III (eerste jaren onder regentschap van Theodora*, vanaf 856 alleen)

867 – 1056 de Macedonische dynastie

- 867 – 886 Basileios I de Macedoniër
- 886 – 912 Leo VI de Wijze
- 912 – 913 Alexander
- 913 – 959 Constantijn VII Porphyrogenetos (vanaf 945 alleen)
- 919 – 944 Romanos I Lekapenos (regentschap)
- 959 – 963 Romanos II
- 963 – 1025 Basileios II de Bulgarendoder (vanaf 976 alleen)
- 963 – 969 Nicephoros II Phokas (regentschap)
- 969 – 976 Johannes I Tzimiskes (regentschap)
- 1025 – 1028 Constantijn VIII
- 1028 – 1050 Zoë
- 1028 – 1034 Romanos III Argyros (1e echtgenoot Zoë)
- 1034 – 1041 Michael IV (2^e echtgenoot Zoë)
- 1041 – 1042 Michael V (geadopteerd door Zoë)
- 1042 Zoë en Theodora
- 1042 – 1050 – 1055 Constantijn IX (3^e echtgenoot Zoë)
- 1055 – 1056 Theodora alleen
- 1056 – 1057 Michael VI de Oude (echtgenoot van Theodora)

1057 – 1059 *Isaäk I Komnenos*

1059 – 1078 de Doukasyndynastie

- 1059 – 1067 Constantijn X Doukas
- 1067 – 1071 Romanos IV Diogenes
- 1071 – 1078 Michael VII Doukas

1081 – 1185 de Komnenendynastie

- 1081 – 1118 Alexios I Komnenos
- 1118 – 1143 Johannes II Komnenos
- 1143 – 1180 Manuel I Komnenos
- 1180 – 1183 Alexios II Komnenos
- 1183 – 1185 Andronikos I Komnenos

1185 – 1204 de dynastie van de Angeloi

- 1185 – 1195 Isaak II Angelos
- 1195 – 1203 Alexios III Angelos
- 1203 – 1204 Alexios IV Angelos en Isaäk II Angelos

Latijnse keizers in Constantinopel

- 1204 – 1205 Boudewijn, graaf van Vlaanderen
- 1217 – 1219 Peter van Courtenay
- 1240 – 1261 Boudewijn II

1204 – 1261 de dynastie van de Laskriden, Byzantijnse keizers van Nicea

- 1204 – 1222 Theodoros I Laskaris
- 1222 – 1254 Johannes II Vatatzes
- 1254 – 1258 Theodoros II Laskaris
- 1258 – 1261 Johannes IV Laskaris

1204 -1222 Alexios I Komnenos & David Komnenos, heersers van Trebizonde en Paphlagonië

1205 – 1298 de dynastie van Doukas Komnenos, Byzantijnse keizers van Epiros

- 1205 – 1215 Michael I Doukos Komnenos
- 1215 – 1230 Theodoros I Doukas Komnenos
- 1230 – 1266/1268 Michael II Doukas Komnenos
- 1266 / 1268 – 1296 / 1298 Nikepheros I Doukas Komnenos

1238 – 1263 Manuel I Megas Komnenos, heerser van Trebizonde

1261 – 1453 de dynastie van de Palaiologoi

- 1259 – 1282 Michael VIII Palaiologos
- 1282 – 1328 Andronikos II Palaiologos
- 1328 – 1341 Andronikos III Palaiologos
- 1341 – 1347 Johannes V Palaiologos
- 1347 – 1354 Johannes VI Kantakouzenos
- 1355 – 1376 Johannes V Palaiologos
- 1376 – 1379 Andronikos IV Palaiologos
- 1379 – 1390 Johannes V Palaiologos
- 1390 Johannes VII Palaiologos
- 1390 – 1391 Johannes V Palaiologos
- 1391 – 1425 Manuel II Palaiologos
- 1425 – 1448 Johannes VIII Palaiologos
- 1449 – 1453 Constantijn XI Palaiologos

(Deun van, 2010, p. 31),

(Herrin, 2007, pp. 407 – 414)

(Vinckx, zj., pp. 13 - 16)

Bijlage VIII Docentenbundel

Het Byzantijnse rijk

EEN VERRIJKING IN DE KLAS - DOCENTENTBUNDEL

Anouk Doumen | 2019

Voorwoord

In het kader van mijn bachelorproef, heb ik een aantal lessen opgezet over het Byzantijnse rijk. Voor u ligt de docentenbundel, met de volledige uitwerking van deze lessen. Daarnaast bevat deze bundel ook lesmateriaal voor het Byzantijnse rijk. De gebruikte methodes kunnen ook toegepast worden op andere onderwerpen en zijn gericht op leerlingen vanaf leerjaar 3 aso, havo en vwo.

Wat begon als een taak voor het vak geschiedenis, is uitgemond tot een volledig lespakket. U kunt kiezen voor een les in de vorm van een hoekenwerk of het meer uitdagendere causaal netwerk. Ik heb geprobeerd om vernieuwende werkvormen in deze lessen te integreren.

Waarom het Byzantijnse rijk zult u denken. In deze tijd van multiculturele samenlevingen is het Byzantijnse rijk juist een onderwerp bij uitstek waar dit in samenkomt. Diverse aspecten maken het Byzantijnse rijk fascinerend, wetende dat het ook zijn invloed heeft gehad op 'ons' Europa. Die multiculturaliteit is om te zetten naar samenwerkingsvormen tussen de leerlingen. Even uitbreken uit de normale gang van zaken, dat maakt het voor de leerlingen leuk en onvoorspelbaar.

Met trots bied ik u deze bundel aan.

Ik hoop dat u en uw leerlingen net zoveel plezier aan dit lesonderwerp hebben, zoals ik en mijn leerlingen dat ook hebben gehad.

Maastricht, 2019

Inhoudsopgave

Voorwoord	161
2 Algemene inleiding.....	163
3 Causaal netwerk	164
3.1 Het causaal netwerk in de les	164
3.2 Waarom een causaal netwerk?	164
4 Hoekenwerk.....	165
5 Mindmap	166
5.1 Mindmapping	166
5.2 Concept mapping.....	168
6 Lesmethode 1: het Byzantijnse rijk in een hoekenwerk	170
6.1 Lesopbouw	170
6.2 Onderzoeksvraag en deelvragen	171
6.3 Materiaal	171
7 Het Byzantijnse rijk in een causaal netwerk	172
7.1 Lesopbouw	172
7.2 Materialen	173
7.3 Causaal netwerk – de opdracht.....	173
7.4 Beoordeling.....	175
8 Thema's van het causaal netwerk	176
Literatuurlijst	178
Colofon	179

2 Algemene inleiding

Er zijn twee lesmethodes ontwikkeld voor het onderwerp Byzantijnse rijk. In deze docentbundel staat achtergrondinformatie over de lesmethodes en extra uitleg over de lessen.

Lesmethode 1 is een hoekenwerk. Dit is meer voor de wat zwakkere geschiedenisklassen. Het Byzantijnse rijk wordt in vier onderdelen behandeld, waarbij elke groep met een ander onderdeel start. Aan het einde van de les krijgen de leerlingen een mindmap als synthese van de les. Voor leerkrachten die dit samen met hun leerlingen willen doen, is de uitleg over het maken van een mindmap ook opgenomen.

Lesmethode 2 is een causaal netwerk. Dit is meer voor de sterke geschiedenisklassen en een uitdagend project. Dit is ook meer geschikt voor klassen die meerdere uren geschiedenis in de week hebben. Leerlingen kiezen een thema en werken rondom een onderzoeksvraag hun antwoord uit in een schematische vorm. De leerkracht kan ook voor één thema kiezen, waar de hele klas zich mee gaat bezighouden in groepjes.

Beide lesmethodes hebben gemeen dat het in de lessen draait om samenwerking en werken aan geschiedkundige vaardigheden.

De werkvormen hoekenwerk en mindmap zullen eerst apart besproken worden, evenals wat een causaal netwerk nu precies is. Alle materialen zijn te vinden op de website www.byzantiumindeklas.weebly.com, het is gratis te downloaden!

3 Causaal netwerk

Causaal redeneren is niets anders dan verbanden leggen tussen oorzaken en gevolgen. Leerlingen leren causale verbanden te leggen binnen hetzelfde tijdvak, maar ook tussen verschillende tijdvakken. (Claassen & Groot, 2016, p. 12 – 44) In het kader van het NRO-project 'De feiten voorbij' zijn er een zestiental lessen ontwikkeld, die causaal redeneren toepassen. Voor een volledig overzicht van de lessen van het project 'De feiten voorbij' verwijs ik u graag naar de website: <http://www.expertisecentrum-geschiedenis.nl/de-feiten-voorbij/intro/>.

3.1 Het causaal netwerk in de les

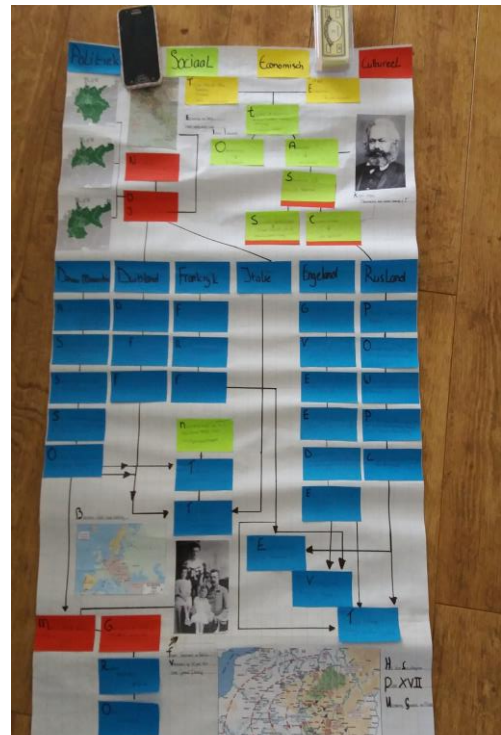
Voor het causaal netwerk tijdens de lessen over het Byzantijnse rijk, wordt gebruik gemaakt van een gecombineerde variant. De leerlingen delen de informatie eerst op in de vier domeinen: politiek, sociaal, cultureel en economisch. Sommige oorzaken kunnen geplaatst worden in meerdere domeinen. De leerlingen gebruiken gekleurde kaartjes, waarop ze informatie of gebeurtenissen vastleggen. Elke kleur staat voor een van de domeinen, bv. blauwe kaartjes staan voor politiek. Maak hier in de klas duidelijke afspraken over, dit om verwarring te voorkomen. Vervolgens leggen de leerlingen de kaartjes in een schematische vorm. Zie figuur 1.

Het is dus ook toegestaan dat leerlingen eigen afbeeldingen toevoegen. Graag zelfs! Afbeeldingen, tabellen, kaarten dienen wel in functie te staan van het onderwerp en ter aanvulling van het causaal netwerk.

3.2 Waarom een causaal netwerk?

Het gebruik van een causaal netwerk als opdracht heeft een tweetal voordelen:

3. Causaal redeneren wordt steeds vaker tijdens lessen gebruikt. Leerlingen leren uit informatie oorzaken en verbanden te herkennen en ze te koppelen. Causaal redeneren kan op verschillende manieren in op zijn eigen staande manieren of in gecombineerde vormen. Voor meer informatie over causaal redeneren, verwijs ik u naar de colofon achterin deze bundel.

Figuur 5 Causaal netwerk

4. Het is een prima manier om leerlingen te laten samenwerken in groepjes. Bovendien vormt het een goede voorbereiding op het hoger en universitaire onderwijs, waar veelal gebruik wordt gemaakt van groepswerken.

4 Hoekenwerk

De theorie van hoekenwerk is in eerste instantie uitgewerkt voor het lager onderwijs. Hooijmaaijers (1998, pp. 19 – 27) schreef voor de pabo³⁵ een handleiding over hoe te werken in hoeken in het lager onderwijs. De praktijk leert echter, dat deze werkvorm steeds vaker ook in het secundair onderwijs wordt toegepast. De manier waarop het wordt toegepast is natuurlijk anders dan in het lager onderwijs. Dit vanwege de manier waarop het lager onderwijs anders is ingedeeld dan het secundair onderwijs.

Hoewel op een aantal punten anders, blijft de kern van hoekenwerk hetzelfde: leren is een actief en constructief proces. Wat een hoekenwerk dan hieraan kan bijdragen:

- Leren in hoeken is motiverender en uitdagender.
- Leren in hoeken zorgt voor meer activatie van de leerlingen.
- Leren in hoeken speelt in op de verschillen tussen de leerlingen: differentiatie.

Leerlingen leren in een hoekenwerk gebruik te maken van elkaars zwakten en sterktes. Er zit een competitief element in (wie is als eerste klaar met alle hoeken of wie heeft de meeste hoeken). De leerlingen weten de lesstof beter te herproduceren tijdens een toets. Ze werken efficiënt samen om zoveel mogelijk te doen en zover mogelijk binnen de tijd te komen.

Het hoekenwerk voor het Byzantijnse rijk is verdeeld in de volgende vier hoeken:

- Algemeen deel (situeren in tijd en ruimte)
- Socio-politiek
- Socio- cultureel
- Socio- economisch

De bedoeling is dat leerlingen binnen 10 minuten de opdrachten maken en hebben nagekeken. De leerkracht kan de tijd visualiseren door bijvoorbeeld een tikkende klok te projecteren. Indien er geen beamer in het klaslokaal aanwezig is, kan ook een kookwekker of timer via de telefoon gebruikt worden.

---

³⁵ De pabo is in Nederland de opleiding voor leerkrachten lager onderwijs.

5 Mindmap

Een mindmap is een samenvatting in de vorm van een diagram. Het is opgebouwd uit begrippen, teksten, plaatjes of relaties met in het midden een centraal thema. Tijdens de les met het hoekenwerk krijgen de leerlingen een mindmap als synthese aangereikt. De leerkracht kan er ook voor kiezen dit zelf te doen met de leerlingen. Wanneer een klas het causaal netwerk doet, zou een leerkracht de mindmap als extra opdracht kunnen meegeven. Leerlingen maken dan van hun schema ook een samenvatting.

Een mindmap zorgt ervoor dat de les overzichtelijk is samengevat. Er zijn verschillende manieren om een mindmap vorm te geven. Overigens is dit toepasbaar op alle onderwerpen. Twee vormen die op het Byzantijnse rijk toepasbaar zijn:

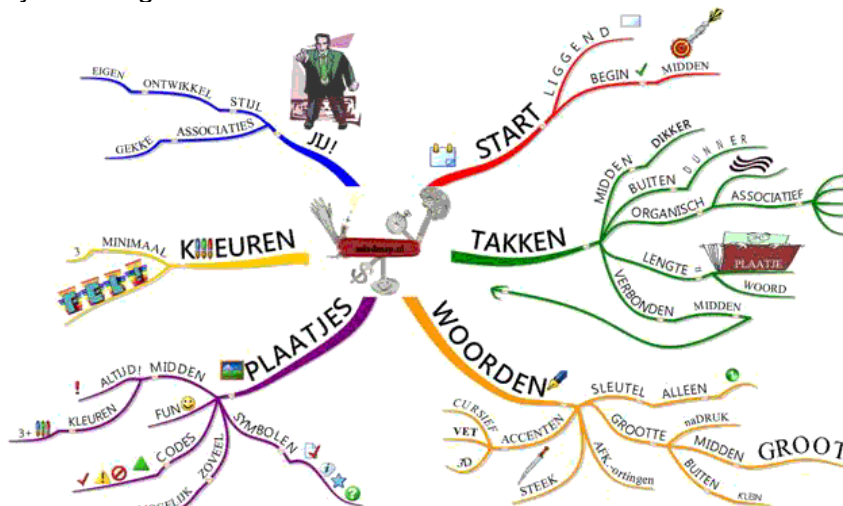
1. Mindmapping
2. Concept mapping

De uitleg van deze manieren van mindmapping komen uit het boek *Mind the map* van Tommy Opgenhaffen. Voor meer informatie of tips, verwijs ik u graag naar dit boek.

b. Mindmapping

Het opstellen van een mindmap is een van de bekendste manieren om informatie te visualiseren. Via een netwerk van takken, sleutelwoorden en/of symbolen wordt informatie gestructureerd en in kaart gebracht. Een ander woord voor de mindmap is spinschema (Opgenhaffen, 2015, pp. 127-134).

Bij een mindmap is er sprake van één centraal thema: het Byzantijnse rijk. Vanuit dit centrale thema vertakt zich een netwerk met hoofdideeën. Via vertakkingen op verschillende niveaus, wordt de mindmap uitgewerkt. Om relaties of begrippen te verduidelijken, worden vaak felle kleuren, pijlen of symbolen gebruikt.

Figuur 6 Voorbeeld mindmap

Onderstaand een stappenplan van Opgenhaffen voor het maken van een mindmap. Dit kan handig zijn voor leerlingen die weinig ervaring hebben of minder vaak een mindmap maken.

Stappenplan mindmap

Stap 1. Neem een blanco blad en leg het dwars. Er mogen geen ruitjes of lijntjes op het blad staan, dit zorgt ervoor dat je geneigd bent om op de lijntjes te gaan schrijven. Dat is juist niet de bedoeling. Het helpt juist om structuur aan te brengen, als er niet op de lijntjes wordt geschreven. Nu kan de leerling zelf bepalen hoeveel ruimte er tussen de begrippen ontstaat.

Stap 2. Noteer het hoofdonderwerp in het midden van het blad. Bijvoorbeeld 'Byzantijnse rijk', 'Constantinopel', 'Byzantijnse keizers' etc. Geef het een kleur of maak er een afbeelding bij, om duidelijk te maken dat dit het centrale onderwerp is.

Stap 3. Bepaal je hoofdideeën. Dit zijn de sleutelwoorden die op de hoofdtakken terecht komen. Bijvoorbeeld: politiek, economie, sociaal, cultureel. Met deze begrippen wordt de structuur van de mindmap vastgelegd, maar tegelijkertijd fungeren ze als kapstokken waar meer informatie aan kan worden opgehangen. Beperk het aantal hoofdideeën tot zeven en noteer ze in één woord.

Stap 4. Teken voor elk hoofdidee van het centrum een dikke hoofdtak. Vermijd strakke en rechte lijnen, maak er een echte tak van. Geef elke tak voldoende ruimte, dit om te voorkomen dat je klein moet schrijven en de mindmap onoverzichtelijk wordt. Zorg ervoor dat elke tak ongeveer even lang is als het begrip dat erop wordt genoteerd. Het kan handig zijn eerst het hoofdidee te noteren en dan pas de tak te tekenen. Voor beter onderscheid, kun je elke tak een eigen kleur geven.

Stap 5. Beperk je tot één woord per tak. Dit biedt meer flexibiliteit en mogelijkheid om verdere vertakkingen te maken. Laat je woorden nooit boven of onder de takken zweven. Hoe korter bij de tak, des te duidelijker de verbintenis waaraan het is verbonden. Tip: gebruik dikke (hoofd)letters in dezelfde kleur als de tak waartoe het behoort. Arceren van het begrip kan natuurlijk ook.

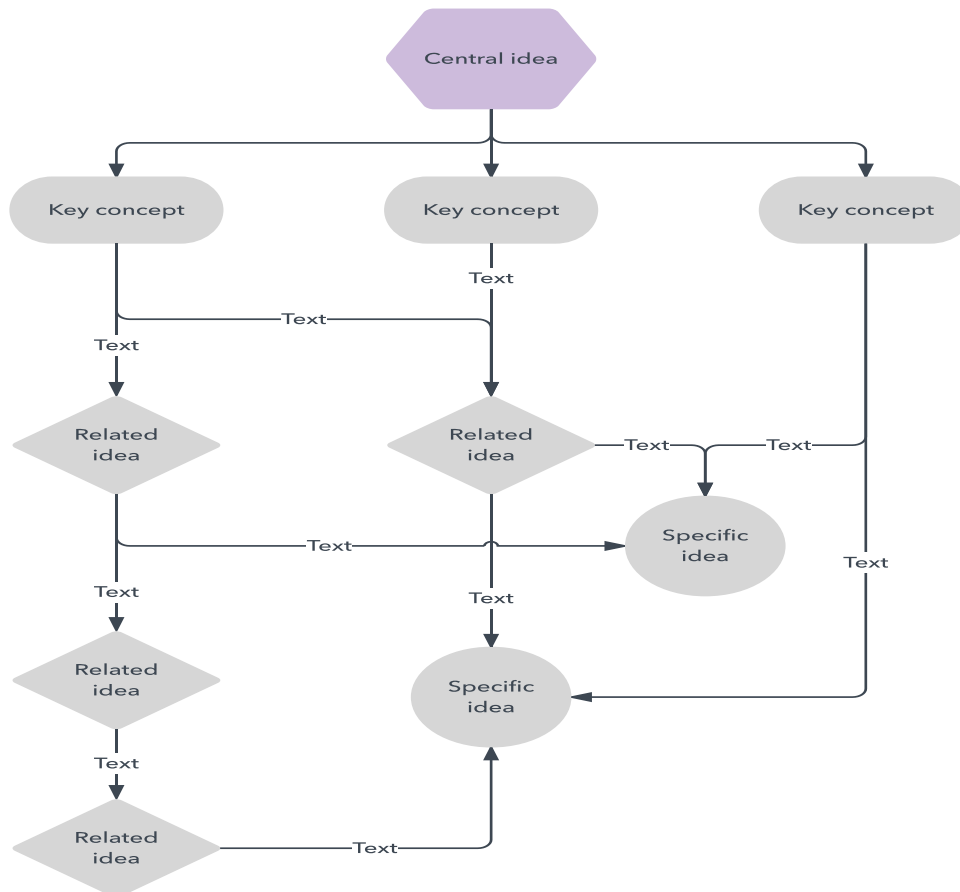
Stap 6. Hoe meer vertakkingen je maakt, des te dunner wordt de tak. Zorg er wel voor dat ze verbonden blijven met de hoofdtak.

Tips.

1. Voeg tekeningen/afbeeldingen toe ter illustratie. Het kan helpen om de inhoud beter te onthouden.
2. Volgorde speelt geen rol. Vind je het fijner om een volgorde aan te houden, nummer dan de takken.
3. Om duidelijk te maken welke informatietakken bij elkaar horen, kun je om de groep takken een wolk tekenen.

c. Concept mapping

Voor de leerkracht die eens een andere mindmap methode wil uitproberen. Bij concept mapping wordt gebruikt gemaakt van een strategie om kennis te organiseren en grafisch weer te geven. Soms wordt dit principe ook een begrippenkaart genoemd (Opgenhaffen, 2015, pp. 82 – 92).

Figuur 7 Voorbeeld conceptmap

Een concept map geeft het antwoord samengevat op de onderzoeksvraag/ probleemstelling. Concepten die met elkaar gerelateerd zijn, worden via begrippen met elkaar verbonden.

Concept mapping is niet alleen te gebruiken voor een schematische samenvatting. Het kan ook voor de volgende doelen tijdens de les worden ingezet:

- (Voor)kennis in kaart brengen van leerlingen.
- Als hulpmiddel bij brainstormsessies of klasdiscussies.
- Voor het presenteren van informatie.

Onderstaand een beknopt stappenplan voor het maken van een concept map:

Stappenplan conceptmap

Stap 1. Stel een onderzoeksvraag op. In het geval van het Byzantijnse rijk kan dit zijn: Hoe zag het Byzantijnse rijk eruit?

Belangrijk voor een concept map is, dat de onderzoeksvraag dynamisch is. Dit kan bereikt worden door een vraag te laten beginnen met welke of waarom. Een vraag die begint met hoe of wat kan leiden tot een statische concept map. Statisch wil zeggen dat de concept map dan vooral beschrijvend is.

Stap 2. Noteer de belangrijkste concepten. Maak een lijst met een aantal concepten die belangrijk (kunnen) zijn voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag. Begin met een klein aantal concepten, ongeveer vijftien. Later kunnen er nog altijd concepten worden toegevoegd.

De concepten kunnen uit gevonden informatie worden gehaald. Stimulerende vragen hierbij kunnen zijn: 'Wie?', 'Wat?' of 'Waar?'. Begin ze niet meteen op een vel in een concept map te schrijven, maar schrijf ze op losse kaartjes.

Stap 3. Rangschik de kaartjes met concepten. Hou de context van je concept map in gedachten. Bovenaan worden de algemene of alomvattende contexten geplaatst. Het kan zijn dat er maar één concept bovenaan staat, maar het is ook goed mogelijk dat dit meerdere concepten zijn. Werk van de boven geplaatste concepten een hiërarchische vorm uit. Dit mag ook in de vorm van een cirkeldiagram of flowchart. Concepten die nauw met elkaar verwant zijn of verband hebben, plaats je dicht bij elkaar.

Stap 4. Verbind de verwante concepten en benoem de relatie. Met pijlen geef je de richting van de relatie aan. Voeg aan elke verbindinglijn één of meerdere verbindingswoorden toe. Op deze manier wordt de relatie tussen de concepten optimaal beschreven. Tip: houdt de verbindingswoorden zo kort mogelijk. Meestal zijn verbindingswoorden een werkwoord.

Stel nu de volgende vraag: 'Klopt het dat...?' om te controleren of de stelling die nu is ontstaan geldig is. Beperk je hierbij tot het bepalen van de belangrijkste relaties die leiden tot het antwoord op de onderzoeksvraag. Het is **niet** de bedoeling om alle concepten met elkaar te verbinden.

Stap 5. Kijk of er crosslinks te ontdekken zijn, tussen de concepten uit verschillende hiërarchische niveaus. De verbanden die nu worden ontdekt, helpen om duidelijk te maken hoe de verschillende domeinen met elkaar gerelateerd zijn. Deze nieuwe verbanden kunnen leiden tot nieuwe inzichten.

Stap 6. Voeg specifieke voorbeelden toe. Onder elk conceptlabel kan er, indien gewenst, een specifiek voorbeeld worden toegevoegd. Bijvoorbeeld: bij het concept Byzantijnse kunst, kan als specifiek voorbeeld mozaïekschilderijen worden geschreven. Noteer het voorbeeld telkens onder het kader van het desbetreffende concept.

Stap 7. Verfijnen. Bekijk de concept map: is deze compleet of mist er nog informatie? Moeten sommige concepten uitgebreider of juist wat minder informatie bevatten, etc.

6 Lesmethode 1: het Byzantijnse rijk in een hoekenwerk

Voor de leerkracht die dit onderwerp graag wil behandelen, maar er niet uitgebreid bij wil stilstaan. Voor de klas die wat minder goed is in geschiedenis.

Tijdens deze les doen leerlingen een hoekenwerk. Tijdens vier hoeken met opdrachten, maken ze kennis met het Byzantijnse rijk in een notendop. Aan het einde van de les krijgen de leerlingen een mindmap aangereikt als synthese van de les.

6.1 Lesopbouw

Afhankelijk hoe snel leerlingen werken, kan de les in 1 á 2 lessen worden doorlopen.

Instap: Tijdens de instap van de eerste les worden de groepen gevormd. De leerlingen krijgen kaartjes met elk een begrip. De begrippen die bij elkaar horen vormen een groep. De leerlingen moeten dus elkaar zien te vinden om een groep te vormen. **Tip: laat de leerlingen die samen de juiste groep hebben gevormd, alvast hun tafeltjes bij elkaar zetten.**

Duur: 10 minuten.

Uitvoering: Voor het hoekenwerk is er een onderzoeksvraag met drie deelvragen. Elke groep krijgt een hoek met behorende deelvraag, uitgezonderd het algemene deel. Ze krijgen 10 minuten om de deelvraag af te ronden. Zijn ze klaar? Dan mag 1 iemand van de groep een antwoordvel komen halen. Is een groep binnen de tijd klaar? Dan mogen ze een volgende deelvraag maken. Zie paragraaf 6.2 voor verdere uitwerking van de onderzoeksvraag.

Duur: 10 minuten per hoek.

Kijk klassikaal de deelvragen na. Als het goed is heeft elke groep een antwoord geformuleerd op hun deelvraag. Samen komen ze tot het antwoord van de onderzoeksvraag. Aan het einde van de nabespreking ontvangen ze de samenvatting in de vorm van een mindmap.

Duur: restant van de les.

Afsluiting: Er zijn twee opties om de les mee af te sluiten.

Optie 1: vragen naar de ervaring om de les op deze manier in te vullen.

Optie 2: het laten maken van een woordzoeker.

Beide opties gebruiken kan natuurlijk ook.

Duur: 10 minuten.

6.2 Onderzoeksvraag en deelvragen

De onderzoeksvraag voor deze les is als volgt:

Hoe zag het Byzantijnse rijk eruit?

De leerlingen onderzoeken elk een deelvraag die leidt tot het antwoord op de onderzoeksvraag. De deelvragen per hoek zijn als volgt:

Socio- Politiek: Hoe zag de politiek uit binnen het Byzantijnse rijk?

Socio- Cultureel: Hoe zag de cultuur uit binnen het Byzantijnse rijk?

Socio – Economisch: Hoe zag de economie uit binnen het Byzantijnse rijk?

De leerlingen ontvangen allemaal een werkbundel waarin een algemeen deel en alle deelvragen zijn opgenomen. De werkbundels kunnen, voordat ze worden uitgedeeld, worden voorzien van een merkje. Zo is het voor de leerlingen in de groep duidelijk welke deelvraag zij zich als eerste mee bezighouden.

6.3 Materiaal

Voor deze les zijn nodig:

- Begrippenkaartjes;
- Werkbundels Byzantijnse rijk;
- Verbetersleutel werkbundel;
- Woordzoeker;
- Mindmap.

7 Het Byzantijnse rijk in een causaal netwerk

Het causaal netwerk neemt een aantal lessen in beslag. De bedoeling is dat leerlingen ook thuis aan de opdracht werken. Het is aan de leerkracht om te kijken hoeveel begeleidingsuren er nodig zijn. (Afhankelijk van de klas.) Al het lesmateriaal is te verkrijgen via www.byzantiumindeklas.weebly.com.

7.1 Lesopbouw

De opbouw van deze lessen zijn gebaseerd op een 50 minuten lesrooster:

Les 1: inleiding

Instap: Woordzoeker. De woordzoeker bevat een aantal woorden die gelinkt zijn aan het Byzantijnse rijk. De bedoeling is om te kijken of leerlingen enkele begrippen herkennen en de link kunnen leggen met de les. Deze opdracht mag per twee worden gemaakt.

Duur: 10 minuten.

Uitvoering: Er volgt eerst een introductie over het Byzantijnse rijk. De volledig uitwerking is te vinden in de bijbehorende lesvoorbereiding.

Duur: 15 – 20 minuten.

Maak groepjes van maximaal 6 leerlingen. Het aantal groepen is afhankelijk van het aantal leerlingen in de klas. Overloop de PowerPointpresentatie. Leg vervolgens de opdracht van het causaal netwerk uit. Neem hier het restant van de lestijd voor. Zie paragraaf 7.6 voor de volledige opdracht van het causaal netwerk. Deel de materialen pas de volgende les uit.

Duur: 10 – 15 minuten.

Afronding: Afspraken maken voor de volgende les. Eventueel nog beantwoorden van vragen door leerlingen.

Duur: 5 minuten.

Les 2 en verder: begeleiding

Instap: Even nog een keer de opdracht herhalen. Maak afspraken met betrekking tot het gebruik van kaartjes, inleverdatum etc. Overloop ook het beoordelingsformulier en het peer-assessment met de leerlingen, zodat ze weten waar ze op moeten letten.

Duur: 10 minuten.

Uitvoering: Tijdens de les werken de leerlingen aan hun causaal netwerk. Voor deze les hebben ze al informatie moeten opzoeken. De docent kan tijdens deze les de groepen helpen en eventueel bijsturen. Deel tijdens deze les de materialen uit.

Duur: 40 minuten.

7.2 Materialen

Voor deze lessenreeks zijn de volgende materialen nodig:

1. Woordzoeker
2. 4 verschillende kleuren kaartjes of post-its. Deze hebben de leerlingen nodig om het causaal netwerk mee te maken.
3. Flip-overvellen. Voor elke groep 1 vel. Hier wordt het causaal netwerk op gemaakt.
4. Informatiebundels.

7.3 Causaal netwerk – de opdracht

Voor de leerlingen:

Stap 1

Maak groepjes van max. 6 leerlingen. Kies een van de thema's uit. Elk thema heeft een onderzoeksvraag of verzin zelf een onderzoeksvraag. Dit staat in je infobundel. Geef aan je docent door welke vraag jullie hebben gekozen.

Stap 2

Voor de volgende les zoek je informatie op over jullie thema. Deze informatie neem je mee naar de les, zodat je tijdens de les aan het causaal netwerk kunt werken. Onderzoek je thema en verdeel de oorzaken en gevolgen in de 4 domeinen: politiek, sociaal, cultureel en economisch. Je mag ook de informatie uit de infobundel nemen ter aanvulling van je eerder opgezochte materiaal.

Stap 3

Verwerk de informatie in een oorzaak-gevolg structuur: het causaal netwerk. Soms kan een oorzaak/gevolg zich in meerdere domeinen bevinden. Elk domein heeft zijn eigen kleur kaartje:

Politiek =

Sociaal =

Cultureel =

Economisch =

Zorg dat je deze legenda bovenaan je causaal netwerk plakt.

Wanneer een oorzaak of gevolg zich in meerdere domeinen afspeelt, dan plak je meerdere kaartjes op elkaar. Wel op een manier, zodat je alle kleuren van de kaartjes kunt zien. **Het kan voorkomen dat informatie juist niet in alle domeinen voorkomt. Dit domein benoem je wel in de legenda, maar daar hoeft je dan voor de rest niets mee te doen.**

Schrijf enkel de hoofdzaken op de kaartjes en zeker niet te veel! Als er te veel informatie op een kaartje staat, dan wordt deze onoverzichtelijk. Kijk of je de informatie dan niet kunt splitsen en verdelen over meerdere kaartjes.

Stap 4

Werk goed samen! Jullie gaan elkaar ook beoordelen voor jullie samenwerking. Deze beoordeling gaat via een peer-assessment. Zie de volgende bladzijde voor uitleg.

Peer-assessment

Jullie gaan elkaar beoordelen door punten te geven, ook jezelf.

Groep van 6 leerlingen: **50** punten verdelen over de hele groep.

Groep van 5 leerlingen: **40** punten verdelen over de hele groep.

Groep van 4 leerlingen: **30** punten verdelen over de hele groep.

Je geeft hele punten, geen halve (dus 1 en niet 1,5). Je vult onderstaand formulier zelfstandig in en niet met de groep. Deze beoordeling telt mee voor het totaalcijfer.

Thema:.....

Naam:	Initiatief	Inzet en doorzettingsvermogen	Nakomen van afspraken	Samenwerking	Totaal

Initiatief: Beoordeel of iedereen ideeën heeft aangedragen of het initiatief nam om samen te werken aan de opdracht.

Inzet en doorzettingsvermogen: Beoordeel elkaars inzet voor de opdracht en of de groepsleden doorwerken, ook als het moeilijk is.

Nakomen van afspraken: Beoordeel of de groepsleden de gemaakte afspraken zijn nagekomen. Bijvoorbeeld: afspraken om samen te komen of informatie aan te leveren.

Samenwerking: Beoordeel of de samenwerking in de groep goed verliep. Werkte iedereen even veel of waren er groepsleden die te weinig of juist te veel deden?

Voor de docent:

Neem bovenstaande stappenplan met de leerlingen door. Elk groepje krijgt nog een informatiepakket aansluitend bij hun gekozen thema. Hier staan ook de onderzoeksvragen/probleemstellingen in. De thema's staan uitgewerkt in hoofdstuk 8. Neem ook het peer-assessment met de leerlingen alvast door.

7.4 Beoordeling

U kunt ervoor kiezen om de het causaal netwerk en de samenwerking te beoordelen. Indien u hiervoor kiest, is dit een voorbeeld van de verdeelsleutel:

0/20 causaal netwerk

0/30/40/50 samenwerking, wordt herleid tot een cijfer 0/5

Het totaalcijfer is dus 0/25.

Het causaal netwerk is een gezamenlijk cijfer.

Het peer-assessment om de samenwerking te beoordelen, is een individueel cijfer.

Bij het peer-assessment krijgt elke leerling 30/40/50 punten die verspreid worden over de groep. Ze moeten dus ook zichzelf beoordelen over hoe zij hebben gefunctioneerd.

Het gecombineerde cijfer 0/25 is terug te herleiden tot een cijfer 0/10 of 0/20.

8 Thema's van het causaal netwerk

In dit hoofdstuk worden de thema's besproken, die de leerlingen kunnen kiezen voor hun causaal netwerk. De leerlingen ontvangen per thema een uitgewerkt informatiepakket. Dit informatiepakket bevat ook de onderzoeksvragen/ probleemstellingen.

Thema 1: Byzantijns grondgebied

De ontwikkeling van het Byzantijnse grondgebied is interessant om te volgen. Het geeft onder andere aan, hoe het verging met het rijk. Leerlingen gaan opzoek naar hoe het mogelijk was, dat het Byzantijnse rijk zo kon uitdijen. Daarnaast onderzoeken ze ook weer de afname van het grondgebied en welke rol de islam daarbij speelt.

Keuze onderzoeksvragen/probleemstellingen:

- Hoe heeft het Byzantijnse grondgebied zich ontwikkeld?

Thema 2: Byzantijns bestuur

Leerlingen onderzoeken het Byzantijnse bestuur: hoe werd het rijk bestuurd? Leerlingen onderzoeken bij wie de daadwerkelijke macht lag en wat de rol van de keizers is geweest in het bestuur.

- Welke rol speelden keizers in het Byzantijnse bestuur?
- Hoe functioneerde het bestuur in het Byzantijnse rijk?

Thema 3: de kerk

Het geloof was zeer sterk aanwezig in het Byzantijnse rijk. Door de eeuwen heen, heeft het christendom zich anders ontwikkeld. Leerlingen onderzoeken de invloed van de kerk op de Byzantijnse samenleving en hoe het mogelijk was dat er een scheuring binnen het christendom kwam.

- Waarom heeft het christendom zich anders ontwikkeld in het Byzantijnse rijk?

Thema 4: Byzantijnse kunst

Het Byzantijnse rijk staat bekend om haar prachtige kunst. Met deze prachtige kunst is ook het iconoclasme verbonden. Ondanks dat vele kunstwerken verloren zijn gegaan, is in de rest van Europa ook nog een deel bewaard gebleven. Leerlingen onderzoeken waarom de Byzantijnse kunst bijzonder is en welke invloed het heeft gehad op de rest van Europa.

- Wat is Byzantijnse kunst?

Byzantijnse keizerinnen: Irene/ Theodora / Zoë

De leerlingen kiezen een van bovenstaande keizerinnen. Mochten er nu meer dan vijf groepen zijn, dan kan dit thema dus drie keer gekozen worden. Keizerinnen van het Byzantijnse rijk waren niet altijd van adel en kwamen van heinde en verre naar het hof. Een aantal van hen had een grote invloed aan het hof, maar ook in het bestuur. Leerlingen onderzoeken de rol/positie van de keizerinnen en hoe groot hun invloed reikte.

- Welke invloed had Irene/ Theodora/ Zoë in het Byzantijnse rijk?
- Hoe kon Irene/Zoë de macht overnemen?

Literatuurlijst

Drie van, J. (2013). Hoe bepalen we wat belangrijk is om te leren? *Kleio*, 5.

Expertisecentrum geschiedenis. *De feiten voorbij*. Geraadpleegd op 05-02-2018, via <http://www.expertisecentrum-geschiedenis.nl/de-feiten-voorbij/intro/>

GeschiedenisVandaag. (2018). *Historisch denken en redeneren*. Geraadpleegd op 06-02-2018, via <https://www.geschiedenisvandaag.nu/historisch-denken-en-redeneren-2/>

Hoogeveen, P. (2014). *Het didactisch werkvormenboek*. Koninklijke van Gorcum

Hooijmaaijers, T. (1998). *Werken in hoeken*. Heeswijk – Dinther: Uitgeverij Esstede.

Opgenhaffen, T. (2015). *Mind the map*. Uitgeverij Lannoo.

Figurenlijst

Figuur 1 Causaal netwerk ..... **Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.**

Figuur 2 Voorbeeld mindmap ..... **Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.**

Figuur 3 Voorbeeld conceptmap ..... **Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.**

Figuur 1: eigen archief.

Figuur 2: Studybuddy. (2019). *Hoe jij effectiever studeert met Mind Maps*. Geraadpleegd op 27-01-2019, via <https://mijnstudybuddy.nl/mind-maps/>

Figuur 3: Lucidchart. (2019). *Wat is een concept map?* Geraadpleegd op 27-01-2019, via <https://www.lucidchart.com/pages/nl/wat-is-een-concept-map?a=0>

Verantwoording omslag

De foto op de omslag geven keizer Justinianus en zijn vrouw keizerin Theodora weer. De foto is genomen van de mozaïeken waarop beiden zijn afgebeeld in de San Vitale te Ravenna, Italië.

Justinianus wordt gezien als de laatste 'echte' Romeins Byzantijnse keizer. Na zijn heerschappij beweegt het Byzantijnse rijk zich richting de middeleeuwen.

Justinianus en Theodora waren niet voorbestemd om de troon te bestijgen, maar door een loop van omstandigheden zijn ze het meest aanbeden keizerspaar in de Byzantijnse geschiedenis. Een klein eerbetoon aan de keizer (en zijn uitzonderlijke vrouw) die de basis heeft gelegd voor wetgeving, waarop menig wetboek is gebaseerd.

Colofon

Deze docentenbundel is geschreven in het kader van de bachelorproef 'Het Byzantijnse rijk, een verrijking in de klas' en maakt onderdeel van het ontworpen materiaal. De bachelorproef is een opdracht van Hogeschool PXL, Education te Hasselt ter afsluiting van de opleiding Leraar Secundair Onderwijs.

De bundel is geschreven door A. Doumen.

Ontslagontwerp en lay-out: A. Doumen, Maastricht

Drukwerk: Albelli

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband, elektronisch of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Anouk Doumen.

(Mail via www.byzantiumindeklas.weebly.com/contactgegevens)

Bijlage IX Lesvoorbereiding lesmethode 1, Nederlandse versie

LESVOORBEREIDINGSFORMULIER

Het Byzantijnse rijk in een hoekenwerk

Verwachte knelpunten (!) en differentiatie

1. Groepswerk, ik verwacht een rommelige klas op het moment dat de groepen elkaar gaan vormen. De leraar maakt de groepen, ze mogen niet zelf kiezen bij wie ze in de groep komen.
2. De samenwerking in de groepjes. De leerlingen zullen allemaal de opdrachten gezamenlijk moeten maken, gezien de hoeveelheid aan opdrachten.
3. De hoeveelheid opdrachten en de tijd. Tijdsbewaking is belangrijk om de opdrachten af te krijgen.

Differentiatie

Opdrachten: er is variatie in de opdrachten. Er wordt gebruik gemaakt van kaarten en teksten, diverse vragen.

Omvang: vanwege de omvang van de les, wordt de les gesplitst in vier domeinen.

Organisatorisch: De klas wordt opgedeeld in vier groepen, die elk rolerend werken aan een van de domeinen

Analyse van de leerinhoud:

Feiten:

- Constantijn de Grote stichtte in 330 de stad Constantinopel in de Griekse kolonie Byzantios.
- Theodosius de Grote bepaalde dat bij zijn overlijden het Romeinse Rijk werd gesplitst in een westelijk en oostelijk deel. In 395 vond deze splitsing plaats, het Oost-Romeinse Rijk kreeg zijn eigen keizer.
- In 476 viel het West-Romeinse Rijk terwijl het Oost-Romeinse Rijk bleef bestaan. Het Oost-Romeinse Rijk staat ook bekend als Byzantium of Byzantijnse rijk.
- Onder Justinianus I in de 6^e eeuw werd Mare Nostrum II gestart. Het rijk wist zijn omvang enorm uit te breiden.
- In de 7^e en 8^e eeuw wist het Byzantijnse rijk de opmars van de Arabieren te stoppen.
- In dezelfde periode vond het iconoclasme plaats. Het iconoclasme is op te delen in twee periodes: 726/730 – 787 en 815 -843.
- De Byzantijnen spraken Grieks. Aan het hof werd lang nog Latijns gesproken, later ging men hier ook over op het Grieks.
- Aan het hoofd van het Byzantijnse rijk stond de keizer. Er was geen sprake van erfopvolging, de keizer wees zijn opvolger aan.
- Het christendom was de meest voorkomende religie in het Byzantijnse rijk. Constantinopel was een van de vijf patriarchaten samen met Rome, Alexandrië, Jerusalem en Antiochië.
- Het christendom in het Oosten maakte een andere ontwikkeling door dan in het Westen. Dit heeft er onder andere toe geleid dat de christelijke kerk zich in 1054 heeft gesplitst. Deze gebeurtenis staat ook bekend als het Oosters of Grote Schisma.
- Het Byzantijnse rijk is beroemd om haar kunst, met name mozaïekkunst.
- Over de Byzantijnse economie is maar weinig bekend. Er werd betaald met gouden munten, nomisma of solidus genoemd. Buiten het Byzantijnse rijk werd deze munt de (gouden) byzant genoemd. Het Byzantijnse rijk was een van de eerste rijken waar belasting met muntgeld werd betaald.
- Tussen 1096 en 1204 was Constantinopel de doorgang voor de kruistochten. In 1204 wordt tijdens de Vierde kruistocht Constantinopel door de kruisvaarders geplunderd.
- Na 1204 valt het Byzantijnse rijk uiteen in kleinere delen. Na een beleg van 50 dagen door de Ottomanen, valt in 1453 het doek definitief voor Constantinopel en het Byzantijnse rijk.

Begrippen:

Erfopvolging: de regeling dat wanneer de vorst overlijdt of aftreedt, de oudste zoon of dochter de opvolger is.

Iconoclasme: beeldenstorm tegen verering van heiligen via afbeeldingen.

Mare Nostrum: letterlijk 'onze zee'. Het veroverde gebied rondom de Middellandse Zee door de Romeinen en Byzantijnen.

Patriarch: geestelijke leider

Patriarchaat: een gebied dat onder bescherming staat van de patriarch en hoort bij de kerk.

Schisma: scheuring binnen de christelijke kerk tussen orthodoxe christenen en de rooms-katholieke kerk.

Relaties:

In 330 stichtte de Romeinse keizer Constantijn de Grote de stad Constantinopel: stad van Constantijn. Deze stad lag in de Griekse kolonie Byzantios. Constantijn trok steeds vaker naar de stad die zijn naam droeg. In 395 werd Constantinopel de hoofdstad van het Oost-Romeinse Rijk.

De Romeinse keizer Theodosius de Grote had besloten, dat bij zijn dood het Romeinse Rijk gesplitst zou worden. Zijn zonen zouden dan keizers van het Westelijke en Oostelijke Romeinse Rijk worden. In de begineeuwen van het rijk is de Romeinse invloed goed voelbaar. Terwijl in 476 het West-Romeinse Rijk ten ondergaat, komt het Oost-Romeinse Rijk juist ten bloei. Dit deel van het Romeinse Rijk is ook bekend onder de namen Byzantium of Byzantijnse rijk.

De laatste Romeinse keizer was Justinianus I. Hij droomde ervan de oude Romeinse glorie te herstellen. Daarom startte hij met veroveringen rondom de Mediterrane Zee, net zoals de Romeinen eerder hadden gedaan. Dit staat bekend als Mare Nostrum II. De expansie van het Byzantijnse grondgebied omvatte zuidelijk Europa, het noorden van Afrika en wat wij tegenwoordig de Balkan noemen.

Justinianus is een invloedrijke keizer geweest. Zijn Codex Justinianus bleef tot het einde van het Byzantijnse rijk van kracht. Hij legde de basis voor een rechtssysteem dat vandaag de dag nog in vele landen actief is: het Burgerlijk Wetboek. Daarnaast zorgde Justinianus ervoor dat de kerk ook meer invloed kreeg. Het christendom was de vooraanstaande religie binnen het Byzantijnse rijk. Constantinopel was, samen met Rome, Jerusalem, Alexandrië en Antiochië, een van de patriarchaten van het christendom. Zij bewaakten de tradities en regels van het christendom. Door diverse invloeden heeft het christendom zich anders ontwikkeld in het Byzantijnse rijk, dan in het Westen. Regelmatig kwam het tot botsingen tussen Rome en Constantinopel. Beide hadden een eigen visie op het christendom, waarbij de Byzantijnen zichzelf beschouwden als de enige echte oprechte volgelingen van de leer. Zodoende werden de Byzantijnen als orthodox beschouwd. Door de groeiende verschillen, kwam het uiteindelijk tot een scheiding van de christelijke kerk. Deze gebeurtenis staat bekend als het Oosters of Grote Schisma en vond plaats in 1054. Nadien is nog geprobeerd om de kerken terug te herenigen. Met de val van het Byzantijnse rijk in 1453 kwam hier een definitief einde aan. In de jaren 60' van de vorige eeuw kwam er zowel van de paus als van de patriarch een excuus voor de scheuring.

Religie en de diverse keizers hebben hun stempel gedrukt op de Byzantijnse kunst. Keizers richtten mecenenaten op om bepaalde kunstrichtingen te bevorderen of te beschermen. Het meest gekend zijn de mozaïeken, die nu nog op diverse plekken in Europa te bewonderen zijn. Daarnaast zijn ze ook invloedrijk geweest op het gebied van architectuur, met als bekendste voorbeeld de Hagia Sophia.

Over de Byzantijnse economie is weinig bekend. Net als de Romeinen, keken de Byzantijnen neer op het drijven van handel. Het Byzantijnse rijk was de eerste die belastingen instelden betaald met munten. De gouden munten werden nomisma of solidus genoemd. Een aantal eeuwen was dit de meest betrouwbare munt binnen Europa. Het had een hoge status en stond bekend om zijn consistente waarde. Buiten het Byzantijnse rijk werd de munt Byzant genoemd.

Door groeiende problemen met onder andere vijanden (de Ottomanen), was de Byzantijnse keizer genoodzaakt de paus om hulp te vragen. De kruistochten die werden ondernomen, trokken door het Byzantijnse rijk. Tijdens de Vierde kruistocht gaat het niet helemaal volgens plan. Constantinopel wordt in 1204 geplunderd en een verdeeld rijk. In 1453 valt na een beleg van 50 dagen, Constantinopel in de handen van de Ottomanen. Sultan Mehmet II besluit de stad te sparen en haar te gebruiken als de nieuwe hoofdstad van zijn imperium. Constantinopel wordt Istanboel, het Byzantijnse rijk wordt het Ottomaanse Rijk.

Structuren:

Historische kaarten en kaarten uit de Atlas.

Tijdsband.

Oorzaak- gevolg.

Continuïteit – discontinuïteit.

Leermiddelen

Leerlingen: werkbundels.

Leraar: PPT, docentenbundel, ingevulde versie werkbundel.

Geraadpleegde bronnen

Adams, X. & Cuppens, L. (2005a). *Anno 3 handboek*, p.14 – p.15 . Lier: Van In

Adams, X. & Cuppens, L. (2005b). *Anno 3 leerboek*, pp. 26 – pp.29 . Lier: Van In

Adams, X. & Cuppens, L. (2005c). *Anno 3 werkboek*, p.14 – p.15 . Lier: Van In

Berings, G. e.a. (2016a). *Memoria 3 handboek*, pp. 35 – 41. Kalmthout: Pelckmans

Berings, G. e.a. (2016a). *Memoria 3 leerboek*, pp. 8 – 16. Kalmthout: Pelckmans

Berings, G. e.a. (2016a). *Memoria 3 werkboek*, pp. 10 – 17. Kalmthout: Pelckmans

Blockmans, W. en Hoppenbrouwers, P. (2016). *Eeuwen des ondersheids: een geschiedenis van middeleeuws Europa*. Amsterdam: Bert Bakker.

Deun van, P. (2010). *Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw- 1453*. Leuven: Davidsfonds

Goris, G. e.a. (2014). *Storia classic 3 ASO leerboek*, pp. 58 – pp. 61. Wommelgem: Van In

Goris, G. e.a. (2014). *Storia classic 3 ASO werkboek*, pp. 46 – pp. 50. Wommelgem: Van In

Herrin, J. (2007). *Byzantium: het verrassende leven van een middeleeuws rijk*. Amsterdam: Bulaaq.

Knack. (2016). *Knack Wereldgeschiedenis: Boek 2 200 v.C. – 1300*. Roeselare: Roularta Books BV

Merckx, K. e.a. (2006). *Storia 3 ASO handleiding*, pp. 43 – 46. Wommelgem: Van In

National Geographic (2017). *De wereld van de middeleeuwen*. Vianen: Habo DaCosta.

Speet, B. (2007). *De tijd van monniken en ridders: 500-1000*. Zwolle: Waanders Uitgevers

Vinckx, E. e.a. (2012). *Pionier leerwerkboek*, pp. 53 – pp. 63. Berchem: de Boeck

Wever de, F. e.a. (2012a). *Historia 3, Infoboek*, pp. 64+65. Kalmthout: Pelckmans.

Wever de, F. e.a. (2012b). *Historia 3, Werkboek*, pp. 60+61. Kalmthout: Pelckmans.

Wever de, F. e.a. (2012b). *Historia 3, Handleiding*, pp. 271+277. Kalmthout: Pelckmans.

Afbeeldingen

National Geographic (2017a). *De wereld van de middeleeuwen*, p. 39. Vianen: Habo DaCosta.

National Geographic (2017b). *De wereld van de middeleeuwen*, p.49. Vianen: Habo DaCosta.

National Geographic (2017c). *De wereld van de middeleeuwen*, p. 59. Vianen: Habo DaCosta.

National Geographic (2017d). *De wereld van de middeleeuwen*, p. 69. Vianen: Habo DaCosta.

LESUITWERKING				
Doelstellingen	Tijd	Didactische principes Werkvormen <u>Materiaal</u>	Activiteit leraar Vragen, bijvragen leraar • Activiteit leerlingen	!
Motivatiefase				
	00:00	Belangstellings-principe Begrippenspel <u>Begrippen-kaartjes</u> <u>PPT dia 1+2</u>	<p>Leerkracht deelt willekeurig de begrippenkaartjes uit.</p> <p>Uitleg spel: elke leerling krijgt een begrip. Leerlingen moeten de juiste begrippen bij elkaar vinden. Wanneer de leerlingen denken dat ze compleet zijn, gaan ze aan een tafel zitten en steken hun hand op. De groep die als eerste juist is gevormd, heeft een voordeel bij de opdracht van vandaag.</p> <ul style="list-style-type: none"> • De leerlingen zoeken elkaar op en vormen een groep. <p>De leerkracht controleert of de groepen juist zijn gevormd.</p> <p>Met welk rijk hebben deze begrippen te maken?</p> <ul style="list-style-type: none"> • Mogelijke antwoorden: Oost-Romeinse Rijk, Byzantijnse rijk, weet ik niet. <p>Deze begrippen hebben inderdaad te maken met het Oost-Romeinse Rijk, ook bekend als het Byzantijnse rijk. Vandaag gaan we in de les onderzoek doen naar dit rijk: Hoe zag het Byzantijnse rijk eruit?</p>	
	00:10			
Uitvoeringsfase				
	00:10	Activerings-principe Groepswerk <u>Werkbundels</u> <u>Antwoordvellen</u> <u>PPT dia 3+4</u>	<ul style="list-style-type: none"> • Er zijn vier opdrachten per domein gebundeld. • Winnaars begrippenspel: mogen als eerste kiezen met welk domein ze willen starten. • Elk groepje start met als eerste met het algemene deel! • Je hebt max. 20 minuten de tijd om aan de opdrachten te werken. <u>Zorg dat de deelvraag beantwoord wordt!</u> • Ben je klaar binnen de tijd? 1 groepslid komt een antwoordveld halen. • Ben je eerder klaar? Ga verder met het volgende domein in de werkbundel. <ul style="list-style-type: none"> • Leerlingen werken in groep aan de opdrachten. 	

	<p>00:30</p> <p>00:30</p>	<p>Activerings-principe Klassikaal nakijken <u>Bord/whiteboard</u> <u>PPT dia 5 t/m 10</u></p>	<ul style="list-style-type: none"> • Indien een groep binnen de tijd klaar is, komt een groepslid een antwoordvel halen om na te kijken. • Indien een groep klaar is met nakijken, gaan ze verder met het volgende domein in de werkbundel. <p>Leerkracht loopt rond en helpt daar waar nodig. Indien alle groepen binnen de tijd hun domeinopdrachten af hebben, kan er eventueel eerder gestart worden met nakijken. De deelvragen worden nagekeken. De antwoorden van de opdrachten hebben de leerlingen zelf kunnen nakijken en worden niet meer overlopen.</p> <p><i>Algemene deel</i> Tijdperiode: tijd van Grieken & Romeinen + tijd van steden en staten, 330 - 1453 Grondgebied:</p> <table border="1" data-bbox="824 730 2029 1369"> <thead> <tr> <th>6^e eeuw</th> <th>ca. 800</th> <th>ca. 1100</th> <th>ca. 1400</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Midden- en Noord-Spanje</td> <td>Midden- en Noord-Spanje</td> <td>Midden- en Noord-Spanje</td> <td>Midden- en Noord-Spanje</td> </tr> <tr> <td>Zuid-Spanje</td> <td>Zuid-Spanje</td> <td>Zuid-Spanje</td> <td>Zuid-Spanje</td> </tr> <tr> <td>Noord- en Midden-Italië</td> <td>Noord- en Midden-Italië</td> <td>Noord- en Midden-Italië</td> <td>Noord- en Midden-Italië</td> </tr> <tr> <td>Zuid- Italië</td> <td>Zuid- Italië</td> <td>Zuid- Italië</td> <td>Zuid- Italië</td> </tr> <tr> <td>Bosnië- Herzegovina</td> <td>Bosnië- Herzegovina</td> <td>Bosnië- Herzegovina</td> <td>Bosnië- Herzegovina</td> </tr> <tr> <td>Servië</td> <td>Servië</td> <td>Servië</td> <td>Servië</td> </tr> <tr> <td>Kroatië</td> <td>Kroatië</td> <td>Kroatië</td> <td>Kroatië</td> </tr> <tr> <td>Griekenland</td> <td>Griekenland</td> <td>Griekenland</td> <td>Griekenland</td> </tr> <tr> <td>West-Turkije</td> <td>West-Turkije</td> <td>West-Turkije</td> <td>West-Turkije</td> </tr> <tr> <td>Midden- Turkije</td> <td>Midden- Turkije</td> <td>Midden- Turkije</td> <td>Midden- Turkije</td> </tr> <tr> <td>Oost-Turkije</td> <td>Oost-Turkije</td> <td>Oost-Turkije</td> <td>Oost-Turkije</td> </tr> <tr> <td>Syrië</td> <td>Syrië</td> <td>Syrië</td> <td>Syrië</td> </tr> <tr> <td>Israël-Palestina</td> <td>Israël-Palestina</td> <td>Israël-Palestina</td> <td>Israël-Palestina</td> </tr> <tr> <td>Libanon</td> <td>Libanon</td> <td>Libanon</td> <td>Libanon</td> </tr> <tr> <td>Egypte</td> <td>Egypte</td> <td>Egypte</td> <td>Egypte</td> </tr> </tbody> </table>	6 ^e eeuw	ca. 800	ca. 1100	ca. 1400	Midden- en Noord-Spanje	Midden- en Noord-Spanje	Midden- en Noord-Spanje	Midden- en Noord-Spanje	Zuid-Spanje	Zuid-Spanje	Zuid-Spanje	Zuid-Spanje	Noord- en Midden-Italië	Noord- en Midden-Italië	Noord- en Midden-Italië	Noord- en Midden-Italië	Zuid- Italië	Zuid- Italië	Zuid- Italië	Zuid- Italië	Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina	Servië	Servië	Servië	Servië	Kroatië	Kroatië	Kroatië	Kroatië	Griekenland	Griekenland	Griekenland	Griekenland	West-Turkije	West-Turkije	West-Turkije	West-Turkije	Midden- Turkije	Midden- Turkije	Midden- Turkije	Midden- Turkije	Oost-Turkije	Oost-Turkije	Oost-Turkije	Oost-Turkije	Syrië	Syrië	Syrië	Syrië	Israël-Palestina	Israël-Palestina	Israël-Palestina	Israël-Palestina	Libanon	Libanon	Libanon	Libanon	Egypte	Egypte	Egypte	Egypte	
6 ^e eeuw	ca. 800	ca. 1100	ca. 1400																																																																	
Midden- en Noord-Spanje	Midden- en Noord-Spanje	Midden- en Noord-Spanje	Midden- en Noord-Spanje																																																																	
Zuid-Spanje	Zuid-Spanje	Zuid-Spanje	Zuid-Spanje																																																																	
Noord- en Midden-Italië	Noord- en Midden-Italië	Noord- en Midden-Italië	Noord- en Midden-Italië																																																																	
Zuid- Italië	Zuid- Italië	Zuid- Italië	Zuid- Italië																																																																	
Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina	Bosnië- Herzegovina																																																																	
Servië	Servië	Servië	Servië																																																																	
Kroatië	Kroatië	Kroatië	Kroatië																																																																	
Griekenland	Griekenland	Griekenland	Griekenland																																																																	
West-Turkije	West-Turkije	West-Turkije	West-Turkije																																																																	
Midden- Turkije	Midden- Turkije	Midden- Turkije	Midden- Turkije																																																																	
Oost-Turkije	Oost-Turkije	Oost-Turkije	Oost-Turkije																																																																	
Syrië	Syrië	Syrië	Syrië																																																																	
Israël-Palestina	Israël-Palestina	Israël-Palestina	Israël-Palestina																																																																	
Libanon	Libanon	Libanon	Libanon																																																																	
Egypte	Egypte	Egypte	Egypte																																																																	

			<p>Noord-Afrika (van Marokko tot Libië)</p> <p>Noord-Afrika (van Marokko tot Libië)</p> <p>Noord-Afrika (van Marokko tot Libië)</p> <p>Noord-Afrika (van Marokko tot Libië)</p>	
	00:40	<p>Herhalings-principe</p> <p>Klassikaal</p> <p><u>Mindmap</u></p> <p><u>Dia 11</u></p>	<p><i>Socio-Politiek:</i> Hoe zag de politiek uit binnen het Byzantijnse rijk?</p> <p><i>Socio – Cultureel:</i> Hoe zag de cultuur uit binnen het Byzantijnse rijk?</p> <p><i>Socio – Economisch:</i> Hoe zag de economie uit binnen het Byzantijnse rijk?</p> <p><i>Hoe zag het Byzantijnse rijk eruit?</i></p> <p>Klassikaal antwoorden formuleren.</p> <p>De leerkracht deelt de mindmap uit en overloopt deze met de leerlingen.</p>	
Afrondingsfase				
	00:45 00:50	<p>Herhalings-principe</p> <p>Woordzoeker</p> <p><u>Dia 12 +13</u></p>	<p>Ter afsluiting keuze uit twee opties:</p> <ul style="list-style-type: none"> - De leerlingen maken een woordzoeker. - Vragen naar de ervaringen van de leerlingen tijdens deze les. 	

BORDSCHEMA

<p><i>Socio- Politiek:</i> Hoe zag de politiek uit binnen het Byzantijnse rijk?</p> <p><i>Socio – Cultureel:</i> Hoe zag de cultuur uit binnen het Byzantijnse rijk?</p> <p><i>Socio – Economisch:</i> Hoe zag de economie uit binnen het Byzantijnse rijk?</p> <p><i>Hoe zag het Byzantijnse rijk uit?</i> Klassikaal antwoord formuleren.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Maak de opdrachten in het domein cultureel, sociaal, economisch of politiek • Winnaars begrippenspel: keuze in domein • Begin met het algemene deel, dat is voor iedereen! • 20 minuten de tijd om aan de opdrachten te werken. <u>Zorg dat de deelvraag beantwoord wordt!</u> • Klaar binnen de tijd? 1 groepslid komt een antwoordveld halen. • Klaar met nakijken? Ga verder met het volgende domein in de werkbundel. <p>PPT met de antwoorden op het algemene deel.</p>	
---	--	--

Bijlage X PowerPointpresentatie lesmethode 1: hoekenwerk, Nederlandse versie

Alleen de afwijkende dia is in deze bijlage opgenomen.

ALGEMEEN DEEL - ANTWOORDEN

**Opdracht A1. In welk(e) tijdvak/vakken kunnen we het Byzantijnse rijk situeren?
Vul de lege vakken in en zet de juiste jaartallen erbij.**

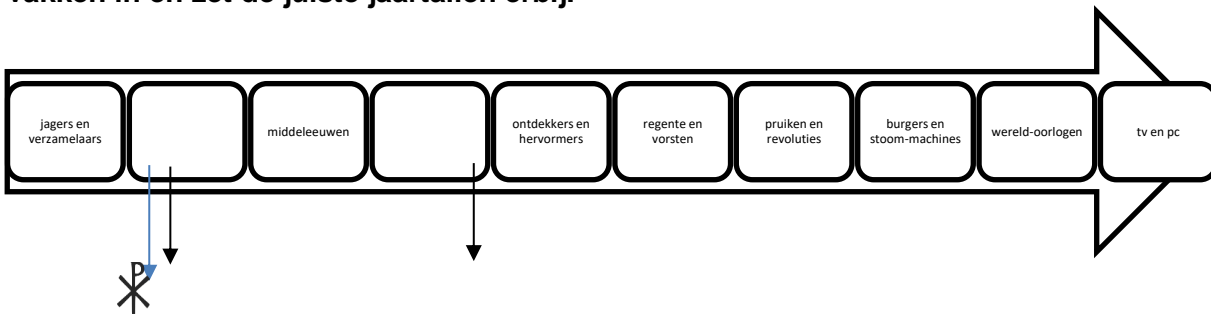
jagers en verzamelaars	Grieken en Romeinen	middeleeuwen	steden en staten	ontdekkers en hervormers	regente en vorsten	pruiken en revoluties	burgers en stoommachines	wereldoorlogen	tv en pc
	330		1453						

Bijlage XI Lesmethode 1: hoekenwerk werkbundel, Nederlandse versie

Enkel de oefeningen die verschillen met de Vlaamse versie, worden hier toegevoegd.

Algemeen deel (iedereen!)

Opdracht A1. In welk(e) tijdvak/vakken kunnen we het Byzantijnse rijk situeren? Vul de lege vakken in en zet de juiste jaartallen erbij.

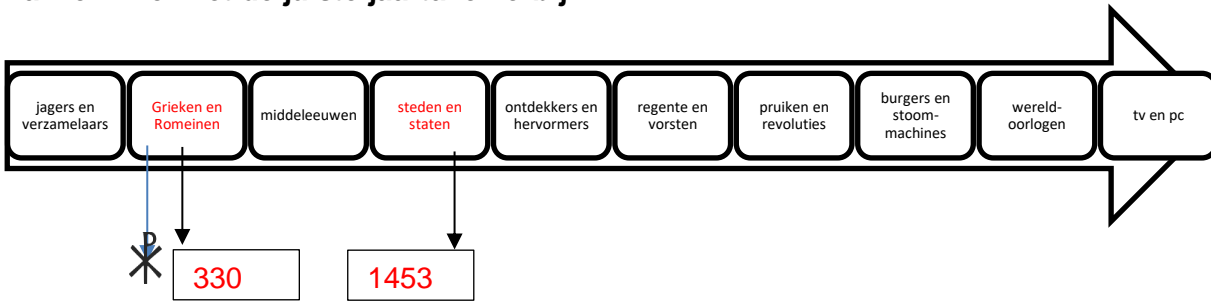

Bijlage XII Lesmethode 1: hoekenwerk verbeter sleutel, Nederlandse versie

Enkel de oefeningen die verschillen met de Vlaamse versie, worden hier toegevoegd.

Algemeen deel (iedereen!)

Opdracht A1. In welk(e) tijdvak/vakken kunnen we het Byzantijnse rijk situeren? Vul de lege vakken in en zet de juiste jaartallen erbij.

Bijlage XIII Lesmethode 1: begrippenkaartjes

Eunuchen	Basileus
In purper geboren	Keizerin
Dynastieën	Erfelijk
SPQR	SPQC
Solidus	Nomisma
Byzant	Goud
Handel	Uitvoerverbod
Belasting	Venetië
Ivoorsnijkunst	Emailkunst
Mozaïek	Fresco's
Architectuur	Christelijk
Iconoclasme	Ravenna
Islam	Christendom
Orthodox	Rooms-Katholiek
Patriarchaat	Kruistochten
Paus	Patriarch

Bijlage XIV Woordzoeker

S	G	T	Z	J	O	X	E	S	H	S	M	S	O	D	H
G	E	P	B	F	A	G	O	G	F	V	O	T	U	Z	B
I	P	O	U	L	L	R	I	M	J	L	T	Q	L	E	D
V	B	Q	I	O	A	L	R	B	I	O	Y	E	B	O	O
A	S	V	V	R	D	Q	B	D	M	L	P	Z	O	Q	H
L	S	V	T	T	Z	L	U	A	O	O	S	G	P	K	X
T	V	V	E	H	E	S	N	U	N	B	Q	U	W	F	H
D	Y	I	C	O	A	E	M	I	J	F	C	V	S	G	T
E	P	V	J	D	N	M	T	L	Q	O	Z	S	J	E	A
O	P	J	M	O	M	N	O	G	R	H	E	V	H	J	J
R	F	U	I	X	A	E	U	Z	G	W	J	O	S	X	W
E	V	H	R	T	S	O	Z	Z	A	V	V	H	L	Z	T
D	A	Q	S	P	M	G	X	Q	T	I	X	X	X	U	Q
J	W	N	J	F	E	K	V	Y	E	S	E	U	F	V	A
N	O	H	C	Q	M	R	T	D	V	O	Y	K	U	Y	E
C	I	R	E	Y	P	A	P	Q	C	K	P	C	R	F	M

Los onderstaande vragen op. De antwoorden staan in de woordzoeker.

1. Oude naam van Istanbul.....
2. Andere naam die de Turken eerst hadden.....
3. Een andere naam voor de kleur paars.....
4. Een vorm van christendom.....
5. Gekleurde steentjes die een schilderij vormen.....
6. Oude munteenheid.....

Bijlage XV Oplossing woordzoeker

S	G	T	Z	J	O	X	E	S	H	S	M	S	O	D	H
G	E	P	B	F	A	G	O	G	F	V	O	T	U	Z	B
I	P	O	U	L	L	R	I	M	J	L	T	Q	L	E	D
V	B	Q	I	O	A	L	R	B	I	O	Y	E	B	O	O
A	S	V	V	R	D	Q	B	D	M	L	P	Z	O	Q	H
L	S	V	T	T	Z	L	U	A	O	O	S	G	P	K	X
T	V	V	E	H	E	S	N	U	N	B	Q	U	W	F	H
D	Y	I	C	O	A	E	M	I	J	F	C	V	S	G	T
E	P	V	J	D	N	M	T	L	Q	O	Z	S	J	E	A
O	P	J	M	O	M	N	O	G	R	H	E	V	H	J	J
R	F	U	I	X	A	E	U	Z	G	W	J	O	S	X	W
E	V	H	R	T	S	O	Z	Z	A	V	V	H	L	Z	T
D	A	Q	S	P	M	G	X	Q	T	I	X	X	X	U	Q
J	W	N	J	F	E	K	V	Y	E	S	E	U	F	V	A
N	O	H	C	Q	M	R	T	D	V	O	Y	K	U	Y	E
C	I	R	E	Y	P	A	P	Q	C	K	P	C	R	F	M

1. Constantinopel
2. Ottomanen
3. Purper
4. Orthodox
5. Mozaïek
6. Solidus

Bijlage XVI Lesvoorbereiding lesmethode 2, Nederlandse versie

LESVOORBEREIDINGSFORMULIER

Causaal netwerk

Verwachte knelpunten (!) en differentiatie

- 1 Groepswerk, ik verwacht een rommelige klas op het moment dat de groepen elkaar gaan vormen. De leraar maakt de groepen, ze mogen niet zelf kiezen bij wie ze in de groep komen.
- 2 De samenwerking in de groepjes. De leerlingen zullen allemaal de opdracht gezamenlijk moeten maken, gezien de omvang van de opdracht.

Differentiatie

Opdracht: er is variatie binnen in de opdracht. De leerlingen moeten zelf kritisch zijn over de informatie die ze vinden en ordenen.

Omvang: vanwege de omvang van de opdracht, wordt het Byzantijnse rijk in vier lessen gegeven.

Organisatorisch: De klas wordt opgedeeld in vijf groepen, die elk werken aan een van de vijf thema's.

Dit is een geschikte opdracht voor een sterke tot zeer sterke klas.

Analyse van de leerinhoud:

Feiten:

- Constantijn de Grote stichtte in 330 de stad Constantinopel in de Griekse kolonie Byzantios.
- Theodosius de Grote bepaalde dat bij zijn overlijden het Romeinse Rijk werd gesplitst in een westelijk en oostelijk deel. In 395 vond deze splitsing plaats, het Oost-Romeinse Rijk kreeg zijn eigen keizer.
- In 476 viel het West-Romeinse Rijk terwijl het Oost-Romeinse Rijk bleef bestaan. Het Oost-Romeinse Rijk staat ook bekend als Byzantium of Byzantijnse rijk.
- Onder Justinianus I in de 6^e eeuw werd Mare Nostrum II gestart. Het rijk wist zijn omvang enorm uit te breiden.
- In de 7^e en 8^e eeuw wist het Byzantijnse rijk de opmars van de Arabieren te stoppen.
- In dezelfde periode vond het iconoclasme plaats. Het iconoclasme is op te delen in twee periodes: 726/730 – 787 en 815 -843.
- De Byzantijnen spraken Grieks. Aan het hof werd lang nog Latijns gesproken, later ging men hier ook over op het Grieks.
- Aan het hoofd van het Byzantijnse rijk stond de keizer. Er was geen sprake van erfopvolging, de keizer wees zijn opvolger aan.
- Het christendom was de meest voorkomende religie in het Byzantijnse rijk. Constantinopel was een van de vijf patriarchaten samen met Rome, Alexandrië, Jerusalem en Antiochië.
- Het christendom in het Oosten maakte een andere ontwikkeling door dan in het Westen. Dit heeft er onder andere toe geleid dat de christelijke kerk zich in 1054 heeft gesplitst. Deze gebeurtenis staat ook bekend als het Oosters of Grote Schisma.
- Het Byzantijnse rijk is beroemd om haar kunst, met name mozaïekkunst.
- Over de Byzantijnse economie is maar weinig bekend. Er werd betaald met gouden munten, nomisma of solidus genoemd. Buiten het Byzantijnse rijk werd deze munt de (gouden) byzant genoemd. Het Byzantijnse rijk was een van de eerste rijken waar belasting met muntgeld werd betaald.
- Tussen 1096 en 1204 was Constantinopel de doorgang voor de kruistochten. In 1204 wordt tijdens de Vierde kruistocht Constantinopel door de kruisvaarders geplunderd.
- Na 1204 valt het Byzantijnse rijk uiteen in kleinere delen. Na een beleg van 50 dagen door de Ottomanen, valt in 1453 het doek definitief voor Constantinopel en het Byzantijnse rijk.

Begrippen:

Erfopvolging: de regeling dat wanneer de vorst overlijdt of aftreedt, de oudste zoon of dochter de opvolger is.

Iconoclasme: beeldenstorm tegen verering van heiligen via afbeeldingen.

Mare Nostrum: letterlijk 'onze zee'. Het veroverde gebied rondom de Middellandse Zee door de Romeinen en Byzantijnen.

Patriarch: geestelijke leider

Patriarchaat: een gebied dat onder bescherming staat van de patriarch en hoort bij de kerk.

Schisma: scheuring binnen de christelijke kerk tussen orthodoxe christenen en de rooms-katholieke kerk.

Relaties:

In 330 stichtte de Romeinse keizer Constantijn de Grote de stad Constantinopel: stad van Constantijn. Deze stad lag in de Griekse kolonie Byzantios. Constantijn trok steeds vaker naar de stad die zijn naam droeg. In 395 werd Constantinopel de hoofdstad van het Oost-Romeinse Rijk.

De Romeinse keizer Theodosius de Grote had besloten, dat bij zijn dood het Romeinse Rijk gesplitst zou worden. Zijn zonen zouden dan keizers van het Westelijke en Oostelijke Romeinse Rijk worden. In de begineeuwen van het rijk is de Romeinse invloed goed voelbaar. Terwijl in 476 het West-Romeinse Rijk ten ondergaat, komt het Oost-Romeinse Rijk juist ten bloei. Dit deel van het Romeinse Rijk is ook bekend onder de namen Byzantium of Byzantijnse rijk.

De laatste Romeinse keizer was Justinianus I. Hij droomde ervan de oude Romeinse glorie te herstellen. Daarom startte hij met veroveringen rondom de Mediterrane Zee, net zoals de Romeinen eerder hadden gedaan. Dit staat bekend als Mare Nostrum II. De expansie van het Byzantijnse grondgebied omvatte zuidelijk Europa, het noorden van Afrika en wat wij tegenwoordig de Balkan noemen.

Justinianus is een invloedrijke keizer geweest. Zijn Codex Justinianus bleef tot het einde van het Byzantijnse rijk van kracht. Hij legde de basis voor een rechtssysteem dat vandaag de dag nog in vele landen actief is: het Burgerlijk Wetboek. Daarnaast zorgde Justinianus ervoor dat de kerk ook meer invloed kreeg. Het christendom was de vooraanstaande religie binnen het Byzantijnse rijk. Constantinopel was, samen met Rome, Jerusalem, Alexandrië en Antiochië, een van de patriarchaten van het christendom. Zij bewaakten de tradities en regels van het christendom. Door diverse invloeden heeft het christendom zich anders ontwikkeld in het Byzantijnse rijk, dan in het Westen. Regelmatig kwam het tot botsingen tussen Rome en Constantinopel. Beide hadden een eigen visie op het christendom, waarbij de Byzantijnen zichzelf beschouwden als de enige echte oprechte volgelingen van de leer. Zodoende werden de Byzantijnen als orthodox beschouwd. Door de groeiende verschillen, kwam het uiteindelijk tot een scheiding van de christelijke kerk. Deze gebeurtenis staat bekend als het Oosters of Grote Schisma en vond plaats in 1054. Nadien is nog geprobeerd om de kerken terug te herenigen. Met de val van het Byzantijnse rijk in 1453 kwam hier een definitief einde aan. In de jaren 60' van de vorige eeuw kwam er zowel van de paus als van de patriarch een excuus voor de scheuring.

Religie en de diverse keizers hebben hun stempel gedrukt op de Byzantijnse kunst. Keizers richtten mecenenaten op om bepaalde kunstrichtingen te bevorderen of te beschermen. Het meest gekend zijn de mozaïeken, die nu nog op diverse plekken in Europa te bewonderen zijn. Daarnaast zijn ze ook invloedrijk geweest op het gebied van architectuur, met als bekendste voorbeeld de Hagia Sophia.

Over de Byzantijnse economie is weinig bekend. Net als de Romeinen, keken de Byzantijnen neer op het drijven van handel. Het Byzantijnse rijk was de eerste die belastingen instelden betaald met munten. De gouden munten werden nomisma of solidus genoemd. Een aantal eeuwen was dit de meest betrouwbare munt binnen Europa. Het had een hoge status en stond bekend om zijn consistente waarde. Buiten het Byzantijnse rijk werd de munt Byzant genoemd.

Door groeiende problemen met onder andere vijanden (de Ottomanen), was de Byzantijnse keizer genoodzaakt de paus om hulp te vragen. De kruistochten die werden ondernomen, trokken door het Byzantijnse rijk. Tijdens de Vierde kruistocht gaat het niet helemaal volgens plan. Constantinopel wordt in 1204 geplunderd en een verdeeld rijk. In 1453 valt na een beleg van 50 dagen, Constantinopel in de handen van de Ottomanen. Sultan Mehmet II besluit de stad te sparen en haar te gebruiken als de nieuwe hoofdstad van zijn imperium. Constantinopel wordt Istanboel, het Byzantijnse rijk wordt het Ottomaanse Rijk.

Structuren:

Continuïteit - discontinuïteit
Oorzaak- gevolg

Leermiddelen

Leerlingen: informatiebundel, flip-over, gekleurde kaartjes/post-its, opdracht causaal netwerk.
Leerkracht: PowerPointpresentatie, docentenbundel.

Geraadpleegde bronnen

Blockmans, W. en Hoppenbrouwers, P. (2016). *Eeuwen des onderscheids: een geschiedenis van middeleeuws Europa*. Amsterdam: Bert Bakker.

Deun van, P. (2010). *Byzantium. Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw – 1453*. Leuven: Davidsfonds.

Dolen van, H.L. (2009). *De Byzantijnse geschiedenis in een notendop*. Amsterdam: Bert Bakker.

Dolen van, H.L. (2015). *Passie, intriges en politiek. Spraakmakende keizerinnen in Byzantium*. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep

Herrin, J. (2001). *Women in purple. Rulers of Medieval Byzantium*. London: Weidenfeld & Nicolson.

Herrin, J. (2007). *Byzantium: het verrassende leven van een middeleeuws rijk*. Amsterdam: Bulaaq.

Herrin, J. (2013). *Women and empire in Byzantium. Unrivalled influence*. Princeton: Princeton University Press

Knack. (2016). *Knack Wereldgeschiedenis: Boek 2 200 v.C. – 1300*. Roeselare: Roularta Books BV

National Geographic (2017). *De wereld van de middeleeuwen*. Vianen: Habo DaCosta.

Speet, B. (2007). *De tijd van monniken en ridders: 500-1000*. Zwolle: Waanders Uitgevers

Afbeeldingen

Aardrijkskunde. (2018). *Kaart Azië contouren*. Geraadpleegd op 19-08-2018, via <http://www.aardrijkskunde.org/topo/>

Hayt, F. e.a. (2015). *Atlas van de algemene en Belgische geschiedenis: kaart 41*, p. 38. Wommelgem: VanIn.

Tenstickers. (2018). *Sticker wereldmap met grenzen*. Geraadpleegd op 19-08-2018, via <https://www.tenstickers.nl/stickers/sticker-wereldmap-met-grenzen-7163>

Introductie + uitleg causaal netwerk				
Doelstellingen	Tijd	Didactische principes Werkvormen <u>Materiaal</u>	Activiteit leraar Vragen, bijvragen leraar • Activiteit leerlingen	!
Motivatiefase				
	00:00	Belangstellings-principe	Leerkracht deelt de woordzoekers uit.	
	00:05	Klassengesprek <u>Woordzoeker</u> <u>PPT dia: 2</u>	Woordzoeker: Beantwoord de vragen die onderaan de woordzoeker staan. De antwoorden staan in de woordzoeker zelf: horizontaal/verticaal/diagonaal. Per 2 werken mag. Ongeveer 5 minuten de tijd. • De leerlingen maken alleen of per twee de woordzoeker.	
	00:05	Belangstellings-principe	De leerkracht loopt rond en helpt daar waar nodig.	
	00:10	Klassengesprek <u>Woordzoeker</u> <u>PPT dia: 3</u>	De leerkracht laat de juiste oplossingen zien. Wat hebben de antwoorden met elkaar gemeen? • Mogelijke antwoorden van leerlingen: Oost-Romeinse Rijk, de Romeinen, Byzantijnse rijk, de Ottomanen, ik weet het niet.	
			Deze begrippen hebben te maken met het Byzantijnse rijk. De komende vier lessen gaan we dit rijk onderzoeken en bespreken.	
Uitvoeringsfase				
	00: 10	Aanschouwelijkheidsprincipe Doceren <u>PPT dia: 4 t/m 8</u>	Introductie Byzantijnse rijk. Leerlingen nemen een blad om eventueel aantekeningen te maken.	
			Leerkracht situeert het Byzantijnse rijk in de ruimte. In welk werelddeel kunnen we het Byzantijnse rijk situeren? Noem mij eens het kernland dat voor een groot deel behoorde tot het Byzantijnse rijk?	
			Leerkracht overloopt de dia's met kaarten om te situeren in ruimte.	

	00:25		<p>Leerkracht situeert het Byzantijnse rijk in de tijd. Welke tijdsperiodes beslaat het Byzantijnse rijk?</p> <p>Leerkracht overloopt de dia's met de geschiedenis van het Byzantijnse rijk, om te situeren in tijd.</p> <p>Het begrip Mare Nostrum is gekend van de Romeinen. Wie kan mij uitleggen wat we bedoelen met Mare Nostrum?</p>
	00:25	<p>Activerings-principe Klassikaal/doceren <u>PPT dia: 9 t/m 18</u> <u>Informatie-bundels</u></p>	<p>De leerkracht legt de opdracht van het causaal netwerk uit en stelt de thema's voor. Indien geen PPT mogelijk, overlopen via opdrachtblad.</p> <p>De leerkracht maakt vijf á zes groepen. (Afhankelijk van aantal leerlingen). De leerlingen kiezen zelf een thema uit.</p>
	00:45	<p><u>Causaal netwerkinstructie</u></p>	<p>Leerkracht overloopt beoordelingscriteria.</p> <p>Binnen jullie groep gaan jullie elkaar ook beoordelen met een peer- assessment. Je krijgt 30/40/50 (afhankelijk van aantal leerlingen per groep) punten die je per onderdeel over de hele groep moet verdelen.</p>
Afrondingsfase			
	00:45	<p><u>Agenda</u> <u>PPT dia: 19</u></p>	<p>Voor volgende les: informatie opzoeken.</p>
	00:50		<p>Volgende les: werken in de klas aan het causaal netwerk onder begeleiding van de docent.</p>

BORDSCHEMA

<p>Oplossing woordzoeker:</p> <ol style="list-style-type: none"> 7. Constantinopel 8. Ottomanen 9. Purper 10. Orthodox 11. Mozaïek 12. Solidus <p>Peer-assessment:</p> <p>Groep van 6: 50 pts. Groep van 5: 40 pts. Groep van 4: 30 pts.</p> <p>Volgende les: Informatie opzoeken +meebrengen!</p>	<p style="text-align: center;"><u>Inleiding + uitleg</u></p> <p>Op dit deel wordt de PPT geprojecteerd indien aanwezig.</p> <p>Byzantijnse rijk deels in Europa en deels in Azië. <i>Griekenland, Italië, zuiden van Spanje, delen in Noord-Afrika, Egypte, delen van Israël, Libanon en Syrië. Later ook delen van de Balkan.</i></p> <p><u>330 =</u> In de Griekse kolonie Byzantion van de Romeinen, sticht keizer Constantijn de stad Constantinopel. De stad is naar hem vernoemd.</p> <p><u>1453 =</u> Na een beleg van 50 dagen dringen de Ottomanen Constantinopel binnen. Dit onder leiding van de sultan Mehmet II. De verovering door de Ottomanen betekent het einde van het Byzantijnse rijk. Een nieuw rijk wordt geboren: het Ottomaanse rijk.</p> <p><u>395 =</u> Theodosius splitst het Romeinse rijk op na zijn dood. Oudste zoon krijgt West-Romeinse rijk, tweede zoon krijgt Oost-Romeinse rijk.</p> <p><u>527-565 =</u> Keizer Justinianus I, laatste 'Romeinse' keizer.</p> <p><u>726 - 843 =</u> Iconoclasme = beeldenstorm, 1 van de redenen voor het Oosters schisma.</p> <p><u>1054 =</u> Oosters Schisma, scheuring van de kerk in Rooms-Katholiek en Orthodox.</p> <p><u>1096-1204 =</u> kruistochten. 4^e kruistocht is fataal. Byzantijnse rijk wordt opgesplitst.</p>	<p>Stappenplan causaal netwerk</p> <p><u>Stap 1</u> Maak groepjes van max. 6 leerlingen. Kies een van de thema's uit. Elk thema heeft een onderzoeksvraag of verzin zelf een onderzoeksvraag. Dit staat in je infobundel. Geef aan je docent door welke vraag jullie hebben gekozen.</p> <p><u>Stap 2</u> Voor de volgende les zoek je informatie op over jullie thema. Deze informatie neem je mee naar de les, zodat je tijdens de les aan het causaal netwerk kunt werken. Onderzoek je thema en verdeel de oorzaken en gevolgen in de 4 domeinen: politiek, sociaal, cultureel en economisch. Je mag ook de informatie uit de infobundel nemen ter aanvulling van je eerder opgezochte materiaal.</p> <p><u>Stap 3</u> Verwerk de informatie in een oorzaak-gevolg structuur: het causaal netwerk. Soms kan een</p>
--	---	---

		<p>oorzaak/gevolg zich in meerdere domeinen bevinden. Zorg dat je deze legenda bovenaan je causaal netwerk plakt.</p> <p>Wanneer een oorzaak of gevolg zich in meerdere domeinen afspeelt, dan plak je meerdere kaartjes op elkaar. Wel op een manier, zodat je alle kleuren van de kaartjes kunt zien. Het kan voorkomen dat informatie juist niet in alle domeinen voorkomt. Dit domein benoem je wel in de legenda, maar daar hoeft je dan voor de rest niets mee te doen.</p> <p>Schrijf enkel de hoofdzaken op de kaartjes en zeker niet te veel! Als er te veel informatie op een kaartje staat, dan wordt deze onoverzichtelijk. Kijk of je de informatie dan niet kunt splitsen en verdelen over meerdere kaartjes.</p> <p><u>Stap 4</u></p> <p>Werk goed samen! Jullie gaan elkaar ook beoordelen voor jullie samenwerking. Deze beoordeling gaat via een peer-assessment. Zie de volgende bladzijde voor uitleg.</p>
--	--	--

Begeleidingsles(sen)				
Doelstellingen	Tijd	Didactische principes Werkvormen <u>Materiaal</u>	Activiteit leraar Vragen, bijvragen leraar • Activiteit leerlingen	!
Motivatiefase				
	00:00 00:10	Activerings-principe Instructie	De leerkracht verdeelt de domeinen over de kleuren. Laatste instructies: - Vergeet de namen van je groep en de klas te noteren. Dit kan op de voorkant van het causaal netwerk als er plaats is, anders op de achterkant. Vergeet niet een legende te maken bovenaan het causaal netwerk.	
Uitvoeringsfase				
	00: 10 00:40	Activerings-principe Groepswork <u>Flip-overvellen</u> <u>Gekleurde kaartjes/</u> <u>post</u>	Jullie krijgen de hele les tijd om met je groep te werken aan het causaal netwerk. Gebruik daarvoor de informatiebundel die jullie hebben gekregen en de zelf gevonden informatie. Plak pas kaartjes op je flip-overvel als je 100% zeker bent. Als jullie vragen hebben, dan kunnen jullie die aan mij stellen. • De leerlingen werken in hun groep aan het causaal netwerk. De leerkracht loopt rond en helpt daar waar nodig. Het invullen van het peer-assessment gebeurt klassikaal. Het peer-assessment wordt pas afgenomen als het causaal netwerk wordt ingeleverd.	
Afrondingsfase				
	00:40 00:50	Motiverings-principe Klassen-gesprek	Afspraken maken over de werkverdeling. Tafels terug zetten.	

BORDSCHEMA

Legenda domeinen:

Politiek =

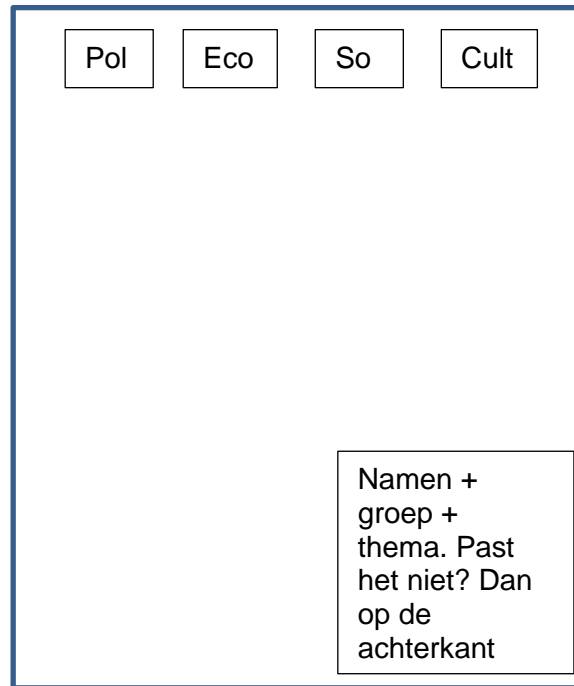
Economie =

Sociaal =

Cultureel =

Begeleidende les(sen)

Op dit deel wordt de PPT geprojecteerd indien aanwezig.

Peer-assessment:

Groep van 6: 50 pts.

Groep van 5: 40 pts.

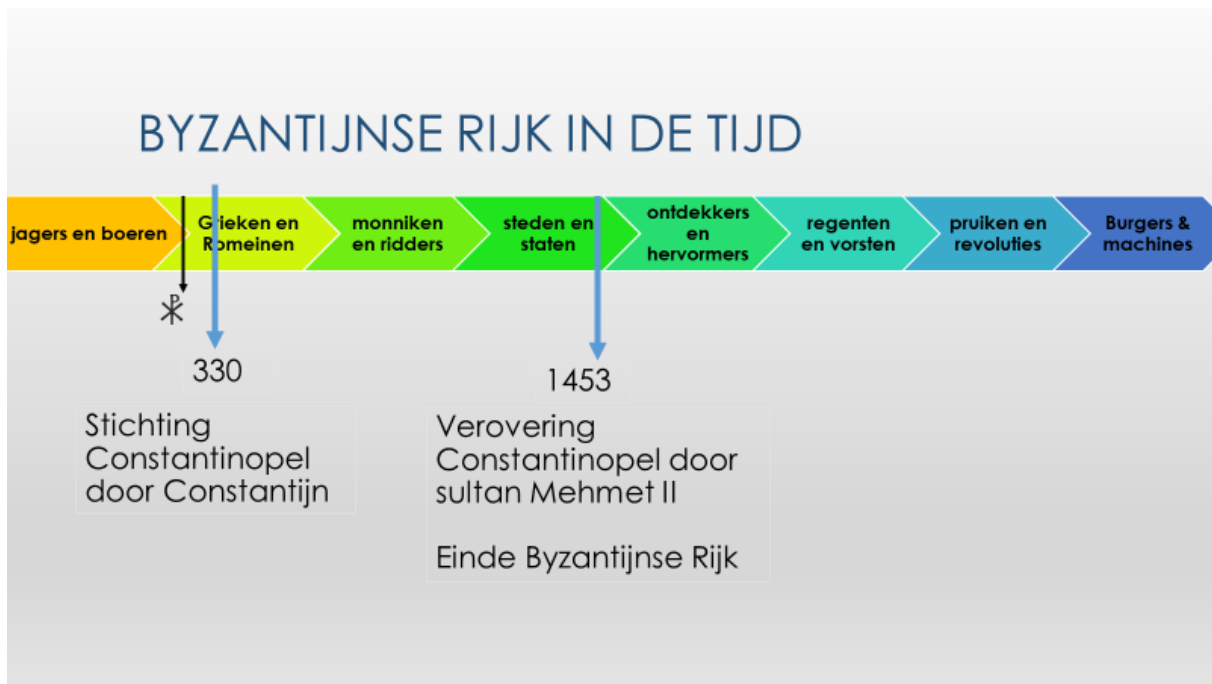
Groep van 4: 30 pts.

Geen halve punten geven!

Tel je scores goed na!

Bijlage XVII Powerpoint causal netwerk, Nederlandse versie

Enkel de afwijkende dia's worden weergegeven.

330 = In de Griekse kolonie Byzantion van de Romeinen, sticht keizer Constantijn de stad Constantinopel. De stad is naar hem vernoemd.

1453 = Na een beleg van 50 dagen dringen de Ottomanen Constantinopel binnen. Dit onder leiding van de sultan Mehmet II. De verovering door de Ottomanen betekent het einde van het Byzantijnse rijk. Een nieuw rijk wordt geboren: het Ottomaanse rijk.

Bijlage XVIII Informatiebundels grondgebied, keizerinnen, de kerk en religie

Informatiebundel

BYZANTIJNS GRONDGEBIED

A. Doumen | 2018/2019

Naam groepsleden:

Onderzoeksvragen

Jullie onderzoeksvraag is als volgt:

1. Hoe heeft het Byzantijnse grondgebied zich ontwikkeld?

Gebruik de achtergrondinformatie om je onderzoeksvraag op te lossen.

Tips:

- Duid in de achtergrondinformatie de domeinen aan. Zo heb je een overzicht welk stukje informatie, bij welk domein hoort.
- Soms kan informatie in meerdere domeinen geplaatst worden. Het kan ook gebeuren dat je **niet** alle domeinen kunt toepassen.
- Maak eventueel deelvragen. Dit kan je helpen om een antwoord te vinden op de onderzoeksvraag.
- Staan er moeilijke begrippen in de tekst of snap je een woord niet? Zoek het op en schrijf het erbij!
- Zelf informatie opzoeken mag altijd. Kijk goed naar de bronnen die je gebruikt of deze betrouwbaar zijn.

Achtergrondinformatie

Jullie gaan onderzoek doen naar het grondgebied van het Byzantijnse rijk. Het Byzantijnse rijk kunnen we deels situeren in Europa en deels in Azië. Een groot rijk brengt ook vijanden met zich mee aan alle kanten van de grens. Op de volgende pagina's staan verschillende kaarten en afbeeldingen van het Byzantijnse grondgebied. Analyseer ze en schrijf op welke informatie ze je geven. Er staat ook nog een klein overzicht van de geschiedenis. Breng de informatie die je leest onder in de vier domeinen: sociaal, politiek, economie en cultureel. Tip: als je school een geschiedkundige atlas heeft, neem daar ook eens een kijkje in!

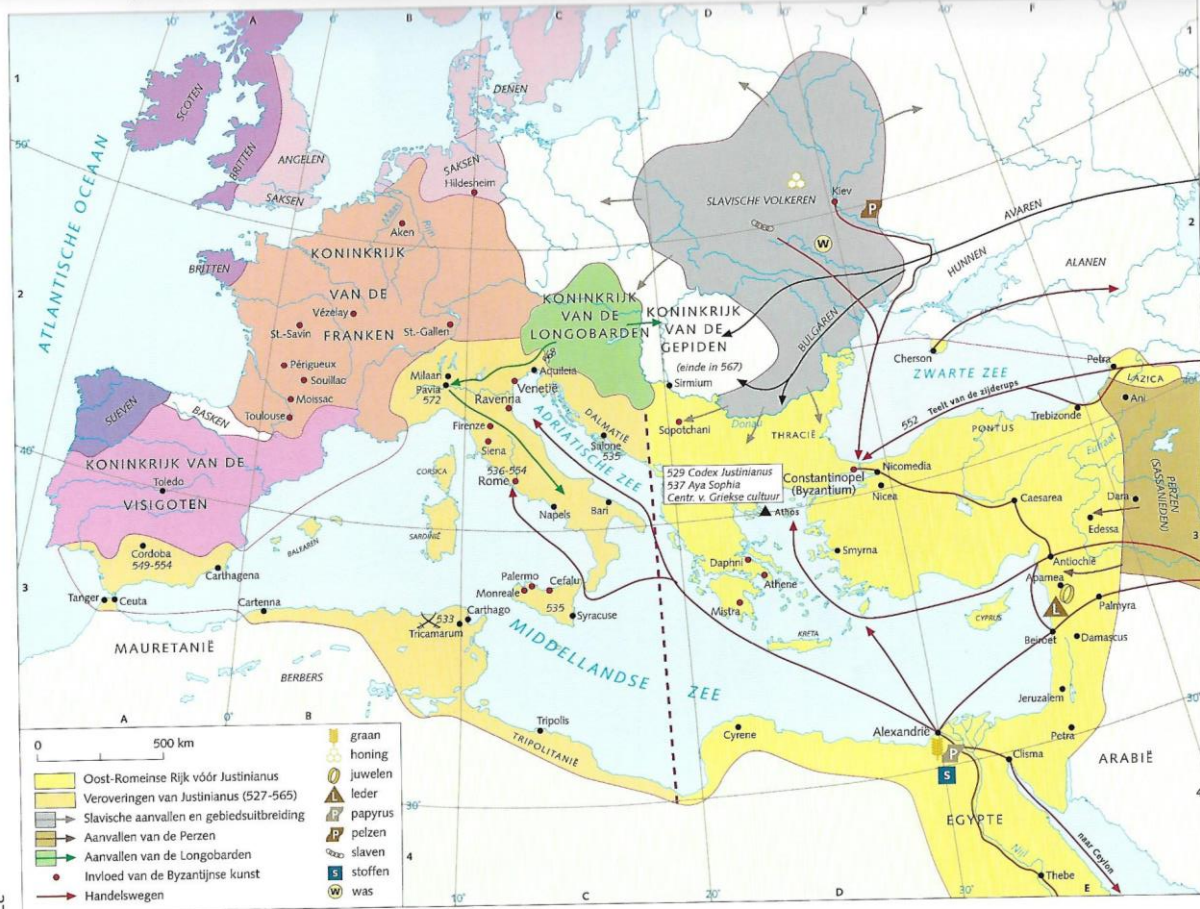
Kaarten zijn afkomstig uit: Hayt, F. e.a. (2015). *Atlas van de algemene en Belgische geschiedenis: kaart 37, 41 en 43*, pp. 38. Wommelgem: VanIn.

Afbeeldingen zijn afkomstig uit: National Geographic (2017). *De wereld van de middeleeuwen*. Vianen: Habo DaCosta.

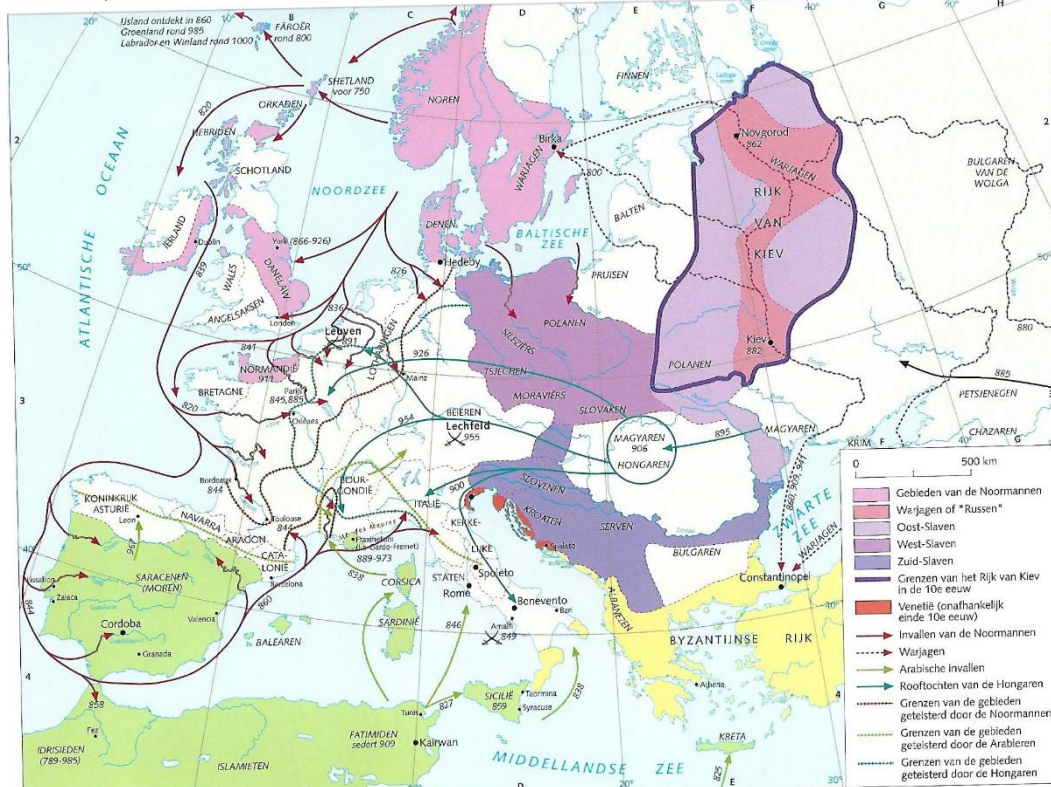
37. Het einde van het West-Romeinse Rijk (5e eeuw)

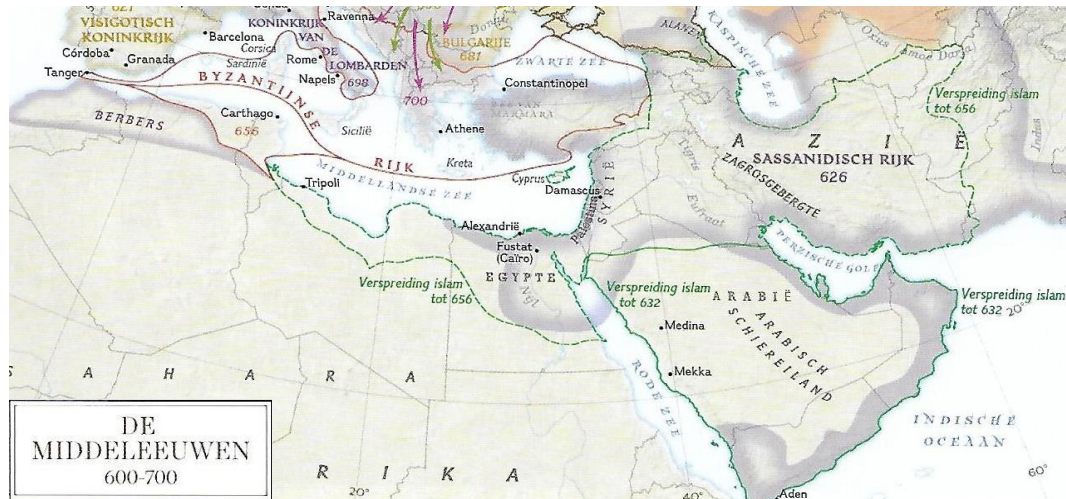
41. Het Byzantijnse Rijk (6e eeuw)

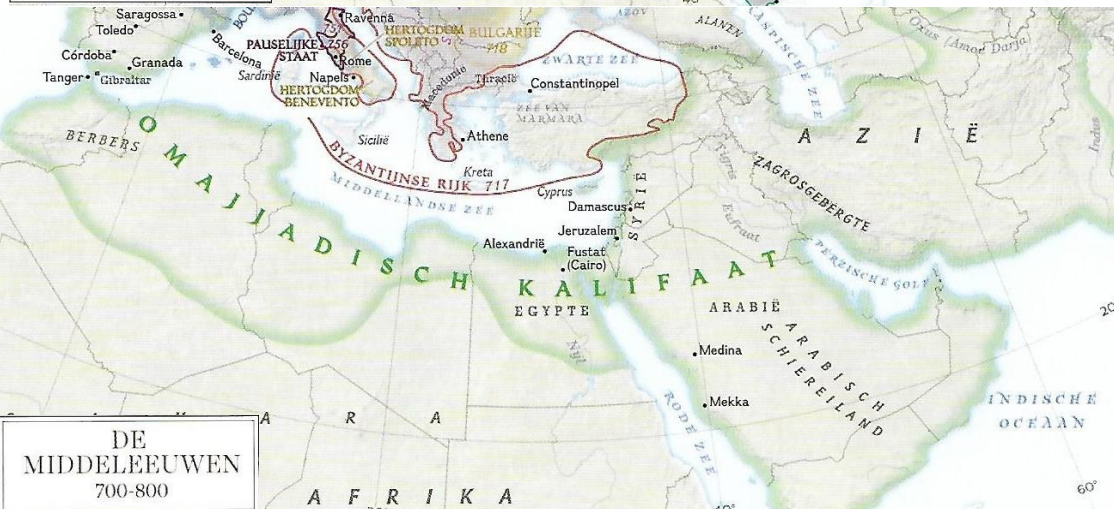
44. Europa in de 9e en 10e eeuw

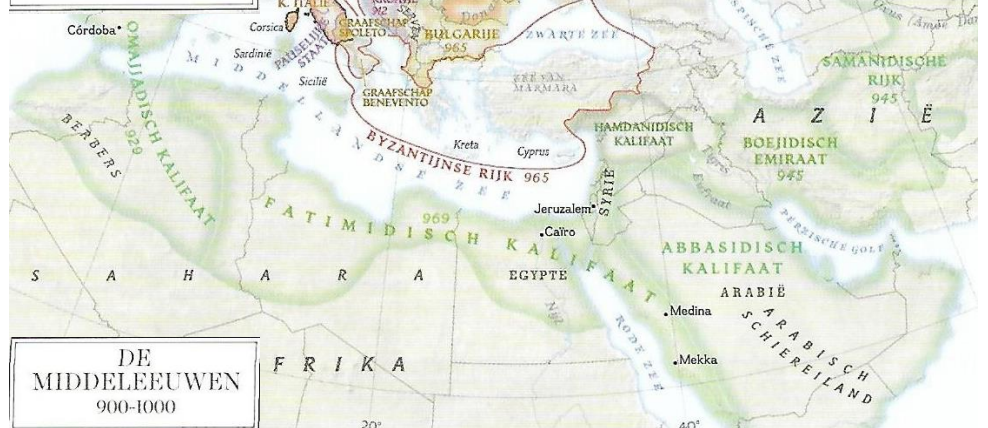
DE MIDDELEEUWEN 600-700

DE MIDDELEEUWEN 700-800

DE MIDDELEEUWEN 800-900

DE MIDDELEEUWEN 900-1000

In de 3^e eeuw waren er al de eerste tekenen van verval in het grote Romeinse rijk. Door vergaande hervormingen in te voeren, wist keizer Diocletianus het rijk uit de crisis te halen. Een van zijn hervormingen, was het verdelen van het rijk. Hij deelde het rijk op in vier grote prefecturen: Gallië, Illyricum, Italië en het Oosten. Om het geheel beter te kunnen besturen en om de opvolging beter te regelen, kwam er een tetrarchie. Naast Diocletianus kwam er nog een medekeizer en twee onderkeizers. De keizers werden aangesproken met de titel Augustus. De onderkeizers kregen de titel Caesar. De onderkeizers zouden de keizers opvolgen en zelf nieuwe onderkeizers aanstellen. De thuisbasis van het keizerschap lag niet meer in Rome, maar verspreid over het rijk. Ze kozen voor vier strategische plaatsen: Nicomedia, Milaan, Sirmium en Trier. Vanuit deze plekken konden ze de grenzen van hun deelstaat makkelijk bereiken.

De Romeinse keizer Theodosius besloot dat bij zijn dood, het Romeinse Rijk definitief zou worden opgesplitst. In 395 kwamen zijn zonen als keizers aan de macht in West-Romeinse Rijk (WRR) en het Oost-Romeinse Rijk (ORR). Het ORR krijgt pas in de 17^e eeuw de naam Byzantijnse rijk. Vanaf het moment dat het Byzantijnse rijk van het West- Romeinse Rijk werd afgesplitst, werd het grondgebied uitgebreid. Dit gebeurde vooral onder keizer Justinianus en staat bekend als Mare Nostrum II.

De Byzantijnse invloed reikte tot Italië, het zuiden van Spanje, gebieden in Noord-Afrika, Egypte en de Balkan. In de 6^e eeuw bereikte het Byzantijnse rijk haar grootste omvang. In de 7^e en 8^e eeuw weet het Byzantijnse rijk de opmars van de Arabieren te stoppen. Dat neemt niet weg dat in deze periode het grondgebied inkrimpt. Het verval van het grondgebied zet in de 9^e en 10^e eeuw door. Het Byzantijnse rijk krijgt te maken met invallen van de Arabieren, Slaven en andere volkeren. Tussen de 10^e en 12^e eeuw werden de kruistochten georganiseerd. Deze trokken door het Byzantijnse rijk. De Vierde Kruistocht zette het verval nog meer in. Na de plunderingen tijdens de Vierde Kruistocht, waarbij Constantinopel helemaal werd leeggeplunderd, ging het snel bergafwaarts met het Byzantijnse rijk. Het werd opgedeeld in diverse onderdelen:

- Latijnse keizerrijk;
- Keizerrijk Nicea;
- Koninkrijk Thessaloniki;
- Epiros;
- Hertogdom Athene;
- Achaia;
- Morea.

Aan de oostkant van het voormalige rijk was het sultanaat Rûm gevestigd. Het sultanaat werd geregeerd door de Seltsjoeken. Dit was een tak van de Oghuz-Turken, die afkomstig waren uit Centraal- Azië. Dit rijk bleef tot de 13^e eeuw bestaan, toen het werd overgenomen door de Ottomanen. De Seltsjoeken hebben diverse oorlogen gevoerd met het Byzantijnse rijk, waarbij duidelijk werd dat het Byzantijnse rijk in dit gebied was uitgespeeld. In de jaren dat de Ottomanen aan de macht waren in dit sultanaat, gingen de betrekkingen op en neer. Het was uiteindelijk sultan Mehmet II de Veroveraar die het Byzantijnse rijk de genadeklap gaf. In 1453 besloot hij Constantinopel aan te vallen, na een beleg van vijftig dagen. Constantinopel werd gespaard om wederom een hoofdstad te worden.

Informatie afkomstig uit:

Dolen van, H.L. (2009). *De Byzantijnse geschiedenis in een notendop*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Herrin, J. (2007). *Byzantium: het verrassende leven van een middeleeuws rijk*. Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq.

Naerebout, F.G. & Singor, H.W. (2019, 24^e druk). *De oudheid: Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis*. Amsterdam: ambo | anthos

Informatiebundel

BYZANTIJNSE KEIZERINNEN

A. Doumen | 2018/2019

Naam groepsleden:

Onderzoeksvragen

Allereerst hebben jullie de keuze uit een van de drie volgende keizerinnen:

- a. Theodora, 6^e eeuw
- b. Irene, 8^e eeuw
- c. Zoë, 11^e eeuw

Onze keuze is: _____

Jullie kunnen kiezen uit de opgestelde onderzoeksvraag of zelf een onderzoeksvraag opstellen:

1. Welke invloed had ze in het Byzantijnse rijk?
2. Hoe kon zij de macht overnemen? (Deze vraag is voor Irene/Zoë)

Onze keuze is: _____

Geef jullie keuze door aan je leerkracht.

Gebruik de achtergrondinformatie om je onderzoeksvraag op te lossen.

Tips:

- Duid in de achtergrondinformatie de domeinen aan. Zo heb je een overzicht welk stukje informatie, bij welk domein hoort.
- Soms kan informatie in meerdere domeinen geplaatst worden. Het kan ook gebeuren dat je **niet** alle domeinen kunt toepassen.
- Maak eventueel deelvragen. Dit kan je helpen om een antwoord te vinden op de onderzoeksvraag.
- Staan er moeilijke begrippen in de tekst of snap je een woord niet? Zoek het op en schrijf het erbij!
- Zelf informatie opzoeken mag altijd. Kijk goed naar de bronnen die je gebruikt of deze betrouwbaar zijn.

Achtergrondinformatie

Jullie gaan onderzoek doen naar een van de genoemde Byzantijnse keizerinnen. Zij stonden aan de top in wereld gedomineerd door mannen. Breng de informatie die je leest onder in de vier domeinen: sociaal, politiek, economie en cultureel.

In de beginjaren van het keizerrijk werden keizerinnen gekozen door middel van een bruidsshow. Uit het hele rijk werden huwbare meisjes verzameld, uit alle rangen en standen. Zo kon het voor komen dat een keizerin van hoge adel was, maar ook prostituees werden keizerin. Keizer Justinianus huwde zijn Theodora, een vrouw waarvan werd gezegd dat zij aan prostitutie deed. Voor Justinianus geen probleem om haar te huwen, samen werden zij een van de meest aanbeden keizersparen van het rijk. Toch moest de bruid aan een aantal voorwaarden voldoen, de keizer nam meestal zelf niet de uiteindelijke beslissing. De keizerin-moeder en eventuele zussen van de keizer beslisten wie de nieuwe keizerin werd. In principe waren keizerinnen vooral vrouw van, zij hadden maar geringe macht. In uitzonderlijke gevallen kon de keizerin de macht wel overnemen.

Bij het overlijden van de keizer had zij twee keuzes:

- Ze werd regentes samen met een minister en nam de macht op zich voor te jonge keizers.
- Zij huwde opnieuw en haar nieuwe echtgenoot werd keizer.

Er waren drie uitzonderlijke keizerinnen, die wel degelijk alleen hebben geregeerd. Op de volgende bladzijde staan deze keizerinnen en hun informatie. Scan de QR-codes om de informatie te lezen!

Informatie afkomstig uit:

Dolen van, H.L. (2015). *Passie, intriges en politiek. Spraakmakende keizerinnen in Byzantium*. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Gennep.

Herrin, J. (2007). *Byzantium: het verrassende leven van een middeleeuws rijk*. Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq.

Theodora, uit: Dolen van, H.L. (2015). *Passie, intriges en politiek. Spraakmakende keizerinnen in Byzantium*, pp. 35-51. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep.

Scan de QR - code en ontdek zo de achtergrondinformatie!

Irene, uit: Dolen van, H.L. (2015). *Passie, intriges en politiek. Spraakmakende keizerinnen in Byzantium*, pp. 53-69. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep.

Scan de QR - code en ontdek zo de achtergrondinformatie!

Zoë, uit: Dolen van, H.L. (2015). *Passie, intriges en politiek. Spraakmakende keizerinnen in Byzantium*, pp. 99-111. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep.

Scan de QR - code en ontdek zo de achtergrondinformatie!

Informatiebundel

DE KERK

A. Doumen | 2018/2019

Naam groepsleden:

Onderzoeksvragen

Jullie onderzoeksvraag is als volgt:

1. Waarom heeft het christendom zich anders ontwikkeld in het Byzantijnse rijk?

Gebruik de achtergrondinformatie om je onderzoeksvraag op te lossen.

Tips:

- Duid in de achtergrondinformatie de domeinen aan. Zo heb je een overzicht welk stukje informatie, bij welk domein hoort.
- Soms kan informatie in meerdere domeinen geplaatst worden. Het kan ook gebeuren dat je **niet** alle domeinen kunt toepassen.
- Maak eventueel deelvragen. Dit kan je helpen om een antwoord te vinden op de onderzoeksvraag.
- Staan er moeilijke begrippen in de tekst of snap je een woord niet? Zoek het op en schrijf het erbij!
- Zelf informatie opzoeken mag altijd. Kijk goed naar de bronnen die je gebruikt of deze betrouwbaar zijn.

Achtergrondinformatie

Jullie gaan onderzoek doen naar de rol van de kerk in het Byzantijnse rijk. De gebeurtenissen rondom het geloof ten tijde van het Byzantijnse rijk, zijn tot op de dag van vandaag voelbaar. Breng de informatie die je leest onder in de vier domeinen: sociaal, politiek, economie en cultureel.

De kerk had een grote invloed op het dagelijkse leven van de Byzantijnen. De keizer werd gezien als de 'stadhouder Gods op aarde'. Dat wil zeggen dat de keizer in naam van god regeerde op aarde. Daarmee had ook de keizer een grote invloed op gebeurtenissen binnen de kerk. Zo organiseerde hij:

- De bekering van heidense volkeren;
- Concilies (kerkelijke bijeenkomsten) om ketterijen binnen de kerk te bestrijden;
- Bij kerkelijke conflicten koos de keizer partij.

Indien nodig nam de keizer actief deel aan de strijd en waar nodig deed hij ze eindigen. Keizers en keizerinnen van het Byzantijnse rijk hebben zelf ook de nodige kloosters, kerken en abdijen gesticht. Oorspronkelijk werd de anachoretische levenswijze (afgezonderd leven) gevolgd, later ging dit over naar vooral een cenobitische levenswijze (levend in gemeenschappen).

Hoewel de keizer werd gezien als God op aarde, was het de patriarch die de leider van de kerk was. In het Byzantijnse rijk was men overwegend christelijk, het had zelfs belangrijke plaatsen voor de christenen binnen de rijksgrenzen. Dit waren Bethlehem en Jerusalem. Binnen het Byzantijnse rijk hebben altijd diverse geloofsgroepen gewoond, waaronder diverse stromingen binnen het christendom. Enkele groepen binnen het christendom zijn de monotheïsten, monofysieten, nestorianen, arianen en volgers van de leer van Athanasius. Iedere groep vond dat het christendom op een andere manier gevolgd moest worden.

Afhankelijk van welke keizer aan de macht was, konden zij genieten van hun geloofsvrijheid. Het patriarchaat Constantinopel maakte deel uit van een vijftalig kerkelijk genootschap: Antiochië, Alexandrië, Jerusalem en Rome. Allen met elkaar verbonden in het christendom. De keizer had wel de nodige invloed op de kerk, maar de kerk had ook de nodige invloed op de keizer. Van de vijf genoemde patriarchaten bleven er uiteindelijk twee hele belangrijke over: Rome en Constantinopel. Door de ligging van het Byzantijnse rijk en de diverse vijanden om zich heen, heeft het christendom diverse invloeden gekend. Rome en Constantinopel konden niet zonder, maar ook niet met elkaar. Een aantal verschillen werden gezien als basiselementen, zoals:

- De formulering van de geloofsbelijdenis;
- Zuurdesembrood in het Oosten en ongedesemd brood in het Westen bij de eucharistie;
- Het celibaat in het Westen, lagere orden in het Oosten mochten wel trouwen;
- Het primaat van de bisschop van Rome. (Rome is dus het belangrijkste.)

Uiteindelijk hebben diverse redenen ertoe geleid, dat er een scheuring plaatsvond in 1054 van de christelijke kerk. Dit wordt ook wel het Oosters Schisma genoemd. Diverse malen is geprobeerd om de Oosterse en Westerse kerk te herenigen. Toen het einde naderde voor het Byzantijnse rijk was men zelfs bereid om een unie aan te gaan met de kerk van Rome. De gebeurtenissen van de kruistochten nog in vers in het geheugen, waren de Byzantijnen wantrouwig om de unie met Rome aan te gaan. Tijdens de Eerste kruistocht vroeg de Byzantijnse keizer de paus om hulp. Met de Vierde kruistocht in 1204 werd Constantinopel geplunderd. Voor de Byzantijnen voelde de Vierde Kruistocht als verraad. Een citaat van de Byzantijnse grootadmiraal, Loukas Notaras (1444 – 1453), heeft het als volgt verwoord:

“Liever de tulband van de Turk, dan de tiara van de paus.”

De scheuring werd definitief toen het Byzantijnse rijk in 1453 ten val kwam. In 1965 kwam er alsnog een excuus van de paus en de patriarch voor de scheuring binnen de kerk. De naam voor het christendom in het Byzantijnse rijk werd bekend als orthodox.

De christelijke kerk in het Westen en Oosten hebben zich dus verschillend ontwikkeld en uiteindelijk uit elkaar gegroeid. Terwijl in het Westen de christelijkheid toenam, nam deze in het Oosten juist af. Dit kwam onder andere door de opkomst van de islam. Het Byzantijnse rijk heeft een grote rol gehad in de strijd tegen de Arabieren en Ottomanen, waarbij de islam zich niet verder in Europa heeft kunnen verspreiden. Hadden de Byzantijnen de expansie van de islamitische legermacht geen halt toe geroepen, dan was de kans groot dat wij in Europa overwegend islamitisch in plaats van christen waren geweest.

Zelfs in onze tijd bestaat het orthodoxe geloof nog. In Europa kent men de Grieks-Orthodoxen en de Russisch-Orthodoxen. Zij kennen hun oorsprong uit het orthodoxe geloof dat er in het Byzantijnse rijk was. In vele landen in Oost-Europa zijn de mensen vaker orthodox dan rooms – katholiek.

Informatie uit:

Herrin, J. (2007). *Byzantium: het verrassende leven van een middeleeuws rijk*. Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq.

KRO. (2018). *Oosters Schisma*. Geraadpleegd op 07-11-2018, via <https://www.kro.nl/katholiek/abc/oosters-schisma>

Vinckx, E. *Zelfstudiepakket: Byzantijnse rijk [cursus]*. Hasselt: PXL Education.

Informatiebundel

BYZANTIJNSE KUNST

A. Doumen | 2018/2019

Naam groepsleden:

Onderzoeksvragen

Jullie onderzoeksvraag is als volgt:

1. Wat is Byzantijnse kunst?

Gebruik de achtergrondinformatie om je onderzoeksvraag op te lossen.

Tips:

- Duid in de achtergrondinformatie de domeinen aan. Zo heb je een overzicht welk stukje informatie, bij welk domein hoort.
- Soms kan informatie in meerdere domeinen geplaatst worden. Het kan ook gebeuren dat je **niet** alle domeinen kunt toepassen.
- Maak eventueel deelvragen. Dit kan je helpen om een antwoord te vinden op de onderzoeksvraag.
- Staan er moeilijke begrippen in de tekst of snap je een woord niet? Zoek het op en schrijf het erbij!
- Zelf informatie opzoeken mag altijd. Kijk goed naar de bronnen die je gebruikt of deze betrouwbaar zijn.

Achtergrondinformatie

Jullie gaan onderzoek doen naar de Byzantijnse kunst. Tot op de dag van vandaag is Byzantijnse kunst door heel Europa te bezichtigen. Het werd geroemd om de vele prachtige kunstwerken. Breng de informatie die je leest onder in de vier domeinen: sociaal, politiek, economie en cultureel.

Byzantijnse kunst wordt bestempeld als christelijke kunst en kent de volgende invloeden:

- Romeinse erfenis;
- Griekse erfenis;
- Oosterse invloeden;
- Christelijke invloeden.

Byzantijnse kunst is een smeltkroes van diverse invloeden en heeft zich niet alleen beperkt tot de grenzen van het rijk. Het is veel verder dan dat gegaan, tot in het Midden-Oosten, Europa en Rusland.

De Romeinse erfenis is vanzelfsprekend te noemen. Het Byzantijnse rijk is namelijk ontsprongen als deel van het eens zo grote Romeinse Rijk. De benaming Byzantijnen is een moderne term. Zelf bleven de Byzantijnen zich Romeinen noemen vanwege het feit dat zij zich de rechtmatige opvolgers van het grote Romeinse rijk voelden. De Romeinse erfenis kwam vooral tot uiting in de staatsvorm: een keizerrijk en de bijbehorende titels en termen. Ondanks het gelijkwaardig voelen als de Romeinen in het WRR, zijn de fundamenten voor het Byzantijnse rijk juist van Griekse origine. Niet alleen de Griekse taal wist zich te handhaven, maar ook haar cultuur en opvoeding. Een kleine minderheid bleef volhouden dat de Griekse cultuur een heidense cultuur was. Dankzij de burenen of vijanden zoals ze de Perzen zagen, deed de Oosterse invloed haar intrede in het Byzantijnse rijk. De Byzantijnen hadden een grote liefde voor kleuren en het spelen met licht en schaduw. Deze elementen kwamen ook voor in de Perzische cultuur. Door de eeuwen heen hebben de Byzantijnen zich weten te bekwamen in diverse disciplines:

- Monumentale schilderkunst: mozaïek en fresco's.
- Kleine schilderkunst: icoonschilderkunst.
- Kleinkunst: emailkunst, ivoorsnijkunst, edelsmeedkunst en juwelen, beeldhouwkunst, weef- en borduurkunst.
- Architectuur.

Door veroveringen en plunderingen is een groot deel verloren gegaan, maar ook bewaard gebleven. Soms is Byzantijnse kunst dichterbij dan je zou denken. Verspreid over heel Europa zijn diverse kunstwerken bewaard gebleven. Het grootst bewaarde kunstwerk is de Hagia Sophia of Aya Sofia. De kerk die onder het bewind van de Ottomanen een moskee werd en tot op de dag van vandaag bezocht kan worden. De Byzantijnen hebben ook een periode gekend van vernietiging door het eigen volk. Tijdens de periodes van het iconoclasme werden diverse kunstwerken vernietigd, het werd door de keizer verboden om heiligen te aanbidden via afbeeldingen. Vrij onverwacht besloot in 726 keizer Leo III de Syriër alle godsdienstige kunst met menselijke figuren te verbieden. Vanaf 730 gaf hij de opdracht aan kerkleiders om iconen te verwijderen. Protesten van de paus en de patriarch van Constantinopel haalden niets uit. Voorstanders van de iconografie (iconodoelen) droegen als argument aan, dat Christus een mens was, net als de heiligen. Daarom mochten Christus en de heiligen afgebeeld worden en op deze manier ook worden vereerd. Keizers (zoals Leo III) waren het hier niet mee eens. God en Christus moesten vereerd worden via de eucharistie, niet door afbeeldingen. Er werden vervolgingen ingesteld tegen mensen die aan iconografie deden. De eerste fase van het iconoclasme komt langzaam ten einde. De eerste tekenen zijn zichtbaar in 775, wanneer keizer Leo IV de iconoclastische politiek van

zijn vader Constantijn V versoepelt. Leo IV trouwt met Irene, zij zal na zijn dood een einde maken met het iconoclasme. Tijdens het concilie van Nicea in 787 werd het iconoclasme veroordeeld. Tevens werd vastgelegd dat christelijke kunst met menselijke figuren voortaan was toegestaan.

In Constantinopel is een van de mooiste koepelbasilieken te bewonderen: de Hagia Sophia. De kerk wordt al gewijd in 360, maar na een verwoestende brand in 532 laat Justinianus I ze opnieuw oprichten. In 537 werd ze opnieuw ingewijd. De Hagia Sophia is het schoolvoorbeeld geworden voor kleinere Byzantijnse en Slavische kerkgebouwen. Na de verovering van de Ottomanen in 1453, werd de Hagia Sophia een moskee. Vanaf de 20^e eeuw is het een museum geworden. De Hagia Sophia is ook het voorbeeld voor het bouwen van moskeeën geworden. De Ottomanen hebben bijvoorbeeld de Hagia Sophia proberen na te bootsen met de Blauwe Moskee. De San Marco (Venetië, Italië) is ook een koepelkerk, maar heeft een andere plattegrond. Daarmee werd het voorbeeld van de Hagia Sophia langzaam losgelaten. Tijdens de plunderingen van 1204, zijn vier bronzen paarden meegenomen uit Constantinopel. Replica's van deze bronzen paarden sieren de buitenkant van de San Marco.

Informatie afkomstig uit:

Deun van, P. (2010). *Byzantium: Een spektakel van kunst en cultuur. 4^e eeuw- 1453*. Leuven: Davidsfonds

Dolen van, H.L. (2009). *De Byzantijnse geschiedenis in een notendop*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Herrin, J. (2007). *Byzantium: het verrassende leven van een middeleeuws rijk*. Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq

Vinckx, E. *Zelfstudiepakket: Byzantijnse rijk [cursus]*. Hasselt: PXL Education.

Bijlage IXI Beoordelingsformulier causaal netwerk

Categorie	ZWAK	VOLDOENDE - GOED	EXCELLENT
Het redeneren met meerdere (soorten) oorzaken. 8 punten	Leerling noemt geen of één oorzaak voor een historische gebeurtenis. 0 -2	Leerling noemt meerdere oorzaken voor een gebeurtenis en maakt daarbij onderscheid tussen hoofd- en bijzaken. 2,5- 6,5	Leerling noemt meerdere oorzaken voor een gebeurtenis en maakt daarbij onderscheid tussen hoofd- en bijzaken. Een indeling van de vier domeinen wordt, waar mogelijk gebruikt. 7 – 8
Het leggen (en benoemen) van verbanden. 6 punten	Leerling legt geen verbanden tussen oorzaken. 0	Leerling geeft aan hoe oorzaken met elkaar in verband staan. Maakt onderscheid tussen verschillende oorzaken (direct, indirect, aanleiding) en gevolgen op de korte en lange termijn 0,5 - 4	Leerling geeft aan hoe oorzaken met elkaar in verband staan. Let op taalgebruik om aan te geven welke rol verschillende oorzaken spelen, zoals: triggers en achtergrond oorzaken. Leerlingen redeneren met bedoelde en onbedoelde gevolgen. 4.5 - 6
Het gebruik van historische begrippen. 4 punten	Leerling gebruikt geen historische begrippen of onjuiste historische begrippen. 0	Leerling gebruikt historische begrippen op de juiste manier en verheldert deze in de redentatie. 0,5 - 3,5	Leerling gebruikt historische begrippen op de juiste manier en verheldert deze in de redentatie. Abstracte begrippen (verschijnselen of ontwikkelingen) worden bovendien verbonden met concrete historische gebeurtenissen en personen. 4
Het onderbouwen van redentaties met bewijs 2 punten	Leerling onderbouwt zijn beweringen niet. 0	Leerling onderbouwt zijn beweringen met oog voor de historische context. 1	Leerling onderbouwt zijn beweringen met oog voor de historische context en verwijst (op kritische wijze) naar historisch bewijs. 2

Totaal: ...../20

Groep:.....

Opmerkingen:

NB: In het oorspronkelijke document is het beoordelingsformulier één pagina.

Bijlage XX Totaalscore-formulier

Scoreformulier causaal netwerk + peer-assessment

Thema: _____

Leerlingen: .....
.....
.....
.....

Causaal netwerk ..... / 20

Peer-assessment

Naam:.....

Peer-assessment: ..... /5

Totaal:...../20

Naam:.....

Peer-assessment: ..... /5

Totaal:...../20

Naam:.....

Peer-assessment: ..... /5

Totaal:...../20

Naam:.....

Peer-assessment: ..... /5

Totaal:...../20

Naam:.....

Peer-assessment: ..... /5

Totaal:...../20

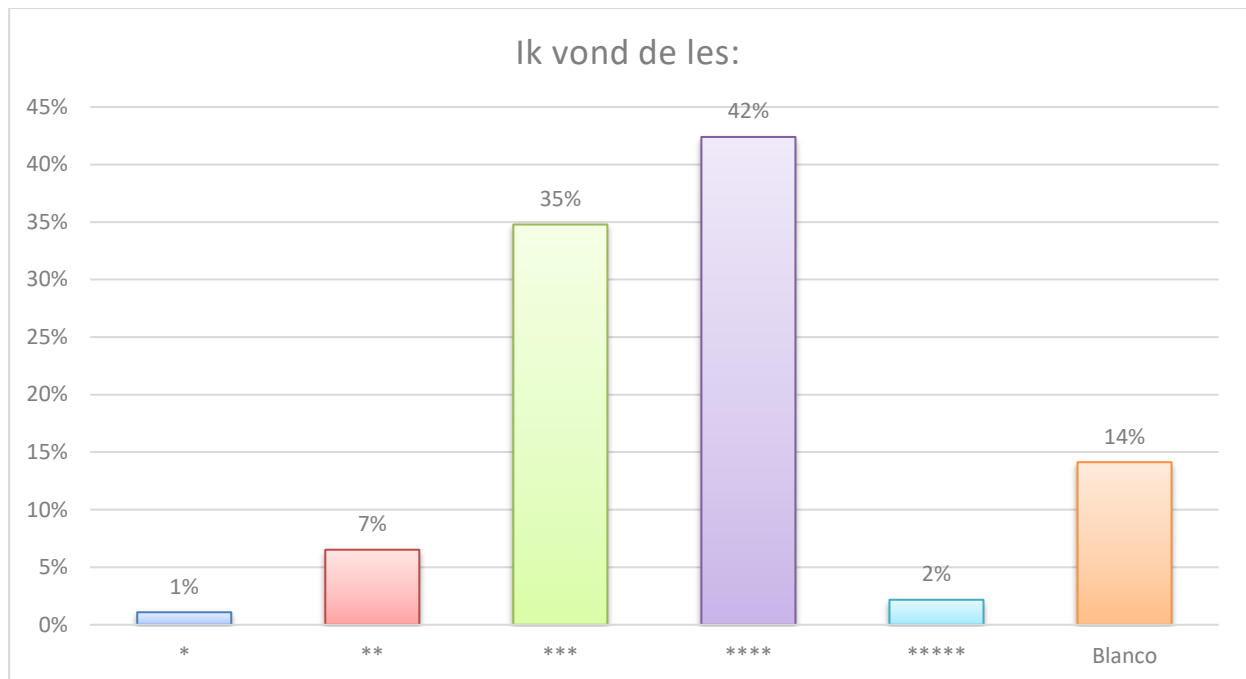
Naam:.....

Peer-assessment: ..... /5

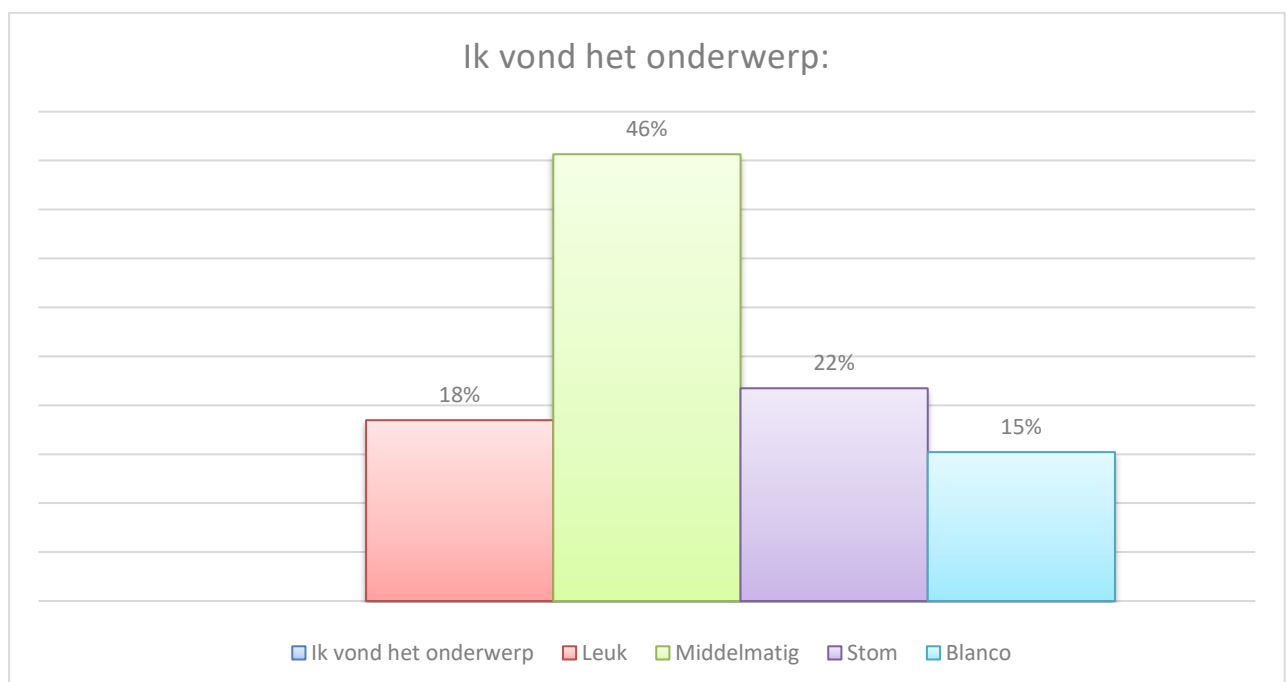
Totaal:...../20

Bijlage XXI Resultaten ondervragen leerlingen lesmethode 2

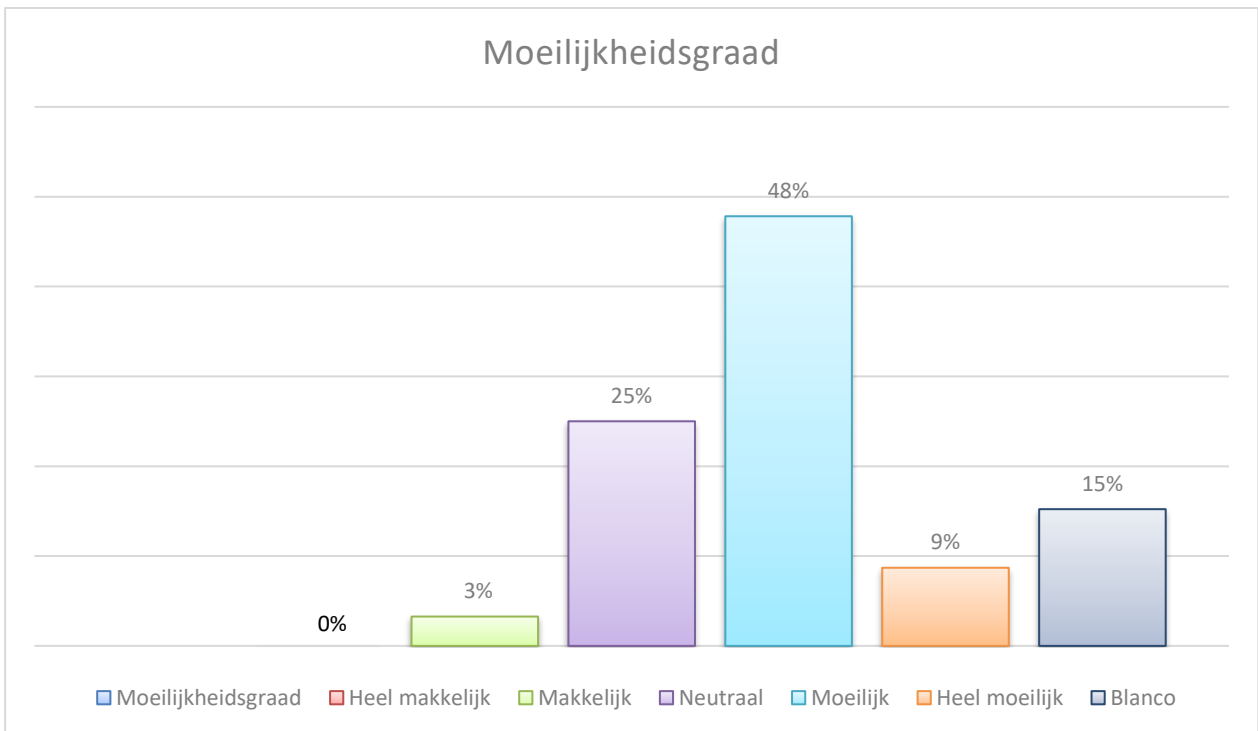
In deze bijlage vindt u de volledige analyse van de ondervraging bij de leerlingen over lesmethode 2.

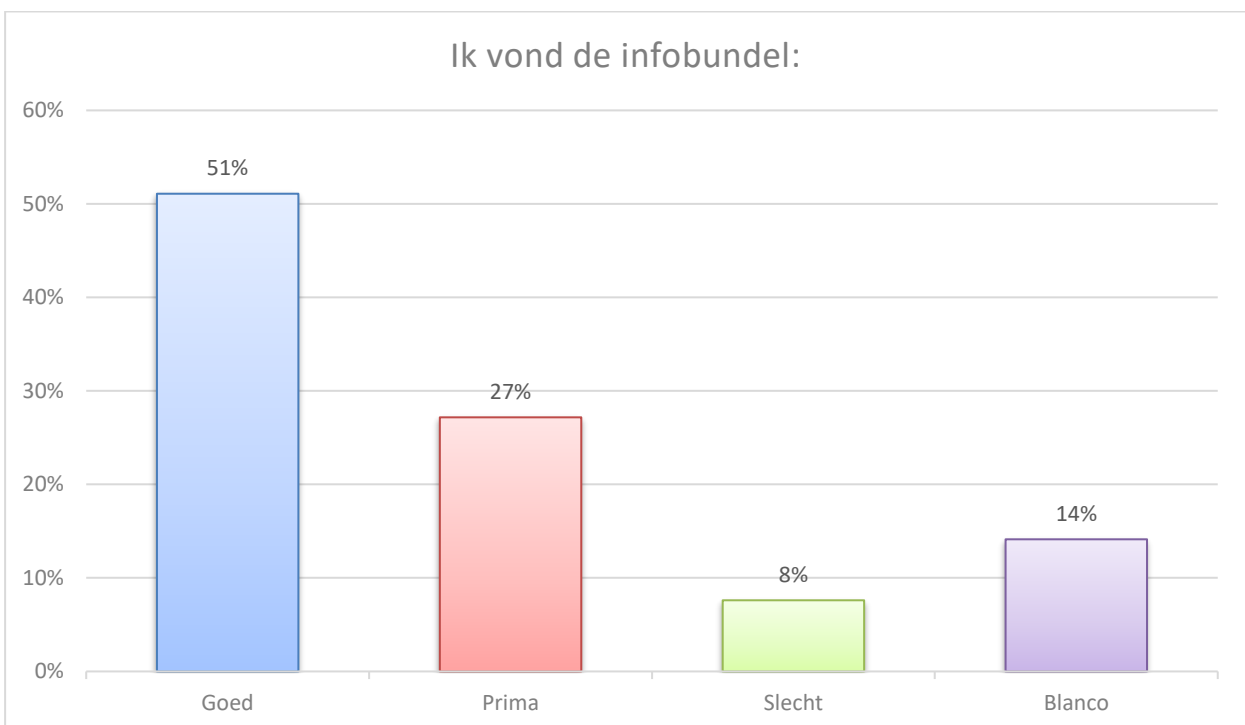
Waarbij *: Zeer stom, **: Stom, ***: Prima, ****: Leuk en *****: Geweldig

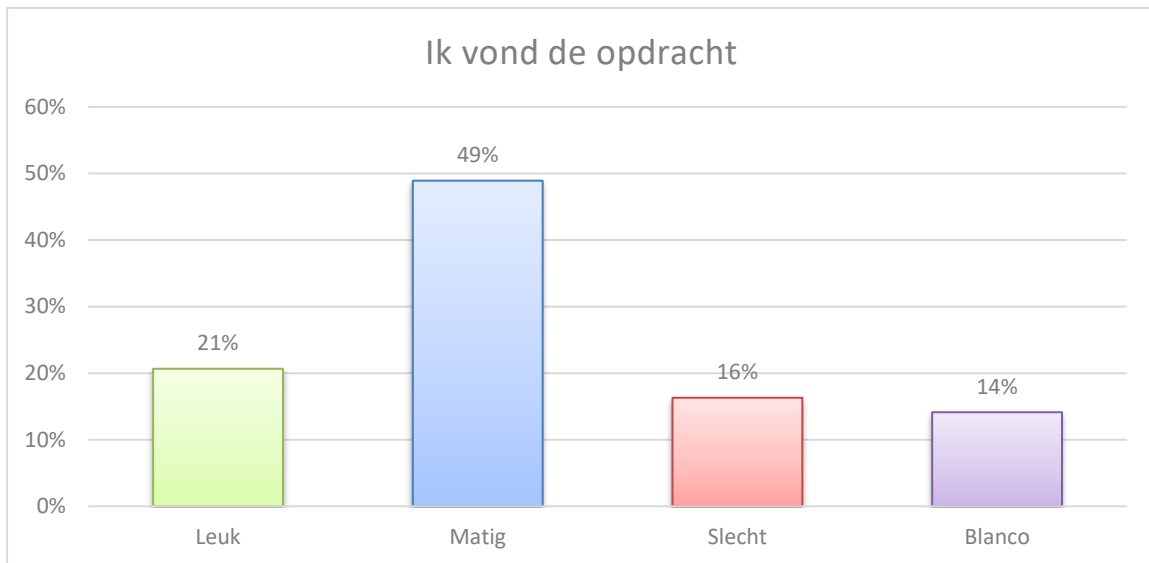
Dit betreft het onderwerp het Byzantijnse rijk in zijn geheel.

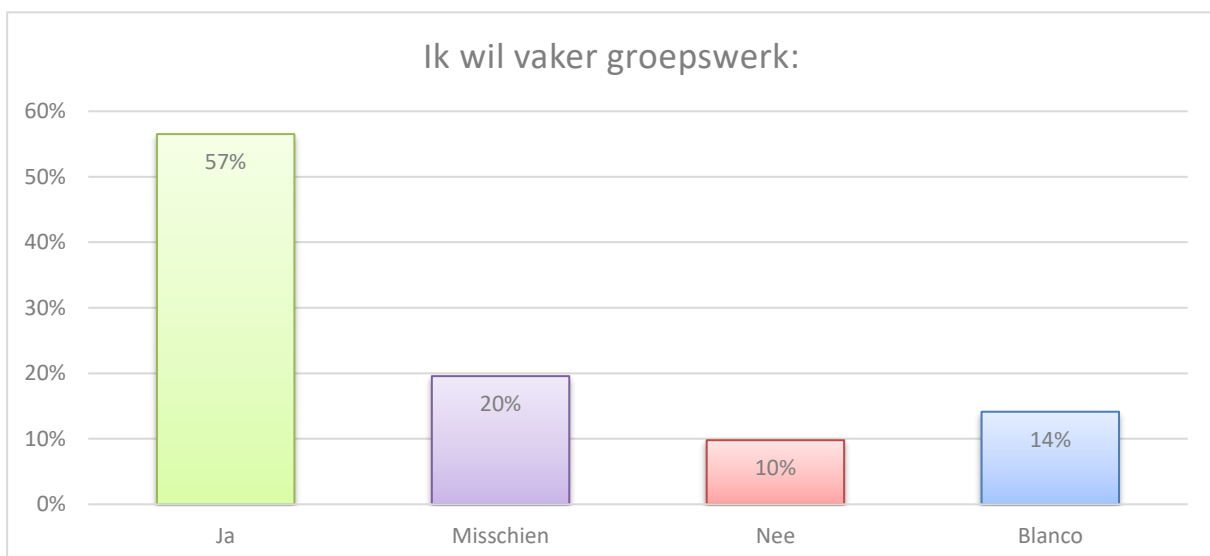
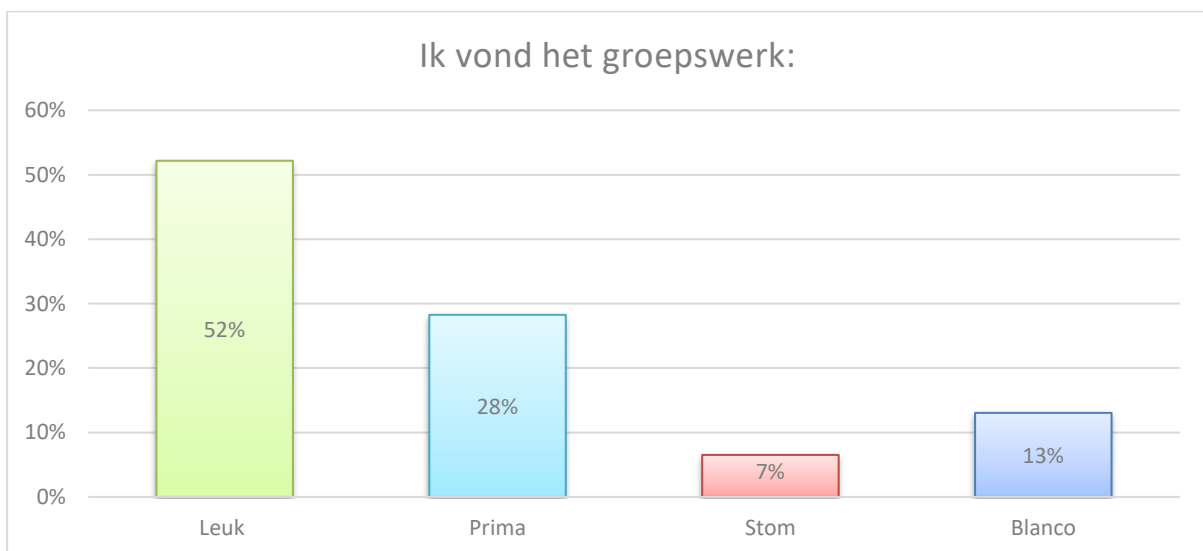
Dit betreft de moeilijkheidsgraad van het causaal netwerk als opdracht.

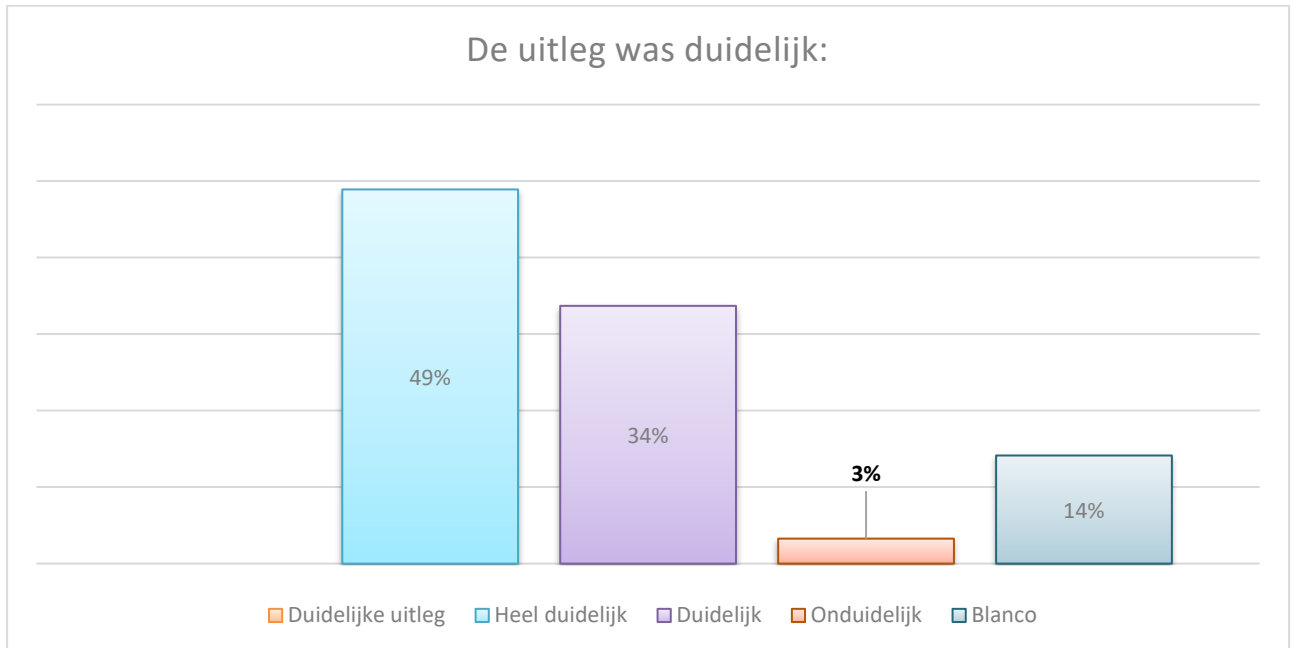

In de infobundel stond informatie rond de opdracht en het thema.

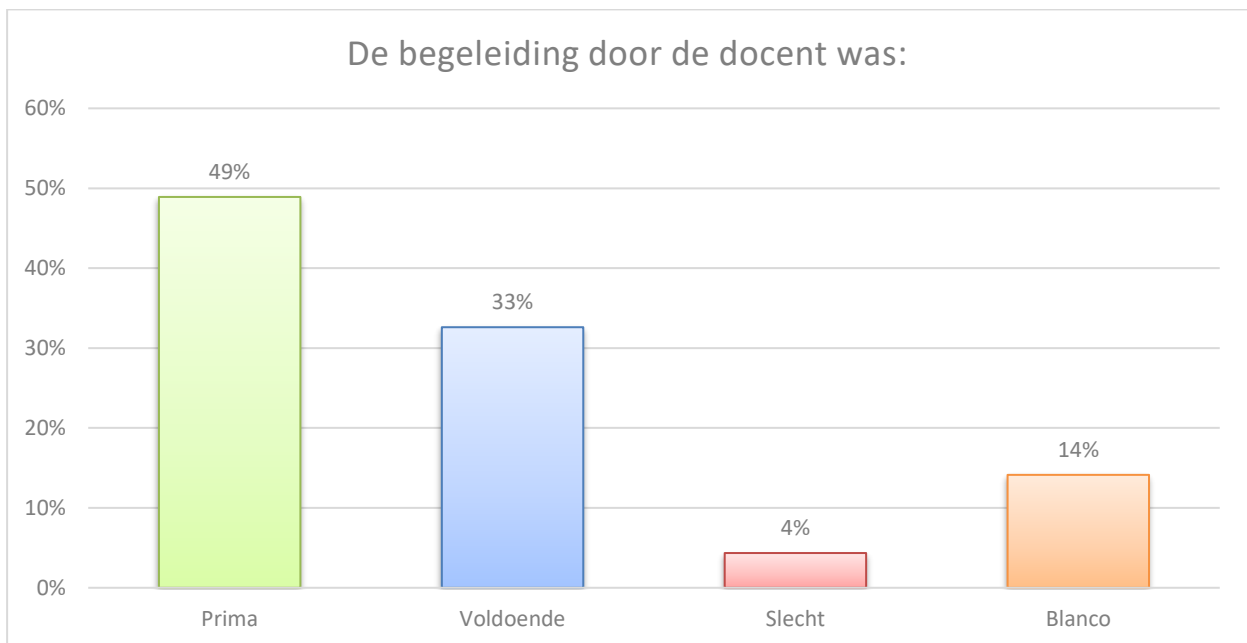

Met de opdracht wordt het causaal netwerk bedoeld.

De uitleg over het causaal netwerk.

De begeleiding van de docent tijdens de uren waarin de leerlingen op school aan het causaal netwerk werkten.